

socialno delo

S

Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

letnik **55** – september–december 2016 – št. **5–6**

Izdajatelj
Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Glavni urednik
Bogdan Lešnik

Odgovorni urednik
Borut Petrović Jesenovec

Uredniški odbor
Lena Dominelli, Srečo Dragoš
Tamara Rape Žibera
Mojca Urek, Darja Zaviršek

Uredniški svet
Gabi Čačinovič Vogrinčič, Bojan Dekleva
Vito Flaker, Andreja Kavar Vidmar, Zinka Kolarič
Anica Kos, Blaž Mesec, Zdravko Mlinar
Marija Ovsenik, Jože Ramovš, Tanja Renner
Bernard Stritih, Nada Stropnik

In memoriam
Jo Campling

Naslov
Topniška 31, 1000 Ljubljana
tel. (01) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Spletne strani
www.fsd.uni-lj.si/sd

Subvencije
Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

Tisk

Nonparel, d. o. o., Medvode

Naročnina (cena letnika)
za pravne osebe € 75,00
za fizične osebe € 37,00 (študentje € 32,00)

Vključenost v podatkovne baze
International Bibliography of the Social Sciences
Linguistics & Language Behavior Abstracts
Mental Health Abstracts
Social Planning/Policy & Development Abstracts
Sociological Abstracts
Studies on Women Abstracts

Revija izhaja dvomesečno, začenši s februarjem.

Smernice, kako pripraviti in predložiti prispevek za
objavo, se nahajajo na spletnih straneh revije.

**TEMATSKA ŠTEVILKA: PRESEČIŠČE MED SOCIALNIM
DELOM IN SOCIOLOGIJO**

**Gostje urednice: Darja Zaviršek,
Ana Marija Sobočan, Milica Antić Gaber**

PREPLET SOCIALNEGA DELA IN SOCIOLOGIJE

Z dvojno tematsko številko bi radi počastili dva pomembna jubileja: 60. obletnico prve šole za socialno delo oziroma začetka formalnega izobraževanja za socialno delo v Slovenije in 50. obletnico obstoja Slovenskega sociološkega društva. Tematska številka predstavlja raziskovanje presečišč med sociologijo in socialnim delom, ali bolje, področje, na katerem se razvijata in prepletata kritična sociološka misel in kritično socialno delo, ki identificirata strukture zatiranja in privilegiranosti na družbeni in individualni ravni. Objavljeni prispevki se s prepoznavanjem in razumevanjem prepletenosti zgodovinskih, družbeno-ekonomskih, kulturnih, prostorskih, političnih ali drugih dejavnikov kot gradnikov kolektivne in individualne stvarnosti osredotočajo na družbene neenakosti, izključevanja in nepravičnosti, še posebej v njihovih najaktualnejših pojavnih oblikah v Sloveniji in širše, ter s tem pripomorejo k prizadevanjem za človekove pravice in socialno pravičnost.

Številka vsebuje sedem prispevkov, ki bi jih lahko razdelili na tri sklope: teoretskega, zgodovinskega in sistemsko-raziskovalnega.

V prvem sklopu dr. Lea Šugman Bohinc opozarja, da je v socialnem delu mogoče historično zasledovati izmenjavanje fokusa na družbo/skupnosti na eni strani in na posameznika/družino/skupino na drugi, korenine obeh interesov pa prepoznava v sociologiji in (socialni) psihologiji. Prispevek sociologije k socialnemu delu vidi v njenih klasičnih razsežnostih raziskovanja. Čeprav imata obe disciplini marsikatero skupne tradicije (družbena akcija, kontekstualnost, družbeni problemi in družbena konstrukcija), ohranjata medsebojno razdaljo, pri tem pa si sociologija večinoma prizadeva za znanstveno analizo družbenih problemov za namene razvoja teorij o družbenem svetu in strukturnih dejavnikih človeških težav (in pogosto obtiči v položaju brezizhodnosti in nedejavnosti), socialno delo pa predvsem raziskuje potrebe po različnih strokovnih odzivih na psihosocialne stiske ljudi in preučuje njihovo učinkovitost, fokus pa se je od problemov premestil k rešitvam.

Naslednja prispevka se ukvarjata z zgodovinsko perspektivo in raziskujeta izvore socialnega dela na ozemlju današnje Slovenije. Dr. Ana Cergol Paradiž in dr. Irena Selišnik v članku o razvoju od karitativnosti do socialnega dela ugotavljata, da se v teoretskem pogledu o socialnem delu začne razmišljati v okviru sociologije, nove znanosti 19. stoletja. Ta začne premišljevati o socialni vzajemnosti, solidarnosti, občih blaginji, zdravju v družbi, za katero naj bi postala odgovorna država. V tem evropskem kontekstu tudi slovenska sociologija ni izjema, saj se je tudi ta spraševala, kako izboljšati pravno varstvo in socialni položaj delavcev v družbi. Socialno delo se tu iz teoretskega razmišljanja o socialnih problemih preliva v praktični del. Tako kot drugod po Evropi se razmerje med sociologijo in socialnim delom začne oblikovati v razmerju med teorijo in prakso.

Dr. Sonja Bezjak se v članku o vlogi redovnic na področju institucionalnega skrbstva na ozemlju današnje Slovenije ukvarja z najzgodnejšim razvojem socialnega dela v odnosu do dobrotelnosti. Ključna razlika med dobrotelnostjo in socialnim delom je, da je slednje že od začetka vzpostavljen kot sekularen poklic, utemeljen na načelih socialne pravičnosti. Avtorica med drugim dobro prikaže preletanje spola in razreda v dobrotelnem delovanju. Zlasti je zanimiv del o oskrbnih sestrar, ki so se kot poklic razvijale v okviru odseka za zaščito otrok in mladine pod vodstvom Alojzije Štebi. To pojasni tudi delovanje žensk kmalu po drugi svetovni vojni na začetku institucionaliziranega socialnega skrbstva.

Naslednji prispevki v tematski številki se ukvarjajo z razmerji moči in dominacije ter z delovanjem ideologije pri ustvarjanju družbene neenakosti in sistemske nepravčnosti.

Mag. Klemen Ploštajner se v članku osredotoča na vlogo lastništva stanovanj pri ustvarjanju in krepitevi neenakosti ter na državne politike, ki ne samo, da spodbujajo lastništvo, ampak ga izrabljajo tudi kot orodje privatizacije svojih nalog na socialnem področju.

Dr. Gašper Krstulović ugotavlja, da se pokroviteljstvo do oseb z intelektualnimi ovirami in neenakomernost družbene moči v organizacijah, ki izvajajo storitve, namenjene osebam z intelektualnimi ovirami, ohranjata in obnavljata po zaslugi jezika, organiziranih aktivnosti in institucionaliziranega nasilja.

Dr. Chu-Li Liu s tajvanske univerze Tunghai podrobneje opisuje mehanizme zatiranja žensk, ki so žrtve nasilnih partnerjev in družbenih norm in vzorcev. Izhaja iz feministične teorije, ki je pomembna sociološka teorija, pogosto uporabljena na področju raziskovanja v socialnem delu. Pokaže, da lahko sociološke teorije socialnim delavkam/delavcem pomagajo analizirati izvore družbenih problemov.

Dipl. socialni delavki Katja Sešek in Maja Ivačič pa v prispevku s pomočjo kritične teorije diskurza in queer teorije analizirata heteronormativnost in pokažeta, kako konstruira družbeno realnost in legitimizira samo določene oblike življenja. Konkretno delovanje heteronormativnosti prikažeta v raziskavi, ki sta jo opravili na Fakulteti za socialno delo.

Tako socialno delo kot sociologija sta se zgodovinsko razvili kot odgovor na določeno družbeno krizo, ki jo je bilo treba nekako vzročno pojasniti (sociologija), hkrati pa tudi ponuditi konkretne rešitve za izhod iz človekove stiske zunaj cerkvenih okvirov (socialno delo). A med njima je tudi veliko (ne)premostljivih razlik. Prav (ne)kompatibilnost med njima ponuja veliko priložnosti za medsebojno bogatenje, kot dokazuje tudi številka, ki jo berete.

Lea Šugman Bohinc

SOCIALNO DELO V URESNIČEVANJU IDEALOV PRAVIČNE DRUŽBE

Članek odgovarja na vprašanja: kako se spoprijemamo z značilnimi razpetostmi sodobnega socialnega dela, kot sta teorija in praksa ter direktna in indirektna praksa? Kako se globalni standard multikulturalnosti udejanja v visokošolskem izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Kako ustvarjati spodbudne okoliščine za razvoj kulture sobivanja, ki bo utelešala ideale multikulturalnosti, globalnega državljanstva in drugih v pravičnejši družbi? Prispevek zagovarja epistemološko refleksiivno, etično občutljivo in (samo)kritično držo ter narativne spretnosti sodelovanja v izobraževanju, raziskovanju in konstruktivni dialoški praksi socialnega dela tako s posamezniki, družinami in skupinami kot s skupnostmi ter upravo administrativnimi in socialnopolitičnimi sistemi.

Ključne besede: teorija, praksa, kompleksnost, večkulturnost, globalni standardi, narativna praksa.

Dr. Lea Šugman Bohinc, univ. dipl. psihologinja in sistemska psihoterapevtka z evropsko psihoterapevtsko diplomom (ECP), docentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani, v slovenski prostor prinaša in raziskuje znanosti o kompleksnosti, kot sta kibernetika in sinergetika, ter razvija zemljevide dialoške, narativne prakse sodelovanja na področju podpore in pomoči. Kontakt: lea.sugmanbohinc@fsd.uni-lj.si.

SOCIAL WORK IN THE PROCESS OF IMPLEMENTING IDEALS FOR A JUST SOCIETY

The article responds to questions such as: how do we cope with the characteristic splits of contemporary social work, such as theory and practice, direct and indirect practice? How is the global standard of multiculturalism realised in higher education, research and practice of social work? How can we create stimulative conditions to develop a culture of co-existence that will embody ideals of multiculturalism, global citizenship etc. in a more just society? The article argues for epistemologically reflexive, ethically sensitive and (self)critical attitude as well as narrative skills of collaboration in education, research and constructive dialogical practice of social work with individuals, families and groups as well as communities and systems of administration and social policy.

Keywords: theory, practice, complexity, multiculturalism, global standards, narrative practice.

Lea Šugman Bohinc, PhD, Psych., Systemic Psychotherapist (ECP), Assist. Prof. at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, introduces and explores sciences of complexity, such as cybernetics and synergetics, and develops maps of dialogical, narrative practice of collaboration in the field of psychosocial support and help. Contact: lea.sugmanbohinc@fsd.uni-lj.si.

Razpetosti socialnega dela

Splet povezav med poznanstvi in pa znanstveni, strokovni ter izobraževalni dogodki, ki sem se jih udeleževala pred leti, so me spodbudili k temu, da sem začela sodelovati v mednarodni mreži učiteljic in učiteljev oz. raziskovalk in raziskovalcev socialnega dela z močnim poudarkom na skupnostnem in političnem socialnem delu. Znašla sem se v položaju, ko se – tudi zaradi svoje načelno spoštljive drže do strokovnega dela, za katero se nisem sistematično izobraževala – nisem čutila kompetentno za omenjeni raziskovalni, strokovni in izobraževalni področji. Hkrati pa sem za perspektive, vprašanja in predloge, ki sem jih prinašala v našo mrežo in s katerimi se ukvarjam v svojem siceršnjem delu, od tujih kolegic in kolegov vselej dobivala sporočilo, da gre za pomembno, nujno in prevečkrat spregledano razsežnost, za katero sami niso primerno usposobljeni in občutljivi. Omenjeno mednarodno priznanje in zanimanje za vidike, ki jih v skupini ožjih fakultetnih sodelavk in sodelavcev raziskujemo in razvijamo v socialnem delu, sta me vedno znova, ko sem podvomila o vrednosti svojega nadaljnjega sodelovanja v mreži, spodbudila, da sem ostala v njej. K moji prvotni negotovosti so precej pripomogle izkušnje, ki jih imam predvsem iz domačega visokošolskega in raziskovalnega okolja, kjer se po moji oceni še vedno vzdržuje precejšnji razkorak med socialnopolitično dimenzijo in razsežnostjo neposredne podpore in pomoči v socialnem delu, tudi z vidika vrednotenja pomena ene in druge. Včasih imam vtis, da nekatere sodelavke in sodelavci izvedenstvo za skupnostno in politično ter aktivistično socialno delo in s tem povezane cilje in naloge postavljajo ne ob bok, temveč

nad kompetence za neposredno komuniciranje oz. sodelovanje z ljudmi v projektih podpore in pomoči. Neredko kritično razmišljajo že o samem konceptu in terminu pomoči, in to na način, ki ga je mogoče interpretirati tudi kot zelo omejeno, šibko poznavanje sodobnih, na epistemologiji socialnega konstrukcionizma in kritične družbene teorije utemeljenih zemljevidov praks pomoči, ki so že pred desetletji presegli psihološko osredotočeno, zgolj individualistično in družinsko usmerjeno, se pravi, analitično oz. redukcionistično paradigmo pomoči.

Tako v domačem kot mednarodnem kontekstu sem lahko v prvi osebi doživela razkorake, o katerih poročajo in jih različno poimenujejo znanstveniki, izobraževalci in praktiki. Nekateri med njimi izstopajo. Tak je razcep med direktnim in indirektnim socialnim delom. Ali med t. i. mikro in makro (ali med mikro, mezo in makro) prakso. Dvojni fokus socialnega dela, torej tako na družbene in skupnostne spremembe kot na posameznike, družine in skupine, ni novost sedanjega časa, temveč je vgrajen v socialno delo že od časa njegovih začetkov v Angliji in Ameriki konec 19. stoletja. V zgodovini njegovega razvoja lahko spremljamo ciklično izmenjavanje poudarka na eni ali drugi usmeritvi z redkimi težnjami povezati obe perspektivi. V vsaki od njiju lahko prepoznamo vpliv ene od dvoje starejših znanstvenih disciplin in strok – sociologije in psihologije. Prispevek sociologije k socialnemu delu vidim v njenih klasičnih razsežnostih raziskovanja. Čeprav niso ekskluzivno sociološki predmet obravnave, jih lahko razumemo kot najbolj poudarjene vidike, s katerimi je sociologija obogatila druge družboslovne in humanistične znanosti, tudi in še zlasti socialno delo (Pitt 2010).

Na njeno dodano vrednost je pred več kot pol stoletja opozoril še danes aktualni Berger (1963), ko je opredelil štiri sociološke tradicije: družbeno akcijo, vgrajenost v kontekst, družbene probleme in družbeno konstrukcijo. Kljub povezanostim prek naštetih konceptov sociologija in socialno delo vzdržujeta medsebojno razdaljo, meni avtorica Armstrong (2014). Pri tem si prva večinoma prizadeva za znanstveno analizo družbenih problemov za namene razvoja teorij o družbenem svetu in strukturnih dejavnikih človeških težav. Sociologija v svojih intelektualnih družbenokritičnih razčlenjevanjih in z vzdrževanjem trdnih meja med raziskovanjem in prakso ob soočanju z nespodbudnimi, nepravilnimi socialnimi okoliščinami pogosto obtiči v položaju brezizhodnosti in nedejavnosti. Socialno delo pa se posveča predvsem raziskovanju potreb po različnih strokovnih odzivih na psihosocialne stiske ljudi in preučevanju njihove učinkovitosti, fokus se je od problemov premestil k rešitvam (Armstrong 2014).

Ob pomanjkanju kritične, zgodovinske analize družbenega konteksta in prešibki proaktivni drži socialne delavke in socialni delavci prevečkrat spregledajo priložnosti za pravočasno in konstruktivno delovanje (*ibid.*). Za potencialno premostitev opisanega razkoraka med sociologijo in socialnim delom potrebujemo njuno partnerstvo pri oblikovanju skupnega modela znanosti o socialnih problemih (*ibid.*). Tako lahko sčasoma ustvarimo prostor, v katerem bomo strokovne teorije in znanstvene metode uporabili v neposredni dejanskosti socialnovarstvenih organizacij in ljudi, ki so jim namenjene. Zavzeti se moramo za razvoj sociologije družbenih problemov, ki bo primerna za socialno delo (Appel Nissen 2014).

Vrnimo se k razhajanjem v socialnem delu. Še vedno težko premostljiva ostaja razdalja med teorijo in prakso. Temu lahko dodam nasprotja med t. i. na dokazih [*evidence-based*] in na praksi utemeljenem [*practice-based*] raziskovanju – ne le v socialnem delu, temveč tudi v raziskovanju drugih znanosti in strok, npr. v sociologiji. Pa med generičnim in specialističnim socialnim delom oz. pomembnostjo, ki jo avtorji pripisujejo na eni strani splošnim in na drugi strani posebnim kompetencam, ki jih socialne delavke in delavci potrebujejo za uspešno delo. Ko fokus tako izostrene refleksije obrnemo na naše ožje in druga družboslovna in humanistična (do določene mere pa tudi naravoslovna) področja raziskovanja in strokovnega dela, lahko razlikujemo še več drugih primerov epistemološke razdvojenosti, npr. med biološkim determinizmom in kritično paradigmo, utemeljeno na predpostavki družbene konstrukcije resničnosti. Ali, denimo, med konservativnim bistvom (razumevanje pomoči v službi interesov dominantnih družbenih skupin in utrjevanja obstoječih nesorazmerij družbene moči) in radikalnim izvirom (zavedanje in upoštevanje pomena in učinkov, ki jih imajo socialne, ekonomske, politične idr. družbene

okolščine za razvoj stisk in težav ljudi, ki se znajdejo v kontekstu pomoči) socialnodelovnega poklica (Fook 2008: 3–4).

V članku se bom omejila le na naslednje od naštetih razpetosti: teorija in praksa, mikro in makro ter direktna in indirektna praksa, ker po moji oceni najbolj nazorno izražajo omenjeni dvojni fokus socialnega dela. Vsako od njih bom problematizirala ob primerih, posebno pozornost pa bom namenila pojmom večkultur(al)nost in globalni standardi socialnega dela ter njenemu uresničevanju v praksi. Na podlagi kritične analize bom predlagala model socialnega dela, ki prerašča obravnavane razcepe.

Socialno delo med teorijo in prakso

Nazoren primer razkoraka med teorijo in prakso se mi zdi gibanje radikalnega socialnega dela iz sedemdesetih let 20. stoletja. Napajalo se je iz raznorodnih virov, od revolucionarnih socialističnih in komunističnih aktivistov do radikalnih pedagogov, filozofov in antipsihiatrov (Ferguson, Woodward 2009: 26). Povezovala sta jih cilja, da bi s kolektivnimi družbenimi gibanji dosegli korenito preobrazbo obstoječega socialnega dela in vnesli kritično refleksijo o tradicionalni praksi socialnega dela s primerom, utemeljeni na strokovni doktrini in politični ideologiji, ki probleme ljudi umešča v njihove osebnostne motnje in družinske odnose, se pravi, da tudi odgovornost za reševanje nastalih težav prenaša na posameznike in njihove družine (*op. cit.*: 27).

Gibanje radikalnega socialnega dela je pripomoglo k vključevanju novih, družbenokritičnih idej in pristopov k skupinskemu ter skupnostnemu delu v nekatere izobraževalne programe in z njimi dopolnilo prakso socialnega dela. Številni kritiki ocenjujejo, da so omenjene zamisli sicer zelo obogatile koncepte in teorije, veliko manj pa so se uresničile kot radikalna *praksa* socialnega dela. Fook (2008: 7), denimo, navaja svoje predavanje na konferenci leta 1995, v katerem se je kritično ozrla na nerefektirano, implicitno omalovaževanje tistih vidikov radikalnega socialnega dela, ki so pripisovali pomen delu s posameznikom in skrbi zanj. Meni, da zagovorniki te struje niso presegli simbolne ravni poudarjanja pomembnosti opisane razsežnosti – ni jim je uspelo prevesti v prakso (*ibid.*). Potem ko je gibanje v osemdesetih letih udušil vzpon desničarskih političnih vlad v Evropi in marsikje drugod po svetu, so radikalne ideje preživele v konceptih in praksah porajajočega se protirasističnega in feminističnega socialnega dela in družbeno kritične, protizatiralne ter etično in kulturno občutljive prakse (Ferguson, Woodward 2009: 28).

Analize zgodovine razvoja, vzpona in zatona omenjenih in drugih gibanj razumem kot opozorilo, kaj se pogosto zgodi z idejami, ki vzniknejo v odgovor na zanje spodbudne družbene okoliščine (navadno gre za ekonomsko, politično, socialno, kulturno, etnično nestabilne razmere, ki tako ali drugače ogrožajo nekatere skupine in skupnosti ljudi). V določenem času (včasih bliskovito, drugič pritajeno, postopoma) kot atraktor sprožijo, pritegnejo in združijo silnice v lokalnem (če se okrepijo, prenesejo navzven in presežejo meje lokalnega okolja, pa tudi v transnacionalnem in globalnem) družbenem polju. Razvije se udarna moč, ki lahko zamaje in poruši obstoječe vzorce delovanja sistema. Če se aktivistična sila v omenjenih procesih docela ne izčrpa in obstajajo ugodni pogoji, se na podlagi alternativnih izkušenj, ki jih je sprožilo gibanje, zgradijo novi vzorci delovanja sistema.

Sodelovanje v uvodoma omenjeni mreži, ki se v zadnjih treh letih ukvarja predvsem s področjem prakse, izobraževanja in raziskovanja socialnega dela v mednarodnem kontekstu¹, me je spodbudilo k postavljanju vrste vprašanj. Kako se konstrukt, kot so večkulturalnost, državljanstvo, participacija in človekove (otrokove) pravice, udeležujejo v visokošolskem izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Kako se naštetimi pojmi izražajo in uresničujejo v mikrodinamiki

¹ Sodelavke in sodelavci v mreži smo soglašali, da je v znanstvenem in strokovnem diskurzu bolj uveljavljen izraz *mednarodno socialno delo* tako definicijsko izmuzljiv, se pravi, ne le praktično, ampak tudi teoretsko sporen pojem, da se bomo izognili njegovi uporabi in namesto tega govorili o *socialnem delu v mednarodnem kontekstu*.

komunikacije med udeleženci omenjenih kontekstov? Kako te koncepte sploh opredeljujemo in razumemo v izobraževanju, raziskovanju in praksi socialnega dela? Dialoška delavnica in sklepna razprava, ki smo jo v okviru intenzivnega programa izmenjave šestih fakultet iz šestih evropskih držav (Češka, Finska, Litva, Portugalska, Romunija in Slovenija) leta 2015² v gostiteljski Romuniji organizirali slovenski predstavniki, je pokazala presenetljive, nepričakovane razlike med razumevanjem in predstavitvijo svojega razumevanja, ko je šlo za visokošolske izobraževalce in za (večinoma podiplomske) študentke in študente socialnega dela. Medtem ko so zadnji samozavestno predstavili s spleta prepisane plemenito zveneče definicije izbranih pojmov, smo se učiteljice in učitelji znašli v veliki zadregi. Ko smo v varnem, vzajemno spoštljivem ozračju zagrizli v vprašanje, *kako* v svojih nacionalnih državah in socialnovarstvenih in drugih sistemih uresničujemo temeljne strokovne in etične vrednote, poslanstva, visoko cenjene globalne cilje socialnega dela in *kako uspešno* je to početje v praksi, izobraževanju in raziskovanju, smo se spoprijeli z občutki zadrege, negotovosti in precejšnje nemoči. Kot da bi se znašli na robu velikanskega prepada med teorijo ter vizijo in prakso oz. dejanskostjo socialnega dela v perspektivi omenjenih konceptov. Tako je študentski prikaz zasijal v strastni, a ne(samo)kritični gotovosti formalističnega, univerzalističnega, redukcionističnega diskurza. Učiteljska predstavitev pa je prispevala nekoliko apatično, celo brezupno kritično spraševanje, ali je sploh mogoče doseči konsenz o konstrukciji pomena vsakega od izbranih pojmov v tako različnih, kompleksnih kontekstih, kot so skupnosti kulturno, etnično, izobrazbeno, ekonomsko različnih udeležencev v projektih sodelovanja v praksi, izobraževanju in raziskovanju socialnega dela.

V študijskem letu 2015–2016 je osnovni program izmenjave v skladu z našimi načrti prešel v skupni izbirni predmet *socialno delo v mednarodnem kontekstu* za magistrske študentke in študente štirih univerzitetnih organizacij iz štirih evropskih držav (Češka, Finska, Portugalska in Slovenija). Proces sodelovanja z izdatno podporo informacijsko komunikacijske tehnologije smo sklenili z intenzivnim srečanjem vseh projektnih partnerjev na Češkem. Udeleženke in udeleženci smo za namene predstavitve svojega dvomesečnega raziskovanja in izobraževanja na področju socialnega dela v mednarodnem kontekstu organizirali različne priložnosti za dialog. Predstavniki naše fakultete za socialno delo smo zasnovali in izvedli predavanje in delavnico, kjer smo med drugim poudarili pomen postmoderne dialoške prakse in nujnih komunikacijskih spretnosti socialne delavke v omogočanju sodelovanja s partnerskimi sistemi različnih redov kompleksnosti. Organizirali smo tudi razpravo o nekaterih odprtih vprašanjih, s katerimi se srečujemo pri socialnem delu v mednarodnem kontekstu in so eden od fokusov tega članka.

Kaj so ovire in kakšne so možnosti za to, da bi družbenokritične ideje, ki se nanašajo na skupnostno in še zlasti politično razsežnost socialnega dela, povezano s poslanstvom prizadevati si za človekove pravice, socialno pravičnost, večkultur(al)nost, aktivno participacijo ipd. (pojmi, ki jih po navadi povezujemo s t. i. makro prakso socialnega dela), udeležali v vsakdanji oz. neposredni (t. i. mikro) praksi? Pri odgovarjanju na omenjena vprašanja se opiram na nekatere kritične poglede na t. i. globalne standarde v socialnem delu kot tudi na sinergetiko, teorijo kompleksnosti oz. znanost o samoorganizaciji, o kateri sem pisala že na več mestih (Šugman Bohinc 2011, 2013, 2016 a, b) in na narativne sodelovalne prakse.

Globalni standardi socialnega dela med teorijo in prakso

V razvoju socialnega dela na mednarodni ravni sta imela odločilno vlogo Mednarodno združenje šol za socialno delo³ in Mednarodno združenje socialnih delavk in delavcev⁴. Pripomogla sta k sprejetju ključnih dokumentov, ki predpisujejo in varujejo strokovnost socialnega dela

² Program je sofinanciralo Evropsko združenje šol za socialno delo (*European Association of Schools of Social Work EASSW*).

³ International Association of Schools of Social Work (IASSW).

⁴ International Federation of Social Workers (IFSW).

v kontekstu (skoraj) celotnega sveta. Omenjeni združenji sta leta 2001 sprejeli mednarodno opredelitev socialnega dela, njena zadnja, globalna različica pa je iz leta 2014. V sodelovanju z Mednarodnim svetom za družbeno blaginjo⁵ je bil najprej leta 2010 sprejet dogovor, po dveh letih posvetovanja v procesih, ki so potekali v mnogih državah sveta, pa je leta 2012 izšla t. i. globalna agenda za socialno delo in socialni razvoj, s katero so se omenjene tri udeleženske dogovora zavezale k aktivnemu prizadevanju za socialno pravičnost, socialni razvoj in trajnostne sisteme blaginje⁶.

Iz leta 2004 objavljenih globalnih standardov izobraževanja in usposabljanja v socialnem delu⁷ je vidno, da so bili strokovnjaki, ki so sodelovali v kompleksnih procesih njegovega ustvarjanja, izjemno pozorni na to, da bi zmanjšali oz. omejili morebitni vpliv prevlade zahodnjaške strokovne in politične miselnosti, omenjena občutljivost pa je v dokumentu zelo podrobno zapisana. Ideja izobraževalnih meril, ki naj bi veljala za socialno delo in razvoj po vsem svetu, izraža temeljni optimizem njihovih oblikovalcev, da je mogoče razviti seznam konstruktov – vrednot, ciljev in nalog, ki imajo univerzalen pomen. Ob tej predpostavki se mi porajajo številna vprašanja. Kdo je opredelil pomene teh konceptov? Na katerih epistemoloških predpostavkah temeljijo? Kaj, denimo, pomeni biti otrok, ženska, manjšina, brezdomec, nezaposlen, travmatiziran v Združenih državah Amerike, Evropski uniji (in posameznih državah znotraj nje), Afganistanu, Somaliji, na Kitajskem in drugod? Kaj pomeni participacija v različnih (geografskih, družbenokulturnih, ekonomskih, verskih ...) kontekstih? Kako posamezniki, družine, skupine, skupnosti (npr. strokovne, etnične, verske, ekonomske) in kapitalske elite konstruirajo pomene pojmov, ki oblikujejo definicijo globalnih standardov? Kako socialne delavke in delavci vedo, kako ljudje po svetu interpretirajo te pojme?

Ob pregledovanju znanstvene in strokovne literature sem naletela na avtorje, ki si postavljajo podobna vprašanja in predlagajo odgovore nanje. Gray in Webb (2008: 62–63) zagovarjata kritično stališče, da se omenjene mednarodne organizacije zavzemajo za globalne standarde s povsem določenimi, politično motiviranimi nameni. Ustvariti želijo vtis enotnosti oz. uniformnosti, določiti ter predpisovati kriterije profesionalnosti in delovne kakovosti za izobraževanje in prakso socialnih delavk in delavcev ter imeti nadzor nad kakovostjo socialnega dela po svetu. Iz vrst predstavnikov vodilnih udeležencev omenjenih procesov se razvija močno omrežje zaveznikov, ki – sledeč opisanim namenom – spodkopavajo lokalne (kulturne) posebnosti, ki se razlikujejo od idej oz. standardov izobraževanja in prakse, konstruiranih za fiktivno univerzalno, globalno raven socialnega dela. Z utemeljitvijo (izgovorom), da naša stroka z globalnimi standardi pravzaprav odgovarja na pritiske in posledice globalizacije, dejansko utrjujemo konstrukt globalizacije kot stvarnega pojava. Vzdržujemo in krepimo pa tudi neravnovesje moči, kjer se od t. i. držav v razvoju oz. demokratizirajočih se držav (npr. Vzhodne Evrope, Afrike, Azije in Kitajske) pričakuje, da bodo osvojile »jedrna znanja, procese, vrednote in spretnosti poklica socialnega dela«, ki so zgrajeni po »zahodnih, evrocentričnih, anglo-ameriških« merilih, in jih uresničevale v svojih lokalnih kontekstih (*op. cit.*: 64). A te države oz. sistemi socialnega dela ne potrebujejo zahodnih standardov, to, česar jim primanjkuje, so primerna infrastruktura, viri in usposobljen kader (*op. cit.*: 65). Ker omenjeni kriteriji po oceni avtorjev vsebujejo protislovne vrednote, jih imenujeta »globalni dvojni standardi« (*op. cit.*: 64, poudarek naš). Po eni strani zagovarjajo različnost (vse do meja radikalnega relativizma) ter kulturno občutljivost za lokalne življenjske kontekste ljudi in obsojajo homogenizirajoče sile »globalizacije, neoliberalizma, kolonializma in imperializma« (*op. cit.*: 64). Hkrati si »brezsrnamno« prizadevajo za uveljavljanje navedenih univerzalnih, neogibno homogenizirajočih meril strokovnosti usposabljanja in prakse socialnega dela v lokalnih okoljih, v katere so vgrajene (*ibid.*). Prizadevanje za takšno univerzalnost standardov izobraževanja in

⁵ International Council on Social Welfare.

⁶ Glej: http://www.iassw-aiets.org/uploads/file/20121025_GA_E_8Mar.pdf ali na <http://cdn.ifsw.org/assets/globalagenda2012.pdf>.

⁷ Prva opredelitev globalnih izobraževalnih standardov socialnega dela iz leta 2004 je dostopna na http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_65044-3.pdf, zadnja iz leta 2012 pa na <http://ifsw.org/policies/global-standards/>.

dela je po mnenju avtorjev v navzkrižju s pojmovanjem kulturno ustrezne in občutljive prakse socialnega dela, ki je takšna lahko le, če je umeščena v domači, lokalni kontekst (*op. cit.*: 65). Še več, avtorja trdita, da trendi sodobnega socialnega dela niso drugačni od socialnega dela v 20. stoletju, ki je v kolonizacijskem in imperialističnem slogu prodiralo z Zahoda s poslanstvom nadomestiti domorodne zdravilske in skupnostne prakse s »civilizacijskimi« in »demokratičnimi« političnimi vrednotami individualizma v veliko preoblekah (*op. cit.*: 63–64).

Pridružujem se glasu tistega dela strokovne javnosti, ki opozarja, da dokumenti, oblikovani v procesih dogovarjanja onkraj meja nacionalnih sistemov socialne politike in socialnega varstva – tudi če za hip pozabimo na pravkar navedeno kritiko politično motiviranega izvoza zahodnega modela socialnega dela v druge dele sveta – veliko povedo o tem, *kaj* so cilji in naloge sodobnega socialnega dela, malo ali skoraj nič pa ne predlagajo, *kako* naj omenjeno uresničujemo. Praktične izkušnje kažejo, kako težko je socialnim delavkam in delavcem vzpostaviti osebni stik in delovni odnos z ljudmi ter posredovati v primeru kakršnihkoli konfliktov, če eni in drugi prihajajo iz različnih etničnih, kulturnih, verskih okolij oz. skupnosti. Kdo ima moč presoje, ali je določena kulturna praksa v konkretni situaciji ovira ali vir za reševanje problematike? V ozadju pritiska IASSW in IFSW v smeri globalnih standardov niso etika, kakovost, učinkovitost ali izboljšanje meril izobraževanja in prakse socialnega dela, temveč politika moči, sta prepričana Gray in Webb (2008: 65).

Podobno kritično razmišlja Nylund (2006), ko piše o večkulturalnosti v povezavi s kulturno kompetentnostjo socialnih delavk in delavcev in obstoječo prakso poučevanja za ta namen. Pojem večkulturalnega se nanaša na kulturno in etnično raznovrstnost v opazovanem socialnem okolju, večkulturalizem pa pomeni vrsto teoretične in politične misli, načina konceptualizacije, ki se je zelo spremenila v zadnjih desetletjih, in politiko oz. zakonodajo, namenjeno ukvarjanju s posledicami omenjene različnosti, državne ukrepe, torej, sprejete v odgovor na multikulturalno družbo. Nylund (2006: 28–29) razmišlja o ameriškem visokošolskem izobraževanju, v katerem je imelo usposabljanje za socialno delo v večkulturalnih kontekstih pomembno vlogo vse od poznih sedemdesetih let 20. stoletja, kulturna kompetentnost pa je v zadnjem času vse pomembnejša. Trdi, da se tako izobraževanje izvaja iz redukcionističnega zornega kota, ki je bodisi konzervativen (tradicionalni asimilacijski model) bodisi liberalen (sodobnejši kulturni turizem). Avtor se pridružuje nekaterim drugim strokovnjakom, ki namesto tega predlagajo t. i. kritični multikulturalizem, koncept, ki so ga razvili na podlagi dela Freira, Girouxa in McLarena idr. Nylund ga opredeli kot radikalnejšo, protirasistično pojmovanje večkulturalizma. Navaja McLarena iz leta 1994, ko zagovarja stališče, da v obstoječih kontekstih izobraževanja za socialno delo manjka refleksija o dominantnih oblikah etničnosti (npr. spola, socialno ekonomskega statusa, ekspertne moči), zlasti »beline« oz. »belosti« ali »belega« [*whiteness*] v jedru »politične, socialne in zgodovinske postavitve belih etničnosti in hegemonističnih procesov, ki vodijo k njihovi univerzalizaciji in normalizaciji« (Nylund 2006: 28).

Sklicujoč se na Girouxa iz leta 2002, Nylund (*op. cit.*: 32) poziva k ponovni artikulaciji belosti, ki se začne z odgovarjanjem na vprašanje, kaj pomeni biti bel. Študenti socialnega dela se v izobraževanju v duhu kritičnega večkulturalizma učijo razlikovati sociološko zgodovinski konstrukt rase in njegova presečišča s konstrukti, kot so ekonomski razred, spol, narodnost, spolnost in kapitalizem. Poleg tega preučujejo okoliščine, ki vzpostavljajo »drugost«, in kritično razmišljajo o predstavi o socialnem delu kot apolitični praksi, izvzeti iz zgodovinskih kontekstov in z njimi povezanih bitk za različne oblike moči. Zgodovinsko in družbeno konstrukcijo belosti si prizadevajo narediti vidno, visokošolski izobraževalci in učitelji prakse ter praktiki pa se morajo namesto na historično marginalizirane etnične skupine in skupnosti usmeriti na analizo moči in razmišljajo o doslej večinoma spregledani belosti kot o najbolj »naravnem, pričakovanem in normalnem načinu človekovega bivanja« (*op. cit.*: 30).

Daniel (2008: 27–35), podobno kot Nylund in nekateri drugi avtorji, zagovarja paradigmat-ski premik od prevladujočega liberalnega multikulturalizma h kritičnemu multikulturalizmu v izobraževanju in praksi sodobnega socialnega dela. Zavzema se za podobne, a še dopolnjene

tematske sestavine predmetnika, na podlagi katerega diplomanti osvojijo potrebne kompetence za delo z uporabniki v večkulturnih okoljih: kultura, rasa in rasizem, zatiranje, večkratne identitete, belost in privilegiji, zgodovinski kontekst in družbena sprememba. Zelo pomembno je, da študentk in študentov ne indoktriniramo z nobenim specifičnim znanjem, temveč ustvarimo spodbudne učne kontekste za to, da znajo uporabiti različne vire znanja in spretnosti in s svojim strokovnim ravnanjem ustrežnejše in bolj smiselno, bolj kompleksno odgovoriti na kompleksnost zgodb (interpretacij psihosocialnih stisk in problemov, potreb in želja, virov in ovir) svojih partnerjev v projektih sodelovanja – posameznikov, skupnosti in organizacij ter predstavnikov upravno-administrativnih sistemov in snovalcev ter izvajalcev socialne politike.

Parker in sodelavci (2014) so podobno kritični do privilegijev zahodnega belega človeka in s tem povezanega rasizma – ne le v temeljnem ekonomskem pogledu (prisvajanje in izrabljanje naravnih virov nekdanj ali danes »koloniziranih« dežel), ampak tudi iz perspektive izvažanja vrednot in konceptov demokratičnosti, socialne pravičnosti, večkulturnega sožitja v zahodnjaškem socialnem delu. Avtorji (*op. cit.*: 2) prav v našem poklicu vidijo možnosti za t. i. dvosmerno izmenjavo in delovanje [*bi-directional exchange and action*], temelječe na dvosmernem učenju (ne le zahodnega sveta oz. socialnega dela od zahodnega, ampak tudi obrnjeno). To razumem kot vzajemno učenje vseh udeležencev v praksi socialnega dela, izobraževanju in raziskovanju v različno kompleksnih kontekstih. Dvosmerna izmenjava in delovanje, utemeljena na protizati-ralni praksi, družbeni oz. kolektivni akciji in sodelovalni paradigmi, lahko po mnenju avtorjev (*ibid.*) postaneta podlaga za globalno usmerjeno socialno delo, ki odgovarja na pritiske globalnega ekonomskega sistema in njegove učinke – vse večje družbene neenakosti. Dvosmerno učenje v različnih socialnih (geografskih, kulturnih, etničnih, verskih) in profesionalnih okoljih lahko prek izmenjav med njimi povzroči njihovo postopno konstruktivno preobrazbo.

Večkrat omenjeno belost lahko uporabimo kot metaforo za katerekoli konstruirane značilnosti (norme) tistega dela prebivalstva, ki ima dominanten, najbolj vpliven položaj v določenem družbenem okolju. Ena od osnovnih nalog izobraževalcev za socialno delo bi morala biti ustvarjanje učnih priložnosti za razmišljanje o takšnih konstruktih v kontekstu Slovenije ter njihovih učinkov na razvoj, zaznavo in reševanje socialne problematike populacije. Opisano morajo dopolniti priložnosti za refleksijo vsake študentke in študenta socialnega dela o tem, kakšen je njen in njegov lastni (osebni, družinski in družbeni) konstrukt moči, identitete, vlog, privilegijev glede na omenjena merila dominantnih družbenih skupin v Sloveniji. Ena in druga naloga naj bosta vgrajeni v kontekst nepretrganega učenja o tem, *kako* s tem ravnati v praksi neposrednega sodelovanja z uporabniškimi sistemi. Kako poskrbeti, da bosta njuna mesto in vpliv v družbeni hierarhiji moči razvidna, in ju uporabiti za povečanje moči deprivilegiranih, diskriminiranih, socialno izključenih ljudi, če naj ustvarimo spodbudne okoliščine za razvoj socialno pravičnejše družbe?

Sprašujem se, ali k težavam, ki jih imajo socialne delavke in delavci s praktičnim udejanjanjem ideje socialne pravičnosti in enakosti, ne pripomore prav omenjena slepa pega glede belosti in drugih konstruiranih značilnosti dominantnih družbenih skupin kot univerzalnih norm, na katerih temelji tudi klasična ekspertna vednost kot sodobna oblika tehnologije moči. Dokler bodo socialne delavke in delavci utrjevali svojo izvedensko vednost (»kaj«), ki se povečuje z dodano in izostreno kritičnostjo do družbeno konstruiranih razsežnosti socialnih odnosov, bodo s tem nenamerno reproducirali svoj položaj moči. Zanima me, ali se opisano kaj spremeni, če se fokus ekspertne vednosti s *kaj* premesti na *kako*, in to na način doslednega omogočanja soustvarjalnih procesov sodelovanja socialnih delavk in delavcev z uporabniškimi in drugimi vplivnimi sistemi.

Izkušnje akcijske raziskave *Pomoč družinam v skupnosti: soustvarjanje zelenih sprememb za zmanjševanje socialne izključenosti in krepitev zdravja*⁸, v kateri sem sodelovala, so po moji oceni navdihujoče in uporabno izhodišče za nadaljnje raziskovanje odgovorov na postavljeno vprašanje (Kodele, Mešl 2016, Šugman Bohinc 2016 a, b). Projekt temelji na znanstvenem in strokovnem

⁸ Projekt sta financirala Služba vlade RS za razvoj in kohezijsko politiko ter Norveški finančni mehanizem v letih 2015 in 2016.

okviru teorij kompleksnosti, socialnega dela kot znanosti o delu oz. ravnanju in sodelovalne paradigme z jedrnim transteoretskim konceptom delovnega odnosa soustvarjanja. Opozoriti želim, da v omenjeni raziskavi nismo izhajali iz ideje namerno, sistematično uravnoteževati vidik neposredne psihosocialne podpore in pomoči družinam s številnimi izzivi z aktivnim zavzemanjem za socialnopolitične in druge sistemske spremembe, ki bi povečale družbeno pravičnost in enakost. Naše konceptualno vodilo je bila *družina v skupnosti* oz. *družina v skupnosti v družbi* (Šugman Bohinc 2016 b). S tem smo družinski sistem načrtno obravnavali kot sistem, umeščen v skupnost in upravno administrativne družbene kontekste, in raziskovali možnosti strokovnega ravnanja s kompleksnostjo njihovih interakcij in transakcij (Kodele, Mešl 2016). Želeli smo se odzvati na potrebe družin, ki se neposredno, iz dneva v dan spoprijemajo z izzivi, kot so življenje na robu preživetja, nezaposlenost, stanovanjska problematika, revščina, družinsko nasilje, neurejeno državljanstvo in oviran dostop do državljanskih pravic, vzgojni problemi, učne težave pa tudi birokratski, neredko etično sporni postopki v socialnem varstvu in drugih sistemih državne uprave, ki povzročajo socialno izključenost ljudi in družbene neenakosti.

Primarni fokus na to, *kako* vzpostaviti in ohranjati ter razvijati in krepiti osebni stik in delovni odnos s posameznimi družinskimi člani, z družino kot entiteto s svojimi lastnostmi, z družino v skupnosti v družbi, je socialne delavke in delavce – magistrske študentke in študente – vodil do zavzemanja zagovorniške in povezovalne ter pogajalske (mediacijske) vloge v interakciji s predstavniki socialnovarstvenih vladnih in nevladnih organizacij, delovnih organizacij, občinskih, mestnih in regionalnih služb v javni upravi. Procesi, v katerih so strokovne delavke in delavci v akcijski raziskavi v projekte sodelovanja z družinami pritegnili pomembne druge udeležence, so porajali želene neposredne odgovore na izzive ljudi, posredno pa ustvarjali spodbudne okoliščine tudi za premike na sistemski ravni. V našem projektu so socialne delavke, študentke, ki so v okviru podiplomske prakse vodile izvirne delovne projekte sodelovanja z družinami s kompleksnimi izzivi, imele vlogo manjkajočega člana med družinskimi člani in organizacijami socialnega varstva, med direktno in indirektno prakso socialnega dela. Bolj kot sistematična refleksija o potrebnem združevanju običajno ločenih perspektiv – dvojnih fokusov – socialnega dela, jih je k njunemu povezovanju vodila zavezanost k doslednemu udejanjanju koncepta delovnega odnosa v obliki izvirnih delovnih projektov partnerskega sodelovanja.

Prepričana sem, da bi takšna praksa, obogatena s kritičnim zavedanjem vključenosti uporabniških sistemov in naših neposrednih transakcij z njimi v skupnost in sisteme upravne administracije ter socialne politike, s katerimi smo v posrednejšem odnosu, lahko modelirala premostitev razkoraka med indirektno in direktno, mikro in makro prakso socialnega dela. Uspehi akcijskega projekta nas spodbujajo k razvijanju takšnih novih oblik bolj in manj neposrednega dela z ljudmi, da bomo z njimi zavzeli še aktivnejši odnos do aktualnega družbenega dogajanja in premagovanja sistemskih ovir za ustvarjanje socialno pravičnejšega okolja. Navdihujoč vir za integrativno, celostno, kompleksno socialno delo, ki premaguje njegov tradicionalni dvojni fokus, vidim v narativnih pristopih. Preden se jim posvetim, želim predlagano združeno perspektivo utemeljiti z nekaj koncepti znanosti o kompleksnosti.

Kompleksni odgovori na kompleksne psihosocialne izzive – združitev dvojnega fokusa v konstruktivni dialoški praksi

Zdi se torej, da smo v našem poklicu še precej daleč od uspešne združitve klasičnega dvojnega fokusa v vsakdanji praksi socialnega dela. Rosen in Livne (1992) sta v raziskavi o zaznavah socialnih delavk glede problemov uporabnikov z vidika osebnih in okoljskih dejavnikov ugotovila občutno večjo strokovno usmerjenost na osebne težave v primerjavi s transakcijskimi problemi, kjer imajo odločilno vlogo vplivi socialnega konteksta. Lindsey (1998), denimo, poroča o tem, da socialni delavci pri sodelovanju z družinami brezdomcev zanemarjajo učinek družbenih dejavnikov, ki so družini bodisi v pomoč bodisi jo ovirajo (npr. pomanjkljivi finančni viri, socialna podpora, podpora pri kemični odvisnosti). Rezultati študije Hong in

Hodge (2009) kažejo, da je socialna pravičnost zelo nejasno opredeljen koncept, ki omogoča različne interpretacije in ga socialni delavci težko prevedejo v akcijo.

Če na ločenost mikro in makro razsežnosti pogledamo z vidika postmoderne epistemologije, ju bomo razumeli kot konstrukcijo izključujočih se nasprotij, vzpostavljenih na podlagi umetno zarisanih meja in hierarhij. Gledano s tega zornega kota, ni nobene (ne logične ne praktične) potrebe, da bi zaradi omenjenega razlikovanja zožili in omejili polje postmoderne prakse socialnega dela (Vodde, Gallant 2002: 440). Tako postmoderna praksa kot tudi izobraževanje za socialno delo se premalo osredotočata na strukturne dejavnike in dajeta izrazito prednost neposrednemu delu z ljudmi brez upoštevanja omenjenih vplivov. Kar potrebujemo za uravnoteženje obeh vidikov v praksi in razredu, je raziskovanje povezanosti konkretnih težav uporabnikov v zatiranih skupinah s strukturnimi izviri njihove zatiranosti pa tudi medsebojno povezovanje uporabnikov, če naj socialne delavke in delavci sodelujemo pri koreniti družbeni spremembi (*ibid.*).

Potrebujemo pa tudi raziskovanje, dopolnjeno refleksijo in obogatene spretnosti strokovnega ravnanja v kontekstu izobraževanja in prakse na področju upravno administrativnega in socialno-političnega pa tudi aktivističnega delovanja. Tudi ko gre za snovanje vizije nove socialne politike in ustrezne socialne zakonodaje ter za njeno izvrševanje oz. udejanjanje v upravno administrativnih sistemih, omenjene dejavnosti vselej izvajajo konkretni ljudje. In vsako prizadevanje za spremembe obstoječih struktur na makro ravni kljub zelo reguliranim, birokratskim postopkom vedno poteka prek posameznikov in skupin, ki (se) odločajo o odgovoru na posamične izzive. Prepričana sem, da je na sistemskih ravneh, kjer akterji sprejemajo odločitve, ki zadevajo celotno prebivalstvo določene države in njene različne podsisteme, ključno, *kako* spreminjevalci nagovorijo javnost, politike, vplivna omrežja ljudi, ki zastopajo interese konkretnih družbenih skupin. Kako vzpostavijo stik z njimi, se pogajajo o konstrukcijah pomenov tega, o čemer se pogovarjajo. Kako zagotovijo dovolj varen in zaupen odnos med udeleženci, da je mogoč konstruktiven dialog in dialoški procesi postopno vodijo do različnih vrst sporazumov in akcij za uresničitev teh sporazumov.

Vzemimo za analogijo mediacijsko stroko – upravljanje s konflikti oz. spretnost in umetnost miroljubnega reševanja sporov. Poglavitno merilo njene uspešnosti v konkretnem primeru ni zgolj dosežek razrešujočega skupnega dogovora oz. sprave sprtih strani. Mediacija je uspešna tudi, če sogovorniki razvijejo svoje spretnosti obvladovanja konfliktnih odnosov in so boljše usposobljeni za spoprijemanje z novimi konflikti. Uspešna je, če udeleženci okrepijo svojo socialno moč in so bogatejši za izkušnjo, da je bil v projektu sodelovanja njihov glas spoštovan in upoštevan ter so lahko pripomogli k izidu. Menim, da podobno velja za strokovno ravnanje v kontekstu zelo kompleksnih makro sistemov. Strokovne delavke in delavci v različnih vlogah in položajih, ki jih zavzemajo, od zagovorniških do aktivističnih, nujno potrebujejo dialoške spretnosti za uspešno sodelovanje, ki slej ko prej povzroči tudi uresničitev načrtovanih in v procesu sooblikovanih socialnopolitičnih in drugih ciljev. Ne glede na to, ali je osrednje področje socialnega dela neposredna podpora in pomoč posameznikom, družinam in skupinam ali v manjši oz. večji meri posrednejše delo s skupnostmi in upravno administrativnimi službami ter političnimi in gospodarskimi strukturami, potrebujemo obe perspektivi in spretnosti za raziskovanje, izobraževanje in izvajanje socialnega dela kot konstruktivne dialoške prakse, ki dejavno upošteva vpliv strukturnih dejavnikov na psihosocialne izzive ljudi in razvija kompleksne – individualizirane in kolektivne – rešitve.

Po zgledu Ashbyjevega (1961) zakona o potrebni raznovrstnosti zagovarjam pojmovanje, da lahko samo s kompleksnostjo ustrezno odgovorimo na kompleksnost (Šugman Bohinc 2016 a: 47). To pomeni, da sisteme, ki jih opazujemo, opisujemo, smo z njimi v interakciji oz. komunikaciji, interpretiramo kot kompleksne, raznovrstne in nepredvidljive, namesto da jih trivializiramo in reduciramo na nam razložljive, predvidljive in obvladljive entitete. Poleg tega na njihovo tako interpretirano kompleksnost odgovarjamo s kompleksnostjo, za katero menim, da se bolj kot na pluralnost, ki jo vsiljuje neoliberalistična ideologija sodobnih politik na področju javnega sektorja za socialno varstvo (in zdravstvo, vse bolj pa tudi izobraževanje), nanaša na individualizacijo odgovorov.

Še tako raznovrstne socialnovarstvene storitve in programi so vnaprej predvideni odgovori na socialne stiske posameznikov, družin, skupin, organizacij in skupnosti, ukrojeni po družbenih konstrukti normalnosti in odklonov od nje ter predvidenih poti regulacije teh stisk. Konstrukti, ki se nikoli ne morejo povsem prilegati interpretaciji potreb, težav in želenih sprememb iz perspektive konkretnega kompleksnega sistema in ki večinoma (če sploh kdaj) ne vključujejo možnosti prožnega prilagajanja na spremembe tega sistema v času. In ker tak kompleksen sistem obsega tudi (nelinearne) izmenjave oz. interakcije med člani uporabniškega sistema in sistema pomoči, se moramo odpovedati predstavi o takih konstrukti kot o pomensko enotnih interpretacijah pripadnikov določene strokovne skupnosti. Čeprav je vsaka socialna delavka bolj ali manj uspešno osvojila formalno strokovno definicijo izbranih pojmov, na sebi značilen, individualen način konstruira njihove pomene, ti pa se bolj ali manj rekonstruirajo v procesu dela s partnerji v projektu sodelovanja.

Kaj bi torej pomenilo kompleksno se odzivati na kompleksne sisteme? Naj povzamem. Zame bi to pomenilo predvsem način, kako vzpostavimo, vzdržujemo, razvijamo in končamo procese neposredne ali posredne interakcije z njimi. Pomenilo bi individualizirane, izvirno zasnovane odgovore na posamezni sistem kompleksnosti. To vključuje vzpostavljanje osebnega stika prek raziskovanja sistema (življenjskega sveta, organiziranosti, umeščenosti v druge kompleksne sisteme in njihovih medsebojnih povezanosti, vzorcev delovanja), s katerim smo v interakciji, v dialogu, dogovor o delovnem odnosu (Čačinovič Vogrinčič *et al.* 2005). Pomeni pogajanje in sporazum o temi, ki nas je združila v projektu sodelovanja in o njegovem želenem izidu, o načrtu korakov in kazalnikih udejanjanja do končnega uresničenja dogovorjenega cilja oz. dogovora o koncu partnerskega projekta. Za opisane procese in njihove proizvode so raziskovalci in praktiki razvili več pomensko primerljivih metafor, kot so k rešitvi usmerjeni pristopi (npr. Shazer 1982, 1991), konstruktivni pomagajoči dialogi (npr. Anderson, Goolishian 1988), ponovno pisanje zgodbe in risanje zemljevidov narativne prakse (npr. White in Epston 1990, White 2007, 2011), soustvarjanje (npr. Čačinovič Vogrinčič 2003). V okvir naštetih pristopov sodita sodelovalno poizvedovanje (Anderson, Gurney 1996) in soraziskovanje (Epston 1999).

Zemljevidi narativne prakse s posamezniki, družinami in skupnostmi v prizadevanju za večjo družbeno pravičnost

Narativni pristopi so zarisali napredne prakse socialnega dela, ki je v neposredno sodelovanje z ljudmi vključilo refleksijo o okoljskih (spolnih, kulturnih, političnih, ekonomskih, duhovnih) dejavnikih (gl. npr. Denborough 2014, Freedman, Combs 2009 b, White 2007, 2011), v delo s skupnostmi pa vneslo razsežnosti neposredne sodelovalne narativne prakse⁹ (gl. npr. Abu-Rayyan 2009, Cobb, Yusuf 2011, Cooper 2011, Denborough 2002, 2008, Denborough *et al.* 2008, Freedman, Combs 2009 a, White 2003). V naštetih in drugih delih zapisane narativne prakse sodelovanja s skupnostmi se uporabljajo različni načini ravnanja: kolektivni narativni dokumenti; omogočanje konteksta, v katerem lahko ljudje sodelujejo z izmenjavo sporočil; izvedba definicijskih ritualov ob povabljenih pričah ponovnemu pisanju zgodbe ljudi, ki so se znašli pred psihosocialnimi izzivi; ustvarjanje drevesa življenja, ki lahko spodbudi spominjanje, mobilizacijo virov in ponovno povezovanje v večglasno identitetno mrežo; klub ali tim življenja (npr. povezovanje ljudi, ki imajo izkušnjo zatiranosti in so zaradi svoje težave socialno izključeni, z drugimi, ki imajo podobno izkušnjo zatiranosti); sezname socialne in psihološke odpornosti (npr. pobeg neuspehu ali problematiziranje konstrukta normalnosti); kolektivni narativni časovni poteki; zemljevidi zgodovine; pesmi opore; migracija identitete in risanje zemljevida takšnega življenjskega potovanja (npr. kot odgovor na travmatsko izkušnjo

⁹ Bralka in bralec lahko poišče članke o narativnih konceptih in praksah v reviji *International Journal of Narrative Therapy and Community Work* (<http://dulwichcentre.com.au/publications/international-journal-narrative-therapy>).

nasilja – hude telesne, spolne zlorabe, genocida). Zgodbe, ki ponazarjajo omenjene pristope, prihajajo z vseh celin in iz številnih krajev sveta (Denborough 2008).

White in Epston (1990) sta koncepte pomoči in načine ravnanja, ki sta jih razvijala tudi ob branju Foucaulta in Freira, zgradila prav na kritičnem odnosu do neuravnoteženih razmerij moči in z njimi povezanih družbenih sil, npr. delovanja socialnih diskurzov prek medijev, ki so v lasti kapitalskih elit. Pod njihovim vplivom pripadniki diskriminiranih skupin (označenih npr. glede na spol, spolno usmerjenost, socialno-ekonomski status, izobrazbo, etničnost, kulturo, starost, versko in duhovno opredelitev) ponotranjijo javne diskurze, ki so svojevrstne makro družbene naracije, in konstruirajo skupinske in individualne dominantne pripovedi o sebi. V njih se istovetijo s problemi, s katerimi jih označujejo oz. poimenujejo govorna sporočila, ki jih prav tako ponotranjijo posamezniki, družine, skupine ter lokalne in širše socialne skupnosti, s katerimi so te osebe v transakcijskih odnosih oz. v njih živijo. Pionirja narativnih pristopov sta svoje sodelovanje z ljudmi ustvarjala s kritično občutljivostjo in zaskrbljenostjo zaradi zatiralnih učinkov, ki jih imajo velike zgodbe v prevladujočih javnih načinih govora in kulturne prakse, na to, kar je White poimenoval »lokalna vednost« [local knowledge] oz., po zgledu Freira iz sedemdesetih let, »doživeto izkustvo« [lived experience] (v Vodde, Gallant 2002: 442). Makro naracije današnjega časa, prek katerih si ljudje bolj ali manj uspešno prizadevamo prikriti svojo socialno, duševno in telesno podobo, so ob vedno znova preoblečenih idealih normalnosti tudi novi standardi osebno rastoče in izpopolnjene, notranje in navzven integrirane, pristne in »resnične«, spontane, diferencirane, neodvisne, odgovorne, zdrave in tudi po videzu brezčasne ter v naštetih in drugih družbeno zaželenih lastnosti izstopajoče osebe (White 2011: 3–10).

Med osrednje namene raziskovanja poti, ki jih ubirajo narativne prakse, sodita zlasti dva. Prvi je decentralizacija glasu pomagajočega in vpliva tradicionalnega terapevtskega diskurza s postavljanjem glasu strokovnjakovih sogovornikov – njihovih znanj o življenju in spretnosti, kako (pre)živeti – v središče sodelovanja. Drugi je zaveza razvijati nenormativne prakse v različnih kontekstih sodelovanja. Nenormativne so prakse, v katerih ne krepimo in ne reproduciramo cenjenih oblik življenja prevladujoče družbene kulture, vsaj ne na samodejen, samoumeven način (White 2011: 3–4). So konteksti sodelovanja v pogovorih, ki udeležence spodbujajo k preverjanju njihovih osebnih, družinskih, skupinskih pa tudi skupnostnih in širših družbeno-kulturnih naracij in jih vabijo k pisanju teh naracij na novo [re-storying, re-authoring, re-telling a story of one's story] (White, Epston 1990: 16–17, White 2007: 75–83).

V pristopih inovativnih narativnih praks ne prepoznavam le prepričljivega udejanjanja v zgodovini socialnega dela težko dosegljive sinteze direktnega in indirektnega dela, združitve psiholoških in socioloških fokusov podpore in pomoči ljudem v psihosocialni stiski ter hkratnega aktivnega zavzemanja za socialnopolitične spremembe. Narativne pristope prežema socialnokonstrukcionistični odnos, ki presega radovedno, spoštljivo, etično izjemno tankočutno sodelovanje s posamezniki, družinami in skupnostmi v soustvarjanju potrebnih okoliščin za pisanje alternativnih življenjskih zgodb. Gre za odnos narativnih praktikov in raziskovalcev do sebe in tega, kako naše lastne življenjske, strokovne in znanstvene naracije odzvanjajo v dominantnih zgodbah kulture, ki smo jo ponotranjili in katere norme, če jih namerno ne preiskujemo, nekritično vnašamo v projekte sodelovanja z ljudmi. Presojanje in discipliniranje sebe in drugih na podlagi norm prevladujoče kulture je osrednja dejavnost sodobnih operacij moči (White 2011: 10). Eno od temeljnih vprašanj, ki si jih moramo iz dneva v dan postavljati strokovnjakinje in raziskovalke na področju tako intenzivnega sodelovanja z ljudmi, kot to počnemo v socialnem delu, je, ali s svojimi ravnanji pripomoremo k reprodukciji obstoječih razmerij moči in dominantnih družbenih pripovedi ali postavljamo gradnike za razvoj alternativnih zgodb. Postavljamo si še druga vprašanja (Denborough 2008): kako lahko s svojim delom pripomoremo tako k reševanju psihosocialnih težav posameznikov, družin in skupin kot tudi k socialnemu gibanju na ravni lokalne skupnosti ali celo v globalnem kontekstu? Kako lahko z ukvarjanjem z življenjskimi zgodbami svojih sogovornikov pripomoremo k ustvarjanju nove različice človeške kulture? Lahko presežemo dihotomijo individualizma in kolektivizma, osebne in družbenega?

Življenje v raznovrstnosti

Internacionalizacija in globalizacija sta dejavnika in proizvoda sodobnih življenjskih potekov in pretokov na različnih področjih bivanja in razumevanja. Na obzorju verjetnih vzorcev organiziranosti družbe v večjem delu sveta bližnje prihodnosti so transnacionalnost (svetovno državljanstvo, kozmopolitanstvo), transkulturalnost, neposredne oblike demokracije in druge oblike sožitja na načine, ki presegajo prevladujoče obstoječe navade. Aktualni javni (npr. politični, strokovni) diskurzi o socialni pravičnosti, večkulturalnosti in večkulturalnosti, raznovrstnosti [*diversity*], lokalnem in globalnem (glokalnem), aktivni udeležbi, človekovih (otrokovih) pravicah in drugih globalnih standardih v socialnem delu so pri marsikom, ki kritično razmišlja, predmet burnih razprav, problematiziranja samoumevnosti predpostavk, na katerih so zgrajeni. Ob vse večji diverzifikaciji sodobne družbe na kulturno in drugo raznovrstnost ne moremo več gledati kot na nekaj, kar manjšine prinašajo v obstoječe okolje večine, ki ob manjši ali večji »toleranci« različnosti ostaja nespremenjena, manjšinska kultura pa se v večinsko bolj ali manj uspešno asimilira ali pa integriira. Ob sedanjih projekcijah demografskih potekov kaže, da bo prav različnost prevladujoči tok družbenega življenja v bližnji prihodnosti. Življenje z različnostjo postopno nadomešča življenje v različnosti (Antonsich 2015: 1) oz. bo različnost postala sopomenka za socialno življenje. V tako razumljenem kontekstu se neravnovesje moči, v katerem elitni krogi oz. dominantne skupine in skupnosti zavzemajo položaj tistih, ki imajo nadzor nad temi, do katerih so strpni, reorganizira v drugačno porazdelitev vpliva in nove oblike upravljanja z raznovrstnimi družbami (*ibid.*).

Cantle (v okviru razprave, ki jo je objavil Antonsich 2015: 2–3) poudarja, da neustrezno povezujemo oz. zamenjujemo multikulturne družbe za multikulturalne politike in opozarja, da te neuspešno odgovarjajo na v temelju spremenjeno dinamiko različnosti ter individualnih in kolektivnih identitet v današnjem svetu. Ta je bistveno drugačen tudi na račun učinkov spleta, družbenih omrežij in virtualnih povezav, tega pa teoretiki multikulturalnosti doslej niso upoštevali (*op. cit.*: 5). Po številnih uspehih v preteklosti so neprilagodljive multikulturalne politike, razvrednotene v očeh javnosti, skoraj v celoti izginile iz aktualnega političnega diskurza in zanimanja ter podpore volivcev. Ob osredotočenosti zgolj na pravice in pozitivne akcije ter protidiskriminatorsko zakonodajo smo se pozabili posvetiti vprašanju, »[...] kako bodo ljudje živeli z različnostjo v družbi, v kateri se ta različnost stalno redefinira« (*op. cit.*: 3). Šele v zadnjem času znova oživlja zanimanje za šest desetletij staro Allportovo¹⁰ teorijo stika kot najučinkovitejšega sredstva proti predsodkom do kakršnekoli drugosti oz. proti strahovom pred drugimi in hkrati kot dejavnika, ki spodbuja harmonijo v skupini. Teoretiki multikulturalnosti se večinoma niso premaknili od opredelitve (kulturne) različnosti iz šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, utemeljene na ciljih in nalogah dominantne rase in razreda, in so zanemarili ali spregledali številne druge oblike različnosti (spol, oviranost oz. posebne potrebe, spolna usmerjenost, duševno zdravje, starost, verske in druge razlike, medgeneracijski konflikti) (*ibid.*). Nekateri sodobni avtorji so še posebej kritični do sociologov, ki so zanemarili pomen kulturnega srečevanja oz. neposrednega stika v povezavi z multikulturalnostjo (*op. cit.*: 5). Novejše, tudi mednarodne, raziskave javnega mnenja¹¹ kažejo, da se pomembno povečuje delež ljudi, ki svoje identitete ne opredeljujejo več po tradicionalnih merilih starosti, narodnosti, spola, razreda in etničnosti, temveč se jih vse več opredeljuje za državljane sveta in se enačijo z vidiki, kot so regija in lokalno mesto, kjer živijo, trgovske znamke, prijateljstva in družbena omrežja (*op. cit.*: 7). Svetovljanska identiteta ni več razumljena v terminih trdne, nespremenljive samoopredelitve, temveč kot interpretativni sistem, ki se v odgovor na različne dejavnike vedno znova lahko reorganizira oz. spremeni. Avtor predlaga, da namesto o multikulturalnosti govorimo o *interkulturalnosti*.

Raziskava Walls (2009) o ustreznosti usposobljenosti 150 dodiplomskih študentk in študentov socialnega dela (v dveh višjih šolah v podeželskem Arkansasu, kjer je v eni tradicionalno pre-

¹⁰ Psiholog Gordon Allport je leta 1954 objavil svoje znamenito delo *The nature of prejudice*.

¹¹ Cantle med drugim navaja World Opinion Poll (2008) s podatki, dostopnimi na http://worldpublicopinion.org/pipa/articles/views_on_countriesregions_bt/608.php?lb=brglm&pnt=608&nid=6id.

vladovala temnopolta, v drugi pa belopolta študentska populacija) za večkulturno kompetentno prakso je dala zanimive rezultate. Podobno raziskavo bi bilo smiselno opraviti tudi za Slovenijo. Pregled relevantne literature kaže, da ameriški študijski programi socialnega dela vključujejo veliko učnih vsebin, ki se nanašajo na različnost in so povezane s poznavanjem diskriminacije ljudi na podlagi rase, etničnosti, zmožnosti, starosti in spola. Že drugi raziskovalci so ugotovili, da bi takšna merila znanja lahko bila manj ohlapno definirana (Roberts, Smith 2002, Walls 2009: 142) in bolj razvidno integrirana v celotni predmetnik socialnega dela (Garcia, Van Soest 1997, Walls 2009: 142), zelo malo empiričnih študij pa je preučevalo dejansko multikulturno kompetentnost dodiplomskih študentk, katerih predmetnik je vseboval navodila za delo s kulturno raznovrstno populacijo. Med kompleksnimi rezultati kvantitativne raziskave, izvedene leta 2002, izstopa razumevanje, da študentke na dodiplomskem študiju sicer postanejo kulturno občutljive, vendar to ne zadošča za razvoj multikulturne kompetentnosti (Walls 2009: 152–155). K ugotovljenemu stanju lahko pripomorejo različni dejavniki, med njimi premajhna refleksija oz. razumevanje lastne kulture pri učiteljih socialnega dela. To je pogoj za njihovo pripravljenost zavedati se lastne etnične dediščine, vrednot, prepričanj in pričakovanj ter s tem povezanega vedenja v odnosu do pripadnikov lastne in drugih kultur. Rasa, etničnost in spol študentov v raziskavi niso vplivali na raven njihove ocenjene večkulturne kompetentnosti. Avtorica meni, da je eden od »[...] pogostih učinkov življenja v večkulturni družbi razvoj kulturnih stereotipov in pristranosti, ki postanejo del posameznikovih nepreverjenih predpostavk o resničnosti drugih« (op. cit.: 156). Pomembno je, da postanemo izobraževalci občutljivi za takšne razsežnosti bivanja v družbi različnosti, za katero na kolektivni ravni še nismo razvili ustreznih novih vzorcev razumevanja, čustvenega odzivanja in odnosnega vedenja, a bodo morda odločilni za prihodnost človeštva. Omogočanje neposredne dialoške izkušnje oz. stika z ljudmi z različnimi kulturnimi (tudi medkulturnimi in transkulturnimi oz. svetovljanskimi) ozadji po mojem mnenju zahteva večkrat poudarjene dialoške spretnosti, ki so del temeljne kompetentnosti socialne delavke oz. delavca. Na izbirnem področju psihosocialne podpore in pomoči v dodiplomskem programu socialnega dela na naši Fakulteti za socialno delo že leta poudarjamo pomen prav teh spretnosti in ustvarjamo varne učne prostore za urjenje praktičnih kompetenc študentk in študentov za vzpostavljane osebnega stika in delovnega odnosa v projektu sodelovanja. Eden od študijskih vrhuncev je vsakoletni dogodek, v katerem demonstrirajo svoje dialoško ravnanje ob superviziji v živo v krogu manjše skupine sošolk in sošolcev ter učiteljic, refleksija o opravljenem delu pa poteka v različnih učnih kontekstih.

Strokovno delo, ki se omejuje zgolj na neposredno delo s posamezniki, družinami in skupinami, ne ustreza mednarodni opredelitvi socialnega dela (glej zadnjo, t. i. globalno opredelitev socialnega dela, ki sta jo sprejela Mednarodno združenje šol za socialno delo IASSW in Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev IFSW¹² leta 2014¹³) in socialne delavke in delavce zavezuje k aktivnemu prizadevanju za družbene spremembe in razvoj, socialno povezanost, krepitev moči in osvoboditev. Osrednjega pomena so načela in vrednote, kot so družbena pravičnost, človekove pravice, skupna odgovornost in spoštovanje različnosti. Izstopajoča posebnost socialnega dela v primerjavi s sorodnimi poklici podpore in pomoči (npr. psihologija, psihoterapija) na eni ter sorodnimi družbenokritičnimi in za družbene spremembe zavzetimi poklici na drugi strani (npr. sociologija) je prav razumevanje oz. upoštevanje uporabniškega sistema kot umeščenega v številne druge, vzajemno prepletajoče se in soodvisne kompleksne sisteme njegovega socialnega okolja. Neogibna povezanost direktne in indirektne prakse uteleša srce prakse socialnega dela, zato je odločilno, da imajo naši strokovnjaki kompetence za sodelovanje tako s posamezniki, družinami in skupinami kot z organizacijami, socialnimi skupnostmi in političnimi strukturami (Netting *et al.* 2012: 8), in to na način, ki pripomore k razvoju družbenih sprememb za socialno pravičnejši svet. Osební problemi so vedno tudi družbeni (Mesec 2003: 267).

¹² International Federation of Social Workers (IFSW).

¹³ Opredelitev je objavljena na <http://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>.

Odnos med individualnim in socialnim – med težavami posameznika in družbenimi problemi – tudi v sociologiji velja za osrednjo temo, sprava med obema razsežnostma pa je ključna za razvoj enotnega razumevanja človekove lastne, avtonomne dejavnosti in vpliva ter kolektivnega delovanja (Vodde, Gallant 2002: 439–440). Zanašanje zgolj na en vidik interakcijske oz. transakcijske narave odnosa med osebo in njenim okoljem neogibno pomeni razdrobljen pogled, ki ne ustreza takšni odnosni kompleksnosti. Pretirano poudarjanje direktne prakse s posamezniki, družinami in skupinami lahko ustvari skupek mnogokratnih konkretnih, empiričnih opisov brez potrebne abstraktne, splošne konceptualizacije. Enostranska usmerjenost na družbene strukture in ustanove, značilna za sociološko analiziranje in razumevanje, pa lahko proizvede izrazito nepreverljivo in abstraktno teoretiziranje (*op. cit.*: 440), ko vedenje posameznikov in človeških združb pojasnjujemo zgolj ali predvsem z družbenostrukturnimi vplivi (Kondrat 2002: 436). Klasični družbeni teoretiki, npr. Durkheim, Marx in Parsons (po Kondrat prav tam), so v svojih makrosocialnih teorijah razumeli družbene strukture in ustanove v luči socialnih pravil in vzorcev, ki so jim – v duhu znanosti tistega časa – pripisovali zunanjo objektivno vrednost in vpliv na posameznikovo vedênje, namene in pomene (Kondrat prav tam). Druga skupina klasičnih socioloških mislecev, kot so Garfinkel, Cicourel in Schutz (po Kondrat prav tam), se je v odgovarjanju na vprašanje odnosa med individualnim in socialnim oprla na Webrovo opredelitev sociologije. Njena vloga naj bi bila predvsem raziskovati konstrukcije medosebnih družbenih resničnosti in razumeti mikro dinamiko človeškega vedênja in socialne akcije. Kot je v svojih kritičnih analizah že v osemdesetih letih 20. stoletja ugotavljal Giddens (1984), so sociologi v svojem preučevanju zanemarjali tako učinke socialnih struktur in institucionalnih ovir na individualne razsežnosti izgradnje družbenih svetov kot tudi načine, kako vsakdanje človeške interakcije vplivajo na oblikovanje širših strukturnih okoliščin.

Mesec (2003: 261) se pridružuje tistim strokovnjakom, ki zgolj v direktni praksi vidijo osrednjo razsežnost socialnega dela, specifično za našo znanost in stroko v primerjavi z drugimi in povsem neprimerno poimenovano kot »majhno«, po vrednosti hierarhično »nižje« umeščeno delovanje (*op. cit.*: 265). Navaja Lüssijevo delo (1991), v katerem avtor zagovarja socialno delo kot kompleksno, večdimenzionalno, vzporedno na več ravneh potekajoče »delo na posameznem socialnem problemskem primeru« (v Mesec 2003: 261). V konkretnem primeru lahko sodelujejo različni udeleženi akterji, od posameznikov in družin do članov skupin, predstavnikov organizacij, skupnosti in širših družbeno političnih ter upravno administrativnih sistemov in strokovnjaki potrebujejo specifična znanja in spretnosti za vzpostavljanje stika in delovnega odnosa, ko gre za posameznega uporabnika ali, denimo, za konkretno administrativno službo oz. določeno politiko. Tako razumljeno socialno delo redefinira tradicionalno pojmovanje direktne prakse kot ostro ločene od indirektna in jo kot prečno (transverzalno) razsežnost, ki se razprostira na kontinuumu od večje k manjši neposrednosti sodelovanja med akterji, umesti v model vgrajenosti kompleksnih sistemov (Šugman Bohinc 2016 b: 117).

Sklep

Na koncu bi rada znova poudarila zavezanost narativno, dialoško usmerjenih izobraževalcev, raziskovalcev in praktikov, ki »živijo« epistemologijo socialnega konstrukcionizma, k nenehnemu spraševanju o sebi. Opisani odnos nas z vsako novo interakcijo s kompleksnimi človeškimi sistemi postavlja v položaj negotovosti, nevednosti. V tej zgodbi ni mesta, ki ga, potem ko ga zasedemo, lahko trajno obdržimo. Še tako etično plemenit in teoretsko utemeljen koncept ne zagotavlja želenih posledic uporabe v medosebni komunikaciji. Pojmi, kot so večkulturnost in večkulturalnost, državljanstvo, participacija in človekove (otrokove) pravice, dragoceni plodovi stoletij in desetletij družbene evolucije, niso trofeje v varno zaklenjenih zastekljenih omarah, postavljene na ogled kot spomenik doseženemu civilizacijskemu razvoju. So nujni, a nikakor ne zadostni pogoj za njihovo udejanjanje. To je vselej rezultat procesov, v katerih udeleženi akterji – strokovnjaki in znanstveniki ter ljudje z različnimi psihosocialnimi izzivi,

oboji v različnih interakcijskih sistemih – sodelujemo v dialogu. Iste metafore – z bolj ali manj podobnimi pomenskimi konstrukcijami – ljudje v kulturno, etnično, ekonomsko, politično, versko različnih družbenih okoljih različno uporabimo v konkretnih odnosih z drugimi, ki tem prispodobam pripišejo pomen. In če želimo izvedeti, kako so nas drugi razumeli, nujno potrebujemo njihovo povratno informacijo, da se lahko kolikor toliko uglasimo, sporazumemo, opisani procesi pa morajo ostati odprti za nadaljnje postopke dogovarjanja na načine, ki upoštevajo vgrajenost kompleksnih sistemov v druge sisteme.

Tako perspektiva neposrednega sodelovanja s posamezniki, družinami in skupinami kot perspektiva posrednejšega dela s skupnostmi in najbolj posrednega socialnopolitičnega dela – če so med seboj ločene – vodijo do redukcije kompleksnosti vedénja sistemov, ki jih preučujemo oziroma z njimi sodelujemo, in omejijo možnosti za spodbujanje želenih sprememb vzorcev njihovega delovanja. Če naj raziskujemo pogoje za samoorganizacijo ali celo ustvarjamo razmere, ugodne za sprožanje reorganizacije konkretnega sistema, ga moramo opazovati z vidika njegovih podsistemov (sestavin) in njihovih medsebojnih interakcij pa tudi v kontekstu širših sistemov, v katere je vgrajen. Socialno izključeni, ovirani, ekonomsko ali kako drugače deprivilegirani posameznik je vedno del družinskega sistema in skupnosti, ta pa je umeščena v konkreten družbeno kulturni, ekonomski, upravno administrativni in politični kontekst. Med naštetimi sistemi na različnih ravneh velikosti in kompleksnosti potekajo vzajemne izmenjave, ki se krepijo ali slabijo s povratnimi zankami. Akcijsko raziskavo *Soustvarjanje pomoči družinam v skupnosti* lahko uporabimo kot podlago za socialno delo, v katerem združujemo raziskovanje, prakso in aktivno prizadevanje za družbeno pravičnejši svet. Čeprav projekta nismo zasnovali kot aktivističnega gibanja, smo si prizadevali ustvariti in preizkusiti model socialnega dela, ki prerašča razdvajanje teorije in prakse, direktne in indirektne, mikro in makro, se pravi na posameznika (družino, skupino) in družbo (skupnost in druge, tudi socialnopolitične in upravno administrativne sisteme). Model je vabilo vsem udeležencem prakse, izobraževanja in raziskovanja v socialnem delu, da premostimo tradicionalne razkorake, dvojne fokuse našega poklica, dekonstruiramo dvojne standarde globalnega socialnega dela in zarišemo zemljevide narativnih, dialoških praks sodelovanja, da bi ustvarili družbeno pravičnejši svet.

Viri

- Abu-Rayyan, N. M. (2009), Seasons of life: ex-detainees reclaiming their lives. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 2: 24–40.
- Anderson, H., Goolishian, H. (1988), Human systems as linguistic systems: preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory. *Family Process*, 27, 4: 371–393.
- Anderson, H., Burney, J. P. (1996), Collaborative inquiry: a postmodern approach to organizational consultation. *Human Systems: The Journal of Systemic Consultation and Management*, 7, 2–3: 171–188.
- Antonsich, M. (2015), Interculturalism versus multiculturalism – the Cattle-Modood debate. *Ethnicities*, 0, 0: 1–24.
- Appel Nissen, M. (2014), In search for a sociology of social problems for social work. *Qualitative Social Work*, 13, 4: 555–570.
- Armstrong, E. M. (2014), Shared subjects, divergent epistemologies: sociology, social work, and social problems scholarship. *Qualitative Social Work*, 13, 6: 757–765.
- Ashby, R. (1961), *An introduction to cybernetics*. London: Chapman and Hall Ltd.
- Berger, P. (1963), *Invitation to sociology: a humanistic perspective*. New York: Anchor.
- Cobb, S., Yusuf, S. (2011), Narrative approach to peacemaking in Somalia. V: Allen Nan, S., Mampilly, Z. C., Bartoli, A., *Peacemaking: from practice to theory*. Santa Barbara, CA: Praeger Security International (328–343).
- Cooper, S. J. (2011), Narrative community practice: neighbouring communities re-visited. *Journal of Systemic Therapies*, 30, 3: 12–25.
- Čacinovič Vogrinčič, G. (2003), Jezik socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4/5: 199–203.

- Čačinovič Vogrinčič, G., Kobal, L., Mešl, N., Možina, M. (2005), *Vzpostavljanje delovnega odnosa in osebnega stika*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Daniel, C. L. (2008), From liberal pluralism to critical multiculturalism: the need for a paradigm shift in multicultural education for social work practice in the United States. *Journal of Progressive Human Services*, 19, 1: 19–38.
- Denborough, D. (2002), Community song writing and narrative practice. *Clinical Psychology*, 17: 17–24.
- (2008), *Collective narrative practice: responding to individuals, groups and communities who have experienced trauma*. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Publications.
- (2014), *Retelling the stories of our lives: everyday narrative therapy to draw inspiration and transform experience*, New York, London: W. W. Norton & Company (Kindle edition).
- Denborough, D., Freedman, J., White, C. (2008), *Strengthening resistance: the use of narrative practices in working with genocide survivors*. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Foundation.
- Ferguson, I., Woodward, R., (2009), *Radical social work in practice: making a difference*. Bristol, Portland: The Policy Press.
- Fook, J. (2008), *Social work: critical theory and practice*. Los Angeles, London, New Delhi: Sage Publications Ltd.
- Freedman, J., Combs, G. (2009 a), Narrative ideas for consulting with communities and organizations: ripples from the gatherings. *Family Process*, 48, 3: 347–362.
- (2009 b), *Narativna terapija: socijalna konstrukcija omiljenih stvarnosti*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Garcia, B., Van Soest, D. (1997), Changing perceptions of diversity and oppression: MSW students discuss the effects of a required course. *Journal of Social Work Education*, 33, 1: 119–129.
- Giddens, A. (1984), *The constitution of society*. Oxford, England: Polity Press.
- Gray, M., Webb, S. A. (2008), The myth of global social work: double standards and the local-global divide. *Journal of Progressive Human Services*, 19, 1: 61–66.
- Hong, P. Y. P., Hodge, D. R. (2009), Understanding social justice in social work: a content analysis of course syllabi. *Families in Society*, 90, 2: 212–219.
- Kodele, T., Mešl, N. (ur.) (2016), *Družine s številnimi izzivi: soustvarjanje pomoči v skupnosti*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Kondrat, M. E. (2002), Actor-centered social work: revisioning »person-in-environment« through a critical theory lens. *Social Work*, 47, 4: 435–448.
- Lindsey, E. W. (1998), Service providers' perception of factors that help or hinder homeless families. *Families in Society*, 79, 2: 160–172.
- Lüssi, P. (1991), *Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung*. Bern, Stuttgart: Verlag Paul Haupt.
- Mesec, B. (2003), Mikro, mezo, makro: ekspanzija, integracija in specifičnost socialnega dela. *Socialno delo*, 42, 4–5: 259–270.
- Netting, E. F., Kettner, P. M., McMurtry, S. L., Thomas, L. M. (2012), *Social work macro practice*. Boston, MA: Pearson Education (1–31).
- Nylund, D. (2006), Critical multiculturalism, whiteness, and social work: towards a more radical view of cultural competence. *Journal of Progressive Human Services*, 17, 2: 27–42.
- Parker, G., Ali, S., Ringell, K., McKay, M. (2014), Bi-directional exchange: the cornerstone of globally focused social work. *Global Social Welfare*, 1, 1: 1–8.
- Pitt, B. A. (2010), What is sociology's contribution beyond the humanities and other social sciences? Symposium: Peter Berger's achievement in social science. *Sociology*, 47, 3: 186–192.
- Roberts, T. L., Smith, L. A. (2002), The illusion of inclusion: analysis of approaches to diversity within predominantly white schools of social work. *Journal of Teaching in Social Work*, 22, 3–4: 198–207.
- Rosen, A., Livne, S. (1992), Personal versus environmental emphases in social workers' perceptions of client problems. *Social Service Review*, 66, 1: 85–96.
- Shazer, S. de (1982), *Patterns of brief family therapy: an ecosystemic approach*. New York, London: The Guilford Press.
- (1991), *Putting difference to work*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Šugman Bohinc, L. (2011), Sinergetika soustvarjanja učenja in pomoči v šoli. V: Šugman Bohinc, L. (ur.),

- Učenci z učnimi težavami, Izvirni delovni projekt pomoči.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (36–79).
- (2013), Sinergetika učenja in pomoči v šoli. V: Kodele, T., Mešl, N. (ur.), *Otrokov glas v procesu učenja in pomoči: priročnik za vrtce, šole in starše.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo (98–135).
 - (2016 a), Social work – the science, profession and art of complex dealing with complexity. V: Mešl, N., Kodele, T. (ur.), *Co-creating processes of help: collaboration with families in the community.* Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana (41–63).
 - (2016 b), Sinergetični sodelovalni model socialnega dela z družino v skupnosti v družbi. V: Kodele, T., Mešl, N. (ur.), *Družine s številnimi izzivi: soustvarjanje pomoči v skupnosti.* Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani (114–133).
- Vodde, R., Gallant, J. P. (2002), Bridging the gap between micro and macro practice: large scale change and a unified model of narrative-deconstructive practice. *Journal of Social Work Education*, 38, 3: 439–458.
- Walls, P. (2009), Multicultural competence: are BSW students adequately prepared? *The Journal of Baccalaureate Social Work*, 14, 2: 141–159.
- White, M. (2003) Narrative practice and community assignments. *International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, 2003, 2: 17–55.
- (2007), *Maps of narrative practice.* New York, London: W. W. Norton & Company.
 - (2011). *Narrative practice: continuing the conversations.* New York, London: W. W. Norton & Company.
- White, M., Epston, D. (1990), *Narrative means to therapeutic ends.* New York, London: W. W. Norton & Company.

Irena Selišnik, Ana Cergol Paradiž

DELOVANJE ŽENSK OD KARITATIVNOSTI DO SOCIALNEGA DELA**Zgodovinski pregled razvoja dobrodelnosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem**

Načela delovanja ženskih društev so se udeležili v različnih oblikah pomoči in so bili v kontekstu treh političnih taborov na Slovenskem različno razviti. Toda že pred začetkom prve svetovne vojne so se z Dunaja širile tudi na Slovensko ideje o reformističnem socialnem delu, ki so zaživele na robu slovenskega ozemlja, v Trstu. Razmah dobrodelnega dela in množičnega angažmaja žensk v dobrodelnih društvih v prvi svetovni vojni je sprožil zametke državnega pristopa k socialnem delu, zlasti z angažmajem Alojzije Štebi in Angele Vode. Predusem Alojzija Štebi je socialno delo razvijala v kontekstu svojega službovanja pri poverjeništvu za socialno skrb narodne vlade SHS v Ljubljani. To delovanje je v članku podrobneje predstavljeno v luči na novo odkritega arhivskega gradiva.

Ključne besede: socialna politika, zgodovina, institucionalizacija, društva, skrb, zaščita otrok.

Doc. dr. Irena Selišnik je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani zaposlena kot predavateljica na Oddelku za zgodovino. Predava slovensko zgodovino 19. stoletja, izbrana poglavja iz slovenske zgodovine 19. stoletja in zgodovino žensk. Izdala je knjigo *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Kontakt: selisnik2@siol.net.

Doc. dr. Ana Cergol Paradiž je zaposlena na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ukvarja se z zgodovino žensk, telesa in znanosti, demografsko zgodovino in socialno zgodovino medicine. Leta 2016 je izšel njen knjižni prvenec *Evgenika na Slovenskem*. Kontakt: ana.cergolparadiz@ff.uni-lj.si.

THE WORK OF WOMEN FROM CHARITY TO SOCIAL WORK – A HISTORICAL OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF CHARITY AND THE BEGINNING OF SOCIAL WORK BETWEEN 1850 AND 1941 IN THE SLOVENE-SPEAKING AREA

The authors present the basic concepts of charity, which were developed in the second half of the 19th century in the Slovene-speaking area, and in which women were active. They address the development of the first female charity associations in Carniola and their forms of operation and concepts that, in some segments, exceeded the „traditional charity“. The principles of the operation of women's associations were put into practice in various forms of help and were differently developed in the three political camps in the Slovene-speaking area. However, even before the First World War, ideas about reformist social work were spread from Vienna to the Slovene-speaking area, and they were brought to life on the border of the Slovene territory in Trieste. The expansion of charitable work and the massive involvement of women in charitable associations during the First World War resulted in an early state approach to social work in the interwar period, in particular through the engagement of Alojzija Štebi and Angela Vode. Especially Alojzija Štebi developed social work through her service at the commission for social care of the national government of the State of Slovenes, Croats and Serbs in Ljubljana. Her work is presented in detail, also through the newly discovered archival materials.

Keywords: social policy, history, institutionalisation, associations, care, child protection.

Irena Selišnik, PhD, is an Assistant Professor at the Department of History, the Faculty of Arts, University of Ljubljana. She holds courses on Slovene social and political history of 19th century. She published a book about the first women in Slovenian politics. Contact: selisnik2@siol.net.

Ana Cergol Paradiž, PhD, is an Assistant Professor for History at the Department of History, the Faculty of Arts, University of Ljubljana. Currently she is taking part in the research focused on women in the First World War. She published a book *Eugenics on Slovene-speaking territory* (2016). Contact: ana.cergolparadiz@ff.uni-lj.si.

Uvod

Pri nas so različne socialne ustanove in uradi v moških rokah. Kolikor so se žene dosedaj udeleževale na socialnem polju, se je vršilo na nekaj amaterski način – z organizacijo prireditev, s prirejanjem denarnih zbirk in slično. V naprednejših državah pa je to področje že davno v rokah strokovno naobraženih ljudi, predvsem žensk, ki pa so vzposobljene v to (...) na posebnih socialnih šolah. (R. Z. 1932)

Navedeni stavki, ki jih je leta 1932 v *Jutru* zapisala »R. Z.«, nakazujejo (in tega so se med obema vojnama očitno zavedale tudi slovenske avtorice), da se je socialno delo uveljavilo kot »ženski poklic«. K temu je pripomoglo žensko tradicionalno udejstvovanje na dobrodelnem področju in maternalistični nazor, po katerih naj bi bile ženske kot matere »naravno« usposobljene za skrbstveno delo (Abrams, Curran 2004). Hkrati pa je bilo socialno delo za ženske tudi »nova

sfera za izobraževanje in plačano zaposlitev» (Zaviršek 2006: 16), in sicer v obdobju, ko so jim bili številni drugi poklici težko dostopni. Tako so bile za profesionalizacijo socialnega dela ključne prav ženske: npr. v Berlinu Alice Salomon, v habsburški monarhiji Ilse Arlt ter v ZDA Jane Addams in Edith Abbott ter ne nazadnje Mary Richmond, ki je bila med prvimi, ki je leta 1917 v svojem delu *Social diagnosis* socialno delo definirala v sociološkem pomenu.

V teoretskem pogledu se namreč prav tedaj o socialnem delu začne razmišljati v okviru sociologije, nove znanosti 19. stoletja. Ta začne premišljevali o socialni vzajemnosti, solidarnosti, obči blaginji, zdravju v družbi, za katero naj bi postala odgovorna država. V tem evropskem kontekstu tudi slovenska sociologija ni izjema. Aleš Ušeničnik, Janez Evangelist Krek, Ferdo Kočever, Andrej Gosar, Etbin Costa so le nekateri avtorji, o katerih kot začetnikih sociologije na Slovenskem pišejo Ludvik Čarni (2012: 246, 252, 266), Marko Kerševan (1995) in Maca Jogan, vsi pa se seveda ukvarjajo tudi z vprašanjem, kako izboljšati pravno varstvo in socialni položaj delavcev v družbi. Ušeničnik (1910: 573) se tako reševanj najbolj žgočih socialnih vprašanj tedanje družbe loti v tistem delu svojega učbenika *Sociologija*, ki obravnava praktično sociologijo (poglavje »Socialni problemi«). Socialno delo se tu iz teoretskega razmišljanja o socialnih problemih prelija v praktičen del. Tako kot drugod po Evropi se razmerje med sociologijo in socialnim delom začne oblikovati v razmerju med teorijo in prakso, hkrati pa tudi s politiko spola (Levin *et al.* 2016).

Ko sta se socialno delo in sociologija v prvi desetletjih 20. stoletja vse bolj uveljavljali kot ločeni znanstveni področji, so vsaj na nekaterih ameriških univerzah sociologijo pokušali prikazati kot moško, socialno delo pa kot njej komplementarno, žensko akademsko disciplino (Shaw 2009, Shoemaker 1998). V članku se bova tako vprašali, kako se oblikuje razmerje med teorijo in prakso in ali so bili tudi na Slovenskem prvi začetki socialnega dela spolno zaznamovani, kdaj in v povezavi s katerimi ožjimi področji je tradicionalna (ženska) dobrodelnost začela prevzemati obliko socialnega dela in kdo so bili glavni akterji oziroma glavne akterke teh sprememb ter ali so se opirali tudi na sociološka spoznanja. Na navedena vprašanja bova pokušali odgovoriti z analizo delovanja nekaterih slovenskih dobrodelnih društev in državne socialne politike v letih 1840–1941.

Akomodacija vrednot starega režima v habitus meščanstva

Pomoč ubogim je v starem režimu sodila zlasti v koncept katoliške karitas. Ta se ni samo nanašala na darovanje, pač pa je imela tudi religiozen pomen. Izražala naj bi ljubezen do bližnjega in predvsem odločenost, da se z razdajanjem drugim približamo Bogu. Dobrodelnost je bila izraz krščanskih čustev in v starem režimu predvsem lastnost zgornjega stanu, njegovega statusa in pomembnosti (Geremek 1996). Vrednoti krščanstva in plemstva sta bili namreč tesno povezani (Žvanut 1994). Dobrodelnost ni bila zaznamovana s spolom, določal jo je zlasti socialni status in v tem kontekstu so delovale tudi kranjske plemkinje. Plemstvo si je z ustanavljanjem beneficijev, župnij in kaplanij, s sodelovanjem v bratovščinah, z darovnicami samostanom zagotovilo precejšen vpliv na cerkveno upravo. Pomembna vloga predstavnikov plemstva v cerkvenih institucijah je predpostavljala tudi pomembno vlogo v cerkveni dobrodelnosti (Anžič 2002). Cerkev so darovali tako moški kot ženski člani in članice družine (Žvanut 1994).

Še v prvi polovici 19. stoletja je bilo takšno delovanje nadaljevanje večstoletne tradicije družbe starega reda in je sodilo k vedenjskim vzorcem plemiških in najbogatejših meščanskih elit. Ženske so pod okriljem krščanske karitas tudi v tem stoletju nadaljevale svoje delo v redovnih skupnostih, v katere so začele na začetku 19. stoletja, vsaj v zahodni Evropi, vse bolj vstopati pripadnice srednjega sloja in nadomeščati plemkinje (O'Brien, 1988). Na začetku 19. stoletja prepoznamo vse več testamentov bogatih meščank, ki so po zgledu plemkinj v 19. stoletju volile ubogim na Kranjskem in se bolj in bolj vključevale tudi v različne humanitarne akcije (Rozman 1927). V starem režimu je v dobrodelnosti prednjačilo plemstvo, v 19. stoletju pa je dobrodelnost

postala del habitusa porajajočega se bogatega meščanstva. Sicer v to obdobje sodi čas zatona plemstva, ki z revolucijo 1848 postane pravno izenačeno z drugimi državljani monarhije, toda hkrati ohrani najvišje administrativne položaje v sodstvu in upravi in do določene mere tudi v politiki. Socialni prestiž plemiškega naziva je še vedno prepoznaven v posebnem statusu plemičev v cerkvenih skupnostih, društvih, sodiščih (Glassheim 2004). Osrednje vrednote plemiškega razreda, lojalnost monarhu, vdanost veri in domovini pa kljub temu ostanejo in celo začrtajo habitus porajajočega se meščanskega razreda.

Meščanstvo in plemstvo tudi na Slovenskem soobstajata in živita v aktivni simbiozi (Mayer 2010: 111). Bogati meščani in meščanke so prevzemali in posnemali vzorce življenja plemstva, pri tem pa se niso izognili tudi posnemanju humanitarnosti. Bogate meščanke, recimo, srečamo v ustanovi *Zavetišče za varovanje malih otrok* (Kleinkinder Bewahranstalt) v Ljubljani, kjer so v okviru posebnega ženskega odbora skrbele za blaginjo sirot (Selišnik 2012). Vendar pa se je pravi premik v dobredelnih praksah zgodil šele z vključitvijo večjega števila tudi slovenskih meščank v takšne dejavnosti.

Ženska dobrodelna društva so na Slovenskem nastala razmeroma pozno, saj so v drugih delih Evrope, zlasti v protestantskih deželah, ženske intenzivno delovale v filantropiji že v prvi polovici 19. stoletja (Perrot 1998). Prvo znano žensko društvo na Kranjskem naj bi tako bilo *Evangeljsko žensko društvo v Ljubljani* (Evangelischer Frauenverein Laibach), ustanovljeno leta 1852. Združevalo je ljubljanske evangeličanke, ne le Nemke, pač pa tudi Angležinje in Švicarke (Serše 2001). Desetletje zatem so bogate meščanke in plemkinje skupaj ustanovile *Društvo milosrčnih gospa* (1866). Pozneje ga zasledimo z imenom *Gospejino društvo v pomoč ranjenim in bolnim vojakom in v podporo vojaškim bolnišnicam* pod vodstvom baronice Bach (*Kmetijske in rokodelske novice* 1866, 1867, 1870). Društvo je bilo predhodnik današnjega *Rdečega križa*, saj je delovalo v okviru *Avstrijskega patriotskega pomočnega društva* na Dunaju, ki je pod cesarjevim pokroviteljstvom upravljalo s precejšnjim premoženjem, namenjenim oskrbi ranjenih vojakov in svojcem umrlih vojakov, ter z vojaško saniteto. Dne 27. junija 1866 je Avstrija namreč podpisala prvo Ženevsko konvencijo o humanem ravnanju z ranjenimi vojaki in zaščiti zdravstvenega osebja in še isto leto je bila ustanovljena stalna organizacija s podružnicami v vseh avstrijskih deželah. Leta 1879 je društvo dobilo nov statut in postalo *Žensko pomočno društvo za Kranjsko* (*Frauen Hilfsverein für Krain*). To patriotsko društvo je bilo zelo vezano na delovanje državne oblasti, saj je bil cilj njihovega delovanja zagotavljati podporo avstrijski vojski v zaledju, in tudi zato so bili v vodstvu društva visoki vojaški zastopniki. *Žensko pomočno društvo* je delovalo v imenu krščanske ljubezni do ubogih in v imenu domovine, dveh ključnih identifikacijskih točk plemiškega razreda na Kranjskem. Narava aktivnosti društva je povsem ustrezala aristokratski dobredelnosti, ki ni temeljila na osebnem stiku, z dobredelnostjo se je manifestirala predvsem družbena diferenciacija. Ob cesarjevem rojstnem dnevu (18. avgusta) in drugih jubilejih so dame v njem delile finančno podporo vdovam in vojnim invalidom (Kobe Arzenšek 1966).

Prav zato je ustanovitev *Družbe gospa krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavljanskega* (1882) v Ljubljani še toliko zanimivejša. Društvo je bilo sicer ustanovljeno skoraj dve desetletji potem, ko so se podobne skupine v šestdesetih in sedemdesetih letih pojavile po drugih avstrijskih deželah (Shmitz 1997: 56). Članice društva so se pod vodstvom duhovnikov lotile nečesa popolnoma novega – neposredne pomoči ubogim, ki ni bila omejena na občasne stike. V nasprotju z drugimi ženskimi odbori, kjer so bogate dobrodelne dame razdeljevale obleko in hrano, si je to društvo zastavilo drugačne cilje. Z oskrbovanci naj bi dame razvijale dolgotrajnejši, osebni odnos, prizadevale so si jih »obiskovati in skrbeti zanje in ne samo podpirati jih s tem, da podpirajo obstoječe dobrodelne naprave« (Slovenec 1883).

Članice društva so obiskovale siromake na domu, prav tako pa so tudi oni prihajali k njim na dom po potrdila, s katerimi so si lahko priskrbeli brezplačna živila pri določenih trgovcih. Po vsej verjetnosti je prav želja po spodobnosti spodbudila moške, da so dovolili ustanovitev posebnega ženskega društva, »saj moške osebe ne morejo obiskovati ženskih oseb po hišah, da bi jim pomoč delile« (*Petdesetletnica Vincencijeve družbe* 1883: 30). Ko je oskrbovanec ali

oskrbovanka potrebovala trajno oskrbo, je društvo poslalo na dom usmiljeno sestro. Bolnike in umirajoče so sicer negovale in tolažile tudi članice društva (*Slovenec* 1886). Zbirale so denar za zdravnika in zdravila, izkazale so se z iskanjem služb za družinske očete in vajeništva za otroke. Pomoči potrebnim družinam naj bi postale »prijateljice, tolažnice, vzgojiteljice«.

Leta 1883 so ustanovile zavetišče za revne »šolarice« in šolo za revne deklice. V njej so jih redovnice poučevale šivanja, leto prej pa je Josipina Hotschevar (Hočevnar) darovala tudi donacijo za ustanovitev prvega zatočišča za ženske posle v Ljubljani (*Slovenec* 1883). Članice tega društva niso želele reformirati družbe, prizadevale pa so si za omilitev revščine in tudi za tesnejše stike med oskrbnicami in oskrbovanci ter seveda za bolj krščansko življenje »nadzorovanih«. Kljub zapisani požrtvovalnosti »udov društva« pa predsodki višjega sloja o revnih niso popolnoma izginili. Po društvenem pravilu se npr. denarja praviloma ni dajalo v roke ubogim, pač pa se jim je raje podeljevalo bone za brezplačen kruh, meso, riž ali moko, lahko tudi drva ali obleko. Člani in po vsej verjetnosti tudi članice družbe so oskrbovance in oskrbovanke tudi tolažili in jih denimo zalagali s primernim čtivom (*Pravila gospejnega društva krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavlanskega v Novem mestu* 1902). Osebni stiki z bolnimi in ubogimi so postali povsem nova in bistvena komponenta krščanske dobroteljskega, v ideološkem pogledu so bili predstavljeni kot nova oblika enakosti med revnimi in bogatimi. Revni naj bi spoznali velikodušnost bogatih, bogati pa trpljenje revnih, pri tem naj bi kot apostoli s svojim zgledom širili krščansko vero, ta dejanja naj bi poosebljala krščansko karitas.

Vendar pa so ženske prav z izkušnjami, ki so si jih nabrale v okviru svojega dela v cerkvenih društvih, začele delovati tudi povsem samoiniciativno. Društvo *Družbe gospe krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavlanskega* je vodila grofica Sofija Auersperg, ki je prihajala iz ene najpomembnejših plemiških družin na Kranjskem. Pri pomoči ubogim sta jo redno spremljali tudi njeni hčeri Gabriela in Marjana, zlasti Gabriela se je za tako delo zelo zanimala in kmalu začela delovati zelo samostojno. Leta 1899 je obiskala ljubljanskega škofa Antona Jegliča in ga prosila za nasvet, kako porabiti premoženje v prid »padlim ženskam in siromašnim bolnikom«. Pripravljena je bila podpreti redovniški red, ki bi si za poslanstvo zadal pomoč tem nesrečnikom in nesrečnicam. Na škofovo zahtevo so tako prišle v Ljubljano frančiškanke, ki so skrbele za bolne in zagotavljale skrb za revna dekleta. Toda Gabriela je samostansko hišo lahko obdržala le nekaj let, saj zaobljube v redovniški stan ni položila, po škofovem mnenju pa naj bi bilo delo frančiškank z verskega stališča preveč neučinkovito, sploh pa naj bi bilo v hiši preveč razprtij (Jeglič 1899, 1904).

Gabriela Auersperg je s svojim delom kljub temu nadaljevala, brez škofove pomoči je ustanovila društvo *Otroški prijatelj*; pozneje se je preimenovalo v institucijo *Angela Varuha*. V njem je delovalo zavetišče za zapuščene otroke.¹ Obljubljala je, da naj bi bili otroci v njem pod materinskim nadzorom in vzgojeni na verski podlagi. Ta institucija je vključevala še vrtec in šolo za gospodinjska dela in je obstajala do konca prve svetovne vojne (*Bogoljub* 1908: 367). Med vojno je Gabriela svoje aktivnosti še razširila, prevzela je vodenje dveh bolnišnic na Dunaju in Madžarskem. Toda ti velikopotezni načrti so naleteli na težave, zopet naj bi ji primanjkovalo usposobljenega osebja. V kongregaciji, ki naj bi delovala v bolnišnici, naj bi po škofovem mnenju spet izbruhnile huda razprtije, saj za njeno delovanje ni bilo mogoče dobiti uradne podpore iz Rima (Jeglič 1916).

Katoliška karitas je tako odgovorila na sodobne izzive družbe, povsod po Evropi se je namreč povečevala revščina v mestih, avstrijska zakonodaja s svojo domovinsko pravico pa se je že zelo hitro pokazala kot nezadostna. Država je sicer skrb za reveže z zakoni v šestdesetih letih vsaj delno prenesla na državo in zlasti na občine. Kranjska je sicer ubožni zakon, ki je bil povsem podoben zakonom drugih avstrijskih dežel, sprejela razmeroma pozno, šele leta 1883, v njem prepoznamo pokroviteljstvo, saj recimo uvaja funkcijo ubožnega očeta – kot ključnega skrbnika za uboge. Zakon je omejeval delovanje cerkvenih ustanov ter tako nadaljeval sekularizacijo in

¹ Zavetišče naj bi delovalo v Spodnji Šiški, blizu železniške postaje. V Adresarju Kranjske je kot sedež društva navedena Spodnja Šiška 148.

hkrati predstavljal prve zametke socialne politike. V skladu z vsem tem dogajanjem je pogled na uboge spremenila tudi katoliška cerkev. Pred tem je svoje delo videla le v tem, da omeji najhujše posledice revščine, pomoči potrebni pa so z novo encikliko *Rerum Novarum* (1891) razumljeni kot »žrtve brezbožnega kapitalizma« (Voegler 2006: 249). Cerkev tako v drugi polovici 19. stoletja vzpostavi novo mrežo dobrotelnih ustanov, hkrati pa se v fokusu njenega napada znajdejo tudi javne dobrotelne ustanove.

Na Slovenskem so tako teksti katoliške cerkve še vedno utemeljevali razliko med zasebnimi in javnimi institucijami.

Karitativne ali dobrotelne naprave se ločijo prvič v javne, to je take, ki jih ustanavlja javna oblast: država, dežela ali občina, in v zasebne (...), ki jih snuje krščanska ljubezen posameznih dobrih ljudi. Za nas imajo le te zadnje pravi pomen, ker izvirajo res iz čiste in proste ljubezni krščanske; javna oblast dela bolj iz sile in potrebe in ima dolžnost za to. (Bogoljub 1907: 99)

Po mnenju Ušeničnika (1910: 761) naj bi tako med socialno delo (ki ga razume kot delo za družbo) občin sodila tudi skrb za uboge in sirote, vendar pa le toliko, da javno ne konkurira »privatni ljubezni«. Socialno delo se po njegovem loči na zunanje (praktično delovanje v društvih) in notranje (duhovno) socialno delo (*op. cit.*: 790). Krščansko dobrotelnost se je od zunanjega socialnega dela občin ali države razlikovala po samožrtvovanju, saj ni namenjena zgolj temu, da se zmanjša socialna beda. V krščanski dobrotelnosti naj bi posameznik svoje zdravje in življenje zaprisegel javnemu dobremu, deloval naj bi v poslanstvu (Gruden 1912: 352). Kulturni boj se je pojavil tudi na področju socialnega, o tem bolj poglobljeno piše Dragoš (2006). Meni, da je katoliški nauk zanemarjal sistemsko vlogo države, saj se je bal atomizacije in fragmentacije skupnosti, ki sta neizogibni posledici modernizacije. Toda v istem obdobju se že poznajo učinki prvih socialnih reformistov, ki so zahtevali strukturne socialne reforme, in prav ti so s svojimi inovacijami spodbudili nastanek številnih institucij in sprožili sprejetje nove zakonodaje.

Socialni reformisti

Na prelomu iz 19. stoletja v 20. stoletje je na Slovenskem začelo nastajati več novih ženskih društev. Liberalno usmerjene ženske so leta 1901 ustanovile Splošno slovensko žensko društvo v Ljubljani, v Idriji pa je leto pred tem nastala socialdemokratska Veda. Toda humanitarno delo kot cilj društva ni bilo zapisano v nobenem izmed statutov in to velja tudi za ženska katoliška društva (*Krščansko socijalna ženska zveza* 1899/1902), *Katoliško društvo za delavke* (1894), *Dekliške zveze* (1901) in *Bogomile* (1909) ter *Krščansko žensko zvezo* (1901) (*Slovenec* 1901). Društva so organizirala predavanja in zborovanja, pripravljala tečaje in pošiljala resolucije in peticije. Javen političen diskurz so sooblikovala tudi ob političnih dogodkih, kakršni so bili denimo protinemški izgredi v Ljubljani leta 1908, ko so zbrala 6000 podpisov za zaščito pravic Slovencev; ti so bili poslani ministru na Dunaj. Toda odmevov dunajskega reformnega gibanja, ki je zahtevalo omenjene strukturne reforme, na Kranjskem še ni bilo slišati.

Ženske v percepciji oblikovanja socialne politike tako niso bile pomemben akter, razen na tistih področjih, kjer je bila potrebna »praktična ženska roka«. Fran Milčinski, sicer utemeljitelj mladinskega sodstva na Kranjskem, je po tem, ko je bilo tako delovanje spodbujeno na vsedržavni ravni na kongresu za zaščito otrok na Dunaju, leta 1908 ustanovil *Društvo za varstvo in oskrbo sirot*, ki naj bi skrbelo za zanemarjene in zapuščene otroke. Društvo je po potrebi otrokom poiskalo namestitve v novih družinah, sirotišnicah ali poskrbelo za njihovo vajeništvo. Čeprav je Fran Milčinski leta 1907 v *Splošnem ženskem društvu* predaval o zanemarnjenih otrocih, društva ni ustanovil z ženskami. Med ustanovitelji *Društva za varstvo in zaščito otrok* najdemo sodnike, ravnatelje, pravnike, duhovnike oziroma same »priznane strokovnjake in izkušene karitativne delavce« (Jarc 1936). Med njimi najdemo predstavnike mestne občine, dežele, škofovskega ordinariata. Ker ženske pomembnejših funkcij v javni upravi niso imele, jih tako ni bilo mogoče srečati med ustanovitelji društva. Ženske

so namreč v specialne pedagoške poklice, ki so zahtevali več strokovnosti, začele vstopati šele v 20. stoletju. Prve profesorice so začele delati šele leta 1906, v specialne pedagoške poklice, kot je poučevanje slepih, gluhonemih ali otrok z motnjami v razvoju, pa so ženske začele vstopati šele po letu 1902. Prav zato so bila društva za varstvo otrok ustanovljena po nalogu oziroma naredbah okrajnih predsednikov sodišč, ki so njihovo ustanovitev zaukazali sodnikom (Goršič 1921). Kljub temu pa so podrobnejše raziskave pokazale, da so celo v tem društvu delovale tudi ženske, v njem je bila vsaj četrtina ženskih članic, pomembno vlogo so imele zlasti redovnice (Zalar 2013), med njimi predvsem Vincencijeve sestre, iz vrst katerih so v društvu izbirali t. i. sirotinske skrbnice. Te so skrbele predvsem za pregled in posredovanje dobrih rejniških mest, potem pa nadzorovale, kako so rejniki skrbeli za svoje varovance (Cergol 2012: 267).

Medtem je dunajsko žensko gibanje zahtevalo konkretne reforme in ustanavljalo praktično institucionalno pomoč v obliki zavetišč za »padle žene« in pomoč za otroke. Na Dunaju so se socialdemokratke osredotočile na izboljšanje zakonodaje za zaščito mater in otrok (Grandner 1995). Leta 1896 so filantropke ustanovile Frauenvereinigung für soziale Hilfstätigkeit, društvo naj ne bi več temeljilo na tradicionalnih karitativnih idejah, pač pa na samopomoči. Vodile so gospodinjstvo šolo za delavke, pralnico za otroke, skupina je prodajala obleke iz druge roke in na domu obiskovala bolne. Po obisku Marie Lang v Londonu pa se je tudi na Dunaju leta 1901 oblikovalo naselitveno gibanje, ki se je formaliziralo v društvu Verein Wiener Settlement. V delavskem okrožju Ottakringu je pivovar Karl Kuffner dal na voljo stavbo in v njej je približno 30 žensk, med njimi je bila tudi Marianne Hainisch, začelo številne socialne projekte. Ustanovile so jasli in vrtec za malčke, potem popoldansko igralno skupino za soloobvezne otroke, ob večerih so organizirale večerne dogodke za pripravnice in matere. V nadaljevanju so svoje aktivnosti še razširile s kuhanjem toplih obrokov za delavske otroke, svetovalno skupino za matere in ustanovitvijo poletne kolonije za otroke (Sparholz 1986). Marianna Hainisch je leta 1907 po nemškem zgledu ustanovila Bund für Mutterschutz. Zveza se je na primer zavzemala za pravice poročenih in neporočenih mater. Organizirale so peticije za plačan porodniški dopust, brezplačno oskrbo babic in spodbujale dojenje delavk (Anderson 1992). Leta 1912 je Ilsa Arlt, avstrijska pionirka v raziskovanju revščine in socialne oskrbe, ustanovila prvo šolo oziroma tečaje za socialno delo na Dunaju (Staub Bernasconi 2003). Slovenska javnost je te tečaje razumela kot pot za izobrazbo »občinskih sester« oziroma »ljudskih skrbnic«, ki bodo kmalu nadomestile »očete revnih« iz stare avstrijske zakonodaje (*Slovenec* 1918, *Učiteljski tovariš* 1916: 2). Ideja socialnega dela, ki se je začela razvijati v praktičnem delu avstrijskih feministk, je bila tesno povezana z demokratizacijo. Uveljavljalo se je prepričanje, da delavci za socialno integracijo potrebujejo podporo društev in posredno tudi države.

Na Dunaju so tako nastajali najrazličnejši projekti za pomoč delavkam v stiski, nad njimi pa ni več bedela katoliška cerkev. V prestolnici se je že začela feminizacija skrbi za uboge, saj je paternalistično skrb vse bolj nadomeščala ženska. Na Slovenskem teh iniciativ ne zasledimo, čeprav je Ušeničnik (1910: 745) prav v karitativnih in socialnih poklicih videl najidealnejši poklic za žensko dušo (poklic strežnice, oskrbnice v sirotišnicah, otroških domovih, učiteljice, oskrbnice ubogih in sirot ...). Kljub vsemu pa nekaj dodatnih pozivov ženskam za njihov socialni angažma najdemo v zapisih v prvem ženskem časopisu *Slovenka*.

V vsakem mestu živi poleg izobraženih in posedujočih žensk mnogoštevilen ženski proletarijat (...). Koliko bi žene boljših krogov lahko storile za te manj srečne svoje sestre! Organizirale bi jih v društvo, proučavale njih socialni položaj ter na podlagi svojih raziskavanj potezale se za izboljšanje tega položaja. Koristile naj bi tem svojim sestram s plodovi svoje vzgoje in izobrazbe s tem, da bi z njimi prijateljski občevali, jih podučevale v duševnem in gospodarskem oziru, skupno z njimi prirejale in omogočale obiske v gledališčih, muzejih umetniških razstavah delale izlete na kmete itd. Poskrbele bi dalje za poljudna predavanja, koncerte, predstave. Ustanovile bi zabavišča ali igrališča za otroke siromašnih delavk, obiskovale proletarske družine tudi v stanovanjih ter svetovale, tolažile in, kjer treba, dejanski pomagale. Revnim ženam-materam bi priskrbele v najvažnejših trenutkih materinstva potrebno postrežbo in varstvo, ki naj bi trajalo, dokler bi se ne okrepčale. (Klemenčič 1901)

Edino institucijo, v kateri je zaživela »ženska samopomoč«, srečamo na obrobju slovenskega ozemlja, v Trstu. To je bil Zavod sv. Nikolaja, zavetišče za Slovenke v Trstu, ki ga je ustanovil in vodil povsem ženski odbor na čelu z Marijo Skrinjar. Zavod je v povprečju na leto oskrbel 500 deklet, toda le izjemoma so mu občine namenjale finančna sredstva, vodstvo se je moralo zanašati na zasebne donacije in se braniti očitkov, zakaj sploh pomaga služkinjam (Verginella 2006).

Čas institucionalizacije

Prva svetovna vojna je ostro zarezala v predvojni meščanski svet, socialni, ekonomski in politični temelji družbe so se zamajali, civilno prebivalstvo je doživljalo hudo socialno stisko, število osirotelih otrok se je povečalo in tudi zato je bilo leta 1916 v habsburški monarhiji ustanovljeno ministrstvo za socialno politiko. Kot ena prvih strokovnjakinj na Slovenskem je bila v posebno komisijo za žensko delo pri ministrstvu imenovana tudi Alojzija Štebi (Selišnik 2011: 46), ki je zelo aktivno delovala na tem področju tudi po vojni, prav tako pa se je angažirala v medvojnem feminističnem gibanju.

Tudi v novi Državi SHS oziroma Kraljevini SHS se je nadaljevala gradnja socialnih institucij. Narodna vlada po vojni ustanovljene Države SHS je imela dvanajst upravnih oddelkov, med njimi tudi poverjeništvo za socialno skrbstvo. Po ustanovitvi Kraljevine SHS, 1. decembra 1918, je bila slovenska Narodna vlada ukinjena, njene posle je prevzela Deželna vlada za Slovenijo, pozneje, s sprejetjem Vidovdanske ustave leta 1921 pa Pokrajinska uprava za Slovenijo, ki je imela sedem oddelkov, med njimi tudi oddelek za socialno skrbstvo (Dobaja 2013).

Oddelek za socialno skrbstvo je konec leta 1923 vodil France Goršič in je bil razdeljen na več odsekov, na »splošni odsek«, »odsek za javno pomoč« (ki je skrbel za ustanove za uboštvo, protialkoholno gibanje, prehrano in begunstvo), »odsek za zaščito dece in mladine«, »odsek za zaščito delavcev«, »stanovsko sodišče«, »odsek za socialno zavarovanje«, »invalidski odsek« in »odsek za statistiko«. Navedeni odseki so na začetku oktobra leta 1923 zaposlovali 119 oseb, od tega 95 moških in 24 žensk. Večina žensk, zaposlenih v okviru odsekov Oddelka za socialno skrbstvo, je opravljala le tajniška dela. Pomembna izjema v tem kontekstu je bil »odsek za zaščito dece in mladine«, ki je zaposloval več žensk na različnih delovnih mestih. Celo vodila ga je ženska, Alojzija Štebi,² nekdanja sodelavka Antona Kristana v Jugoslovanski socialdemokratski stranki; Kristan je v času, ko je bil imenovan za vodjo poverjeništva za socialne zadeve, sprejel številne moderne zakone za zaščito delavcev (Selišnik 2011). Socialni demokrati so se tedaj izjemno aktivno vključevali v ustvarjanje socialnih politik (vlade) (gl. npr. Kresal 2006), omenjena Alojzija Štebi je poznala veliko revščino delavskih žensk in otrok ter je tudi redno obiskovala organizacije in ustanove za njihovo zaščito (Leskošek 2006).

Dejstvo, da se je večino ženske delovne sile, zaposlene na področju socialne politike, koncentriralo prav na »odseku za zaščito dece in mladine«, se sklada z ugotovitvami tistih, ki so vstop žensk na področje socialnega dela povezovali s konceptom spiritualnega in socialnega materinstva. Ženske naj bi svoje »naravno poslanstvo« matere opravljale do naraščaja celotne skupnosti, zato so sprva delovale zlasti v okviru pobud in ustanov, ki so se ukvarjale z zaščito otrok. Koncept socialnega materinstva je bil v prvi polovici 20. stoletja znan tudi na Slovenskem. O njem je že leta 1918 na predavanju v Trstu razmišljala prav prihodnja referentka odseka za zaščito dece in mladine, Alojzija Štebi (Selišnik 2003).

Pod okriljem »odseka za zaščito otrok in mladine« so delovali »gluhonemnica, vzgajališča, posvetovalnice za matere, dečje postaje in dečji domovi«, ki so delovali kot nekakšna »zbirališča in prebirališča« za otroke, ki so jih potem oddali v rejo ali druge primerne zavode. Omenjene ustanove so sicer vodili moški, ženske pa so prevzemale vloge voditeljic, vzgojiteljic, otroških

² AS 64, fond Poverjeništva za socialno skrbstvo, šk. 1 (Tabela o administrativnoj podeli odeljenja socialne politike pri pokrajinski upravi v Ljubljani po stanju dne 1. 10. 1923).

vrtnaric in oskrbnih sester.³ Bi lahko prav v oskrbnih sestrah poleg predhodnic patronažnih sester prepoznali tudi nekakšne predhodnice socialni delavk? To nakazuje več indicev. Anton Kristan in predvsem Alojzija Štebi sta takoj po prvi svetovni vojni poslušala Angelo Boškin, ki se je po šolanju na Dunaju vrnila v domovino, in jo zaposlila kot prvo oskrbno sestro na Slovenskem (Korenčan 2009: 28, 29). Alojzija Štebi jo je sprva sicer nameravala poslati v Tržič, ker pa naj bi se bala spora z redovnicami, ki so tam imele monopol nad oskrbo, sicer pa reševale »socialne primere ... primitivno, na samaritanski podlagi in z zbiranjem milodarov«, jo je kot »kvalificirano socialno delavko« raje poslala na Jesenice (Lovrenčič-Bole 1969: 125). Poleg patronažnega dela, torej preverjanja zdravstvenega stanja novorojenčkov in mater, je Angela Boškin preverjala tudi njihov socialni položaj in zanje poskušala tudi materialno poskrbeti. Kakor je razvidno iz poročila, ki ga je leta 1919 naslovila na Poverjeništvo za socialno skrb, so bile razmere res kritične:

Poiskala sem si naslove tamkajšnjih delavcev otrok namreč [...] Ponekod razmere niso ravno slabe, otroci, ki se ob enem letu še doje, zgledajo še precej dobro, vendar pa so matere pri tem zelo oslabele radi nezadostne prehrane [...] največje pomanjkanje v mleku [...] Družine s šestimi, osmimi otroci so po cel mesec brez kaplje mleka. Stanovanja so ponekod grozna. V eni sami sobi, ki služi za kuhanje in spanje, spi po 10, 11 oseb.⁴

Angela Boškin je s svojimi hišnimi obiski želela zmanjšati nezaupljivost oskrbovank do uradnih avtoritet (Magajne 2011), zbirala je pomoč pri bogatejših kmetih in svetovala dobrodelnim ženskim društvom, komu naj pomagajo (Lovrenčič-Bole 1969: 123–130). Leta 1923 so na odseku za zaščito dece in mladine delovale tri oskrbne sestre (Pavla Bones, Klara Baloh, Viktorija Kecelj), ki so se še med prvo svetovno vojno izšolale na dunajskem *Reichsanstalt für Mutter- und Säuglingsfürsorge*.⁵ Leta 1924 je v okviru Doma za zaščito mater in otrok začela delovati šola, ki je omogočala takšno izobraževanje tudi na Slovenskem. Poklic zaščitne sestre je bil v tedanjem obdobju razumljen tudi kot pomočnica zdravnika v »socialno-higijeničnem smislu«, bila naj bi »varuhinja ljudskega zdravja«,

vzgojiteljica in učiteljica naroda, njegova najboljša svetovalka, ker je v stalni zvezi z vsemi napravami, ki morejo nuditi pomoč in za katere narod navadno niti ne ve. Ona ve, kam se najhitreje spravi najdenčka, katera privatna ali državna institucija nudi pomoč deci, pozna natančno ustroj bolniških blagajn, ona najde – ako nihče drug – vir tudi za denarno pomoč a to vselej le po točnih informacijah. (Pleško 1927: 3)

Na začetku tridesetih let so zaščitne sestre zaposlovali na šolski polikliniki. Tam so skrbele za pisarniško delo in pomagale zdravnikom ter obiskovale šole in bolne otroke na domu. Delale so tudi v šolskih kuhinjah in protituberkuloznih dispanzerjih, vodile počitniške kolonije in v dečjih domovih skrbele za zapuščene otroke (M. P. 1932: 6). Konec tridesetih let je bilo zaščitnih sester, ki so kot poverjenice različnih ustanov obiskovale družine v Ljubljani, že toliko, da so v tisku pozivali k reorganizaciji in potrebnemu medsebojnemu sodelovanju teh institucij, da ne bi bilo podvajanja dela. Oskrbne sestre so namreč zaposlovali še na Higijenskem zavodu, pri Okrajnem uradu za zavarovanje delavcev in Socialnem uradu mestnega glavarstva (R. A. 1939: 13).

Čeprav so nekatere socialne službe živahno delovale, pa na splošno jugoslovanski socialni oziroma socialno-higijenski resor ni uresničil svojih optimističnih načrtov in zastavkov iz takojšnjega povojnega obdobja. Alojzija Štebi glede napredovanja svojega odseka za zaščito dece ni bila pretirano optimistična, že leta je 1922 zapisala, da ni v tem oziru

³ AS 64, fond Poverjeništva za socialno skrbstvo, šk. 1 (Poročilo dela odseka za zaščito dece in mladine).

⁴ AS 64, fond Poverjeništva za socialno skrbstvo, šk. 7 (Poročilo skrbstva za dojenčke in matere na Jesenicah za mesec februar).

⁵ AS 64, fond Poverjeništva za socialno skrbstvo, šk. 1 (Poročilo dela odseka za zaščito dece in mladine).

beležila nobenega napredka ne razvoja, [ker da] primanjkuje za to delo slej ko prej materialnih sredstev, strokovno izobraženega osebja in razumevanje za to važno, socialno delo⁶ med širokimi plastmi naroda.⁷

V naslednjih letih se stanje ni pretirano izboljšalo. Leta 1924 je bil oddelek za socialno politiko z vsemi odseki ukinjen, njegove naloge so prešle na druge oddelke, število zaposlenih na tem področju se je sčasoma drastično zmanjšalo (Dobaja 2013). Slovenski, zlasti ženski tisk je sicer med tem ostajal razmeroma dobro seznanjen s sodobnim razvojem konceptov socialnega dela. Leta 1932 se je tako R. Z. (1932) v Jutrovi rubriki *Žena v sodobnem svetu* podrobno, v štirih člankih, posvetila profesionalizaciji socialnega dela v tujini, zlasti v Berlinu delujoči Šoli za socialno in pedagoško delo, ter se zavzela, da bi se take izobraževalne prakse za dekleta uveljavile tudi v Jugoslaviji.

Slovenski in zlasti jugoslovanski tisk je poročal tudi o izsledkih Alice Solomon in mednarodnih kongresih s področja socialnega dela (*Ženski pokret* 1928 a: 3, gl. tudi *Ženski pokret* 1928 b: 3, Štebi 1932: 50). Jugoslovanske avtorice so začele ugotavljati, da je terminologija pojma socialno delo postala nejasna. Socialno delo vsekakor ni več pomenilo le »skrb za ubožce ali dobrodelnost«, oba zastarela pojma naj bi sodila v 19. stoletje. Sodobno socialno delo naj bi temeljilo na dobro premišljenem načrtu o nosilcu socialnega dela, skrbni pripravi vseh »pomožnih organov« in »oplemenitvi metod«. Socialno delo naj bi torej ne olajšalo »bede le za trenutek«, pač pa naj bi jo skušalo preprečiti, predvsem pa ne čakalo, da se oseba v stiski sama obrne na institucije, pač pa bi merodajne institucije angažiralo, da same poiščejo osebe, potrebne pomoči. Zasebne in javne ustanove naj bi harmonično sodelovale in svoje delovanje prilagajale lokalnim razmeram. Jugoslovanske feministke so želele tudi reformirati obstoječo socialno politiko (*Ženski pokret* 1928 a, b), kakor je npr. predvidel predlog novega zakona iz leta 1936, ki je krepil nadzor nad zasebnimi ustanovami, saj naj bi te še vse prepogosto delovale »po svoje«, in jih trdneje postavil pod državno kontrolo (*Ženski pokret* 1936: 46).

Jasno je, da so se s takimi pogledi nekatere jugoslovanske avtorice od klasično karitativnih dejavnosti v svojem razmišljanju že premaknile k sociološko osmišljenemu socialnemu delu, ki temelji na racionalni, »sistemsko organizirani dejavnosti« (Dragoš 1988: 214). Takšno delo se zanima za »kvaliteto odnosov, porazdelitev moči, dobrin, ugleda« (*op. cit.*: 217) ter ne samo blaži posledic družbene stiske, pač pa poskuša ob pomoči teoretskih spoznanj odpraviti tudi njene vzroke ter vztrajno opozarja na družbeno pogojenost socialnih problemov (Milošević 1988: 224).

Tako so se postavile ob bok nekaterim prvim slovenskim sociologom, ki so prav tako tedaj začeli zagovarjati pristope, ki jih lahko razumemo kot nekakšno privilegirano stično točko med sociologijo in socialnim delom zlasti zato, ker poudarjajo pomen sistemskih rešitev in vloge države pri reševanju socialnoskrbstenih vprašanj ter tudi svojo védo izrazito usmerjajo »k družbeni praksi« (Kerševan 1995: 447). Že Janez Evangelist Krek, »začetnik naše katoliške smeri v sociologiji« (Čarni 2012: 261), je »opozarjal na nevarno precenjevanje dobrodelnosti« (Dragoš 2008: 29) in pozival k intervenciji države v primeru težav, ki jih povzročata intenzivno razslojevanje in proletarizacija. Enakih misli je bil tudi sociolog Andrej Gosar, Krekov naslednik in v resnici »prvi utemeljitelj moderne socialne politike« pri nas (*op. cit.*: 27). Gosar je »sistem sociologije« razumel kot razčlenjen na več področij, med katerimi je omenil tudi področje »socialne politike«, ki naj bi v ožjem pomenu pomenilo prav »nauk o družabnem skrbstvu za socialno zapostavljene sloje, stanove, družabne skupine in vobče ljudi, ki si sami ne znajo ali ne morejo pomagati« (Gosar 1926: 41). Njegove napredne ideje so bile sicer tedaj v katoliškemu taboru (in tudi na splošno) zapostavljene v korist povsem drugačnemu Ušeničnikovem razumevanju, ki je, kot sva že pokazali, socialne funkcije skoraj v celoti prepuščalo krščanski dobrodelnosti (Dragoš 2008).

Tudi na splošno se je država tedaj kljub drugačnim začetnim načrtom pri reševanju socialnih vprašanj še vedno opirala na dobrodelna društva. Še več, država je nekatere svoje naloge skoraj

⁶ Podčrt. avtorici

⁷ AS 64, fond Poverjenjstva za socialno skrbstvo, šk. 1 (Poročilo dela odseka za zaščito dece in mladine).

v celoti prenesla na zasebna društva (Goršič 1927). Tako so denimo že omenjena »Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb«, ki so bila ustanovljena pred vojno, v številnih slovenskih krajih sčasoma prevzela vlogo že omenjenih dečjih postaj.

Na začetku dvajsetih let je Alojzijo Štebi sicer motilo, da so se zasebna društva osredotočala le na zagotavljanje enkratne pomoči ali pa zatočišč za zapuščene otroke, niso pa otrokom in mladini priskrbela pravne pomoči, izvajala »zaščitnega nadzora nad moralno ogroženo mladino ali skrbela za nego dojenčkov«, kot je bilo to značilno za novoustanovljene državne ustanove.⁸ Sicer pa so se tudi cilji zasebnih društev spreminjali. Skupno je na Slovenskem v tridesetih letih delovalo več kot 300 društev, katerih osrednja ali vsaj postranska dejavnost je bila zaščita otrok. Takšna razdrobljenost je ob kroničnem pomanjkanju sredstev po mnenju Zlate Pirnat še dodatno pripomogla k njihovi neučinkovitosti, ki je zato zahtevala ustanovitev krovne organizacije. To vlogo je potem prevzela Jugoslovanska unija za zaščito dece oziroma njena Dravska sekcija, ki je bila ustanovljena leta 1935 in je tako prevzela delo Unije na področju Dravske banovine. Programsko si je Dravska sekcija prizadevala za koordinacijo vseh zasebnih društev, ki so se ukvarjala z zaščito otrok, ter zadnja tudi povezovala z merodajnimi državnimi in samoupravnimi ustanovami (Pirnat 1937). Te cilje je uresničevala z raziskovalnim delom – zbiranjem podatkov o razmerah, v katerih so živeli otroci, ter propagandno in izobraževalno dejavnostjo ter lobiranjem pri samoupravnih in državnih organih. Konec koncev je tudi zbirala sredstva in delila materialno pomoč otrokom in otroškim ustanovam. V dravsko sekcijo Unije je bilo npr. leta 1937 včlanjenih 29 društev. Velik del izmed teh je bilo prav ženskih društev (Cergol 2012).

Pomembno vlogo v prepletu javnega in zasebnega sodelovanja v medvojnem obdobju so imela namreč prav ženska društva, ki so sčasoma celo začela pridobivati značilnosti profesionalnih organizacij. Tako so zaposlovala zaščitne (medicinske) sestre, ki so poleg povsem zdravstvenih nalog izvajale tudi socialne (takšen primer je denimo društvo Atena). Številna ženska društva pa se niso zadovoljila le s praktično vlogo nosilcev skrbi, pač pa so želela oblikovati tudi socialno politiko. V odbor za zaščito otrok v ljubljanski občini so bile npr. vključene predstavnice katoliških društev (Selišnik 2013: 117–137).

Jugoslovanska ženska zveza, ki je povezovala liberalna in socialdemokratska ženska društva v Dravski banovini, je denimo na izvršna in zakonodajna telesa odločanja pošiljala zelo veliko pripomb in tudi zahtevala, da država imenuje dve zastopnici »slovenskega ženstva« v zakonodajni odbor pri upravi Dravske banovine. Poleg tega je pod svojim okriljem organizirala celo »sekcijo za socialno delo« – to je ena redkih omemb besedne zveze »socialno delo« pred drugo svetovno vojno na Slovenskem. Omenjena sekcija se je delila na dve področji, prvo je obravnavalo žensko delo in ženske poklice, drugo pa zaščito otrok in mladine. Omenjeni sekciji sta vodili Alojzija Štebi in Angela Vode (Leskošek 2006). Angela Vode v svojih spominih piše tudi o posebni komisiji za zaščito otrok in mladine znotraj Jugoslovanske ženske zveze, ki jo je vodila Zlata Pirnat. Ta je organizirala številne akcije s socialnoskrbstvenim značajem, med drugim se je zavzemala, da bi ljubljanska občina ustanovila ogrevalnico za brezposelna dekleta. Hotela je tudi prevzeti nadzorstvo nad pogojno izpuščeno mladino iz poboljševalnic in vzgajališč ter jim priskrbeti delo.⁹

Sklep

Termin socialno delo se je sicer uveljavil v petdesetih letih 20. stoletja, vendar pa lahko nekatere njegove značilnosti prepoznamo tudi v sociološkem diskurzu in delovanju nekaterih društev v času pred prvo svetovno vojno, predvsem pa v prizadevanjih Alojzije Štebi v medvojnem obdobju. Že tedaj gre namreč za filantropsko delo pod okriljem države, ki je kljub svoji izrazito praktični usmeritvi pogosto politično, saj izhaja iz koncepta pravične družbe in teži k socialnim spremembam (Zaviršek 2006: 17, gl. tudi Leskošek 2006: 42). Socialno

⁸ AS 64, fond Poverjenišstva za socialno skrbstvo, šk. 1 (Poročilo dela odseka za zaščito dece in mladine).

⁹ AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567.

delo je bilo v medvojnem obdobju tesno povezano s prizadevanji nacionalnih higienskih gibanj za zmanjšanje epidemij in bolezni (Zaviršek 2006: 17) in pa z jugoslovanskim ženskim gibanjem. Številna katoliška društva so s svojim skrbstvenim delom tedaj načelno nasprotovala javnim socialnim pobudam, kljub temu pa so z njimi kdaj tudi sodelovala. S svojimi uspehi na dobrodelnem področju so se želela stalno kosati z uspehi liberalnih in socialdemokratskih društev v kulturnem boju.

V obdobju med obema vojnama so se izoblikovali osnovni koncepti sodobnega socialnega dela kot znanstvene stroke. Tako zlasti v Angeli Boškin marsikdo prepozna »prvo socialno delavko« (Lovrenčič-Bole 1969: 123–130, gl. tudi *Zdravniški vestnik* 1970: 141–60), ki se je udeleževala predvsem v praktičnih vidikih pomoči, podpirala jo je sicer Alojzija Štebi, ki je s svojim odličnim poznavanjem teorije socialnega dela bila ena tistih, ki so postavljali temelje socialne politike jugoslovanske države. Njeno delo se je pogosto osredotočalo na področje zaščite (mater) in otrok, ki je že takoj po prvi svetovni vojni zaradi velikega števila vojnih sirot pritegnilo tudi sicer veliko pozornosti tako oblasti kot dobrodelnih (ženskih) društev.

Zelo podobne poudarke zasledimo tudi takoj po drugi svetovni vojni, ko so v kontekstu socialnega skrbstva organizirane zlasti različne dejavnosti za zaščito mater in otrok. Pri izvedbi teh dejavnosti poudarjajo potrebo po sodelovanju z množičnimi organizacijami, zlasti AFŽ, in angažirajo skrbniške referentke oziroma terenske obiskovalke, ki v nasprotju s predvojnimi oskrbnimi sestrami svojo delo opravljajo brezplačno (Zorn 2006). Številne vzporednice med povojnimi in predvojnimi rešitvami na področju zaščite otrok morda nakazujejo, da se socialno delo v drugi Jugoslaviji ni zgradilo popolnoma na novo. Ponujajo iztočnico, da gre v prihodnje, kakor poudarjata tudi Leskošek in Zaviršek (2006: 5), poleg prelomov podrobneje raziskati tudi kontinuiteto, ohranjanje, obnavljanje ali vsaj posnemanje skrbstvenih praks iz prve Jugoslavije v obdobju socializma.

Viri

- Abrams, L. S., Curran L. (2004), Between women: gender and social work in historical perspective. *Social Service Review*, 78, 3: 429–446.
- Anderson, H. (1992), *Utopian feminism: women's movement in fin-de-siecle Vienna*. New Haven, London: Yale University Press.
- Anžič, S. (2002), *Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana: ZAL.
- Arzenšek Kobe, K. (1966), Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem. *Kronika*, 14, 1: 53–61.
- Bogoljub* (1907), Krščanska dobrodelnost, 5 (št. 3 & 4): 65–66, 99–100.
- Cergol, A. (2012), "V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo" – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji. V: Škoro Babič, A., Jeraj, M., Košir, M., Balkovec, B., Rebolj, M., Čeč, D., Klemenc, A., Troha, N., Šuštar, B., Varginella, M., Žnidaršič Golec, L. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev (266–277).
- Čarni, L. (2012), *Obča in historična sociologija: izvori sociološke misli na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Dobaja, D. (2013), *Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1945 na območju Dravske banovine*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorska disertacija).
- Dragoš, S. (1988), Sociologija – socialno delo: (in)kompatibilnost?. *Socialno delo*, 27, 3: 214–221.
- (2006), Dobrodelnost: solidariziranje ali nadzorovanje? Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (83–102).
- (2008), Ideologizacija dobrodelnosti, *Socialno delo*, 47, 1–2: 23–36.
- Geremek B. (1996), *Usmiljenje in vislice: Zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana: ISH.
- Glassheim, E. (2004), Between empire and nation: the Bohemian nobility, 1880–1918. V: Judson, P., Rozenblit, M., *Constructing nationalities in East Central Europe*. New York: Berghahn Books.

- Goršič, F. (1921), *Socialna zaščita dece in mladine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- (1927), Pregled socialnopolitične uprave v Sloveniji. *Slovenski pravnik*, 42, 9/10: 228–233.
- Gosar, A. (1926), Sistem sociologije. *Socialna misel*, 5, 2: 40–42.
- Grandner, M. (1995), Special labor protection for women in Austria, 1860–1918. V: Kessler-Harris, A., Lewis, J., Wikander, U. (ur.), *Protecting women: labour legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press.
- Gruden, J. (1912), Socijalni pomen presv. Evharistije. *Bogoljub*, 10: 352.
- Jarc, E. (1936), Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji. *Kronika*, 3, 1: 1–18.
- Jeglič, A. B. (1899), Dnevnik (tipkopis): 9, 11.
- Jeglič, A. (1904), Dnevnik (tipkopis): 425, 426.
- (1916), Dnevnik (tipkopis): 1031.
- Kerševan, M. (1995), Slovenska sociologija med socialnim okoljem in znanstveno skupnostjo. *Teorija in praksa*, 32, 5–6: 444–452.
- Klemenčič, I. (1901), Žene izobraženih krogov na delu za prosveto. *Slovenka*, 5, 2: 33–37.
- Kmetijske in rokodelske novice* (1866), 20. 6. 1866, Dopisi.
- (1867), 2. 1. 1867, Dopisi.
- (1870), 3. 8. 1870, Dopisi.
- Korenčan, A. (2009), *Življenje in delo Angele Boškin*. Gorica: Goriška mohorjeva družba.
- Kresal, F. (2006), Socialna politika in stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (125–142).
- Leskošek, V. (2006), Žensko gibanje in socialno delo. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (39–60).
- Levin, I., Haldar M., Picot A. (2016), *Social work and sociology: historical and contemporary perspectives*. London: Taylor & Francis
- Lovrenčič-Bole, C. (1969), Naša prva medicinska sestra Angela Boškinova. *Zdravstveni obzornik: strokovno glasilo Zveze društev medicinskih sester Slovenije*, 3, 3: 123–130.
- M. P. (1932), Sestra pomočnica v službi človekoljubla (rubrika Žena v sodobnem svetu). *Jutro*: ponedeljska izdaja, 6, 11 (4. 4. 1932): 6.
- Magajne, M. (2011), Medicinske sestre skozi čas: razstava o zgodovini zdravstvene nege. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 51, 3/4: 116–117.
- Mayer, A. J. (2010), *The persistence of the Old Regime*. London: Verso (druga izdaja).
- Milošević, V. (1988), Novi koncepti in izkušnje pri izobraževanju za socialno delo v Evropi. *Socialno delo*, 27, 3: 222–234.
- O'Brien, S. (1988), Terra incognita: the nun in Nineteenth-century England. *Past and Present*, 121: 110–140.
- Perrot, M. (1998), Stepping out. V: Fraisse, G., Duby, G., Perrot, M. (ur.), *A history of women: emerging feminism from revolution to World War*. Harvard: The Belknap Press of Harvard University Press (449–481).
- Petdesetletnica Vincencijeve družbe* (1883). Ljubljana: Katoliška družba na Kranjskem.
- Pirnat, Z. (1937), Zaščita otrok in mladine v privatni inicijativi pri Slovencih. *Narodni podmladak*, 3: 109–119.
- Pleško, C. Š. (1927), Žena v socialno higijenski službi. *Ženski pokret*, 8, 13 (1. 2. 1927): 3.
- Pravila gospejnega društva krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavlanskega v Novem mestu* (1902). Novo Mesto: Samozaložba.
- R. A. (1939), Hišni poseti zaščitnih sester v Ljubljani. *Zaščita otrok in mladine*, 1, 4–6: 13.
- R. Z. (1932), Potreba po socialno vzgoji, I. del (rubrika Žena v sodobnem svetu). *Jutro*, 14. 3. 1932.
- Rozman, T. (1927), Plemkinje po rodu in srcu. V: Govekar, M. (ur.), *Slovenska žena*. Ljubljana: Splošno žensko društvo.
- Selišnik, I. (2003), Socialno materinstvo: koncepti državljanstva in argument skrbi pri uveljavljanju žensk v javni sferi na začetku 20. stoletja. *Teorija in praksa*: 40, 6: 1155–1166.

- (2011), Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji. V: Antić Gaber, M. (ur.), *Ženske na robovih politike*. Ljubljana: Sophia (41–59).
- (2012), Vrtci med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi prijemi. V: Škoro Babić, A. *et al.* (ur.) *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev (349–357).
- (2013), Ženske med normami, zahtevami in pravicami (1848–1941). V: Marta Verginella (ur.), *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Studia humanitatis (117–137).
- Serše, A. (2001), Evangelijsko žensko društvo v Ljubljani 1856–1945. *Etnolog*, 11: 57–68.
- Shaw, I. (2009), Rereading the Jack-Roller: hidden histories in sociology and social work. *Qualitative Inquiry*, 15, 7: 1241–1264.
- Shmitz, E. von (1997), Vinzenz-Konferenzen – persönliche Hilfe im weltweiten Verbund Methoden und Leitlinien. *Mittel-Europäische Gruppe für Vinzentinische Studien*, 40: 51–60.
- Shoemaker, L. M. (1998), Early conflicts in social work education. *Social Service Review*, 72, 2: 182–191.
- Slovenec (1883), 19. 12. 1883, Poročilo o društvu gospej krščanske ljubezni Vincenca Pavljanskega.
- (1886), Letni občni zbor »gospejinega društva krščanske ljubezni sv. Vincencija Pavlanskega«. 26. 11. 1886.
- (1901), Shod »krščanske ženske zveze« v Ljubljani. 13. 6. 1901.
- Sparholz, I. (1986), *Marie Lang und ihre Bedeutung für die Socialreformen in Österreich im Ausgehenden 19. Jahrhundert*. Dunaj: Univerza na Dunaju (diplomsko delo).
- Staub Bernasconi, S. (2003), Ilse Arlt: enjoying life on the basis of a scientific theory of needs. V: Hering, S., Waaldijk B. (ur.), *History of social work in Europe (1900–1960): female pioneers and their influence on the development of international social organizations*. Opladen: Leske Budrich (23–34).
- Štebi, A. (1932), Alice Solomon. *Ženski Pokret*, 15. 4. 1932: 50.
- Učiteljski tovariš* (1916), Šestmesečni tečaj za izobrazbo bolniških sester, 25. 8. 1916: 2.
- Ušeničnik, A. (1910), *Sociologija*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- Verginella, M. (2006), *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovini Slovencev*. Ljubljana: Delta.
- Voegler, M. H. (2006), *Religion, liberalism and the social question in the Habsburg Hinterland: the Catholic Church in Upper Austria, 1850–1914*. New York: Columbia University (doktorska disertacija).
- Zalar, V. (2013), *Meščanska dobrodelna dejavnost pred in med prvo svetovno vojno na področju skrbi za otroke in mladino s poudarkom na participaciji žensk*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (seminarska naloga).
- Zaviršek, D. (2006), Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (15–38).
- Zaviršek, D., Leskošek, V. (2006), Uvod. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (5–13).
- Zdravniški vestnik* (1970), Visoko priznanje naši prvi medicinski sestri in socialnemu delavcu Angeli Boškin, 39: 141–160.
- Zorn, J. (2006), Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni. Nova ideologija in stare vrednote. V: Zaviršek, D., Leskošek, V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (61–82).
- Ženski pokret (1928 a), Internacionalno reševanje socialnih vprašanj, 1. 12. 1928: 3.
- (1928 b), Zdravstvena usoda delovne žene, 15. 9. 1928: 3.
- (1936), Zaštita djece, april-junij 1936: 46.
- Žvanut, M. (1994), *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik.

Sonja Bezjak

»SOCIALNA SLUŽBA KOT SREDSTVO ZA PRIDOBIVANJE DUŠ« Vloga redovnic na področju institucionalnega skrbstva na ozemlju današnje Slovenije

Prispevek predstavlja razvoj institucionalnega skrbstva na Slovenskem v prvih štirih desetletjih 20. stoletja v povezavi z delovanjem katoliških ženskih redovnih družb. S pregledom socialnih institucij, ki so jih vodile redovnice, načinom financiranja in prikazom njihovega delovanja osvetli način reševanja in obravnave socialnih problemov v okoliščinah modernizirajoče se družbe. Na primeru redovnic, ki so opravljale socialno delo, pokaže prepletenost religijske in socialno-skrbstvene vloge ter uveljavljanje interesa cerkve preko tega. Razumevanje zgodovinskega razvoja poklica socialne delavke je posebej smiselno v času, ko se očitno izraža trend zmanjševanja sredstev za potrebe državno, posvetno organiziranega socialnega skrbstva, hkrati pa se krepijo prizadevanja, da bi to obliko zagotavljanja blaginje najbolj ranljivim kategorijam v družbi nadomeščali z dobrodelnimi aktivnostmi.

Ključne besede: redovnice, zgodovina socialnega dela, institucije, zavodi, redovništvo

Dr. Sonja Bezjak, univ. dipl. soc., je zadnja leta raziskovala žensko redovništvo v Rimskokatoliški cerkvi. S tega področja je objavila znanstveno monografijo z naslovom *Kristusove neveste, slovensko žensko redovništvo v 20. stoletju* (2011) ter več znanstvenih prispevkov. Kontakt: sonja.bezjak@gmail.com.

»SOCIAL SERVICE AS A MEANS FOR GAINING SOULS« – ROLE OF WOMEN CATHOLIC RELIGIOUS IN INSTITUTIONAL CARE ON THE TERRITORY OF PRESENT-DAY SLOVENIA

The article presents the development of the institutional care on the territory of the present-day Slovenia in the first four decades of the 20th century. The review of social institutions, which were run by Catholic women religious, their funding and the way they worked highlights how the social problems were addressed during the process of modernization. The case of Catholic women religious is used to illustrate, how the interpenetration of the religious and social work in one role was used to achieve interests of the Catholic Church. It is of a great importance to understand the historical development of the profession, especially when social rights are being reduced and the ambitions of religious organizations to widen their services in the fields of secular organizations are increasing.

Keywords: Catholic women religious, history of social work, institutions, organisations, monasticism.

Sonja Bezjak, PhD, is a sociologist. Recently, she has researched women Catholic religious. From this field she published a monograph entitled *Christ's brides, Slovenian Catholic women's monasticism in the 20th century* (2011), and several scientific papers. Contact: sonja.bezjak@gmail.com.

Uvod

Za tradicionalne družbe je veljalo, da so način življenja oblikovali elementi magičnega in religioznega ter na veri temelječe etične predstave o dolžnostih (Weber 1947/1988: 17). S tehnološkim razvojem, industrializacijo in urbanizacijo so se v 20. stoletju modernizirala številna področja družbenega življenja. Eden od vidikov modernizacije je proces sekularizacije, s katerim opisujemo zmanjševanje moči religije v družbi. Številne družbene funkcije, ki so jih v prvi polovici 20. stoletja opravljale verske organizacije, so z modernizacijo v drugi polovici 20. stoletja prevzele sekularne organizacije. Te temeljijo na znanstvenih spoznanjih in tehnologiji, so bolj specializirane, racionalizirane in učinkovitejše v primerjavi z religijskimi, ki opravljajo več funkcij hkrati in v tem pogledu delujejo bolj razpršeno. V nasprotju s sekularnimi religijske institucije zadovoljujejo več posameznikovih potreb hkrati (npr. zagotavljajo nego bolnika in mu ponujajo vero v onostranstvo). V Evropi so verske institucije začele množično izgubljati vlogo, ko so države vzpostavile stabilno in razmeroma varno mrežo sekularnih institucij. V ZDA, kjer država blaginje ne obstaja oziroma kjer zavarovanje, javno izobraževanje in podobno niso dostopni vsem zaradi previsokih cen, je posameznik pri iskanju rešitev prepuščen lastnim tveganjem. V individualistično in tržno usmerjeni družbi, kakršna je ZDA, religija in njene organizacije še danes opravljajo pomembno družbeno vlogo in so konkurenca sekularnim institucijam (Stolz, 2010: 255, 269–270). O tem velja razmišljati tudi v Sloveniji, saj v zadnjem obdobju »državna politika vse bolj zaostruje dostopnost državnih socialnih pomoči, poudarja individualno odgovornost tudi za preživetvena

tveganja [in se spet] krepí nevarnost, da socialno funkcijo države in karitas razumemo kot alternativno izbiro« (Dragoš 2006: 93). Ugotoviti je mogoče, da: »Neoliberalizem z napadom na socialno državo ustvarja družbene razmere, v katerih na mesto odrinjenih institucij socialne države stopajo na veri utemeljene organizacije – FBO (faith-based organisations) oz. verske nevladne organizacije, kakor opaža Harvey (2005: 177). Te blažijo disfunkcije neoliberalne države in krepijo svoj družbeni položaj.« (Smrke Hafner Fink 2015, 442) V tem vidimo aktualnost obravnave izbranega predmeta preučevanja. Dodatna spodbuda pa je ambicija zapolniti vrzel na področju poznavanja zgodovine socialnega dela v Sloveniji.

Tako kot Zaviršek (2012: 53-56) ugotavlja, da je bilo po drugi svetovni vojni zamolčano delo predhodnic na področju socialnega dela, je mogoče enako ugotoviti, da je v naraciji o zgodovini socialnega dela na Slovenskem še danes spregledana vloga redovnic. Namen prispevka je opredeliti vlogo in način delovanja pripadnic redovnih družb KC na področju institucionalnega skrbstva pred profesionalizacijo socialnega dela. S pogledom nazaj v preteklost, v 20. in 30. leta 20. stoletja, pa skuša opozoriti na zgodovinsko izkušnjo in jo prenesti v aktualne družbene, politične, socialne pogoje, ko se zaradi vse manj socialne države na polje socialnega dela znova vračajo religijske organizacije, specializirane za delo s socialno ranljivimi skupinami. Naloga sociologije v tem primeru je, da na osnovi socioloških spoznanj s področja religije ter s primeri iz zgodovine slovenskega prostora, osvetli svojevrstnost institucij in storitev s področja socialnega dela, ki jih vodijo oz. izvajajo religijske organizacije oz. njihove pripadnice. Na razlike med religijskimi in posvetnimi organizacijami želi opozoriti tako socialne delavce kot tudi financerje socialno-varstvenih programov.

V sociološko analizo so torej postavljene religijske organizacije v oddaljenem, zgodovinskem času: natančneje katoliške ženske redovne družbe na ozemlju današnje Slovenije, od konca 19. do sredine 20. stoletja, ko je njihovo število strmo naraščalo. To je mogoče povezati z več dejavniki: 1. to je čas, ko je Katoliška cerkev (v nadaljevanju KC) na sistematičen način aktivirala vernike in jih pozivala, naj pomagajo okrepiti njen položaj v družbi. 2. V tem času je bilo v določenih regijah zaradi migracij moških porušeno demografsko ravnovesje med spoloma in je bilo v družbi več žensk, s tem pa zmanjšane možnosti za sklenitev zakonske zveze in uresničitev dostojanstva. Spomnimo na preganjanje nezakonskih mater in otrok. Z modernizacijo se je povečevalo število socialnih problemov, vse večje pa so bile tudi potrebe po delovni sili v novih poklicih: »Duševno prizadeti, denimo, niso bili posebno breme v predindustrijski delitvi dela, ko je delo potekalo pretežno na domu (kmetje in obrtniki); ko pa se je preselilo v tovarno ali pisarno, so ostali brez varstva. (Flaker 1998: 5). Podobno je veljalo tudi za otroke, tako Fran Milčinski leta 1907 poziva k organiziranju varstva za otroke in predšolsko mladino, ki imajo »poštene in skrbne starše, a jih ves dan zadržuje delo«, k ustanavljanju vzgojnih zavodov, sirotišnic, vzgajališč in poboljševalnic za otroke in mladino, ki »nimajo skrbnih staršev« in za »tiste, ki so izprijeni« (Milčinski 1907: 77–89). 3. Ženske so se pridruževale redovnim družbam, ki so opravljale storitve v šolah, vrtcih, bolnišnicah, zdraviliščih, ljudskih kuhinjah, hiralnicah in drugih organizacijah, tam so opravljale poklice, povezane s socialno ranljivimi skupinami.¹

To je tudi čas, ko so v Evropi ustanavljali številne institucije, katerih namen je bil usposobiti ženske za delo na socialnem področju – predhodnice modernih profesionalnih socialnih delavk. Alice Salomon (1872–1948) je leta 1908 v Berlinu ustanovila prvo šolo za socialno delo za ženske. V slovenskem prostoru so idejo socialnega dela širile napredno misleče aktivistke, med njimi npr. Angela Vode (1892–1985) in Alojzija Štebi (1883–1956). (Zaviršek 2012: 53–56). Že hiter vpogled v zbrano literaturo pokaže, da so redovnice za svoje delo v obravnavanem času uporabljale pojme, kot so: »socialno delo«, »socialna pomoč« in »socialni tečaj«. Mariborske šolske sestre so npr. poročale, da so v Kairu opravljale socialno delo, ko so skrbele za brezposelne služkinje (Glasilo 1937 b: 120), socialno delo so imenovalle tudi vodenje gospodinjskih tečajev (Glasilo 1936 b: 40) in skrb za dečke med poletnimi počitnicami (Glasilo 1936 b: 9).²

¹ Glej Preglednica 1.

² Natančnejša opredelitev uporabe pojma socialno delo ter pomenov v preučevanem obdobju ostaja izziv za prihodnje raziskovanje.

O metodi in raziskovalnih omejitvah

Vlogo in pomen redovnic na področju socialnega dela smo opredelili z uporabo različnih dokumentarnih virov. Številčne vidike predmeta preučevanja smo opredelili s pomočjo cerkvenih letopisov in šematizmov za leti 1935 in 1937, historičnega popisa prebivalstva za leto 1931 ter na osnovi podatkov, ki smo jih črpali iz Kronike Matrne hiše šolskih sester v Mariboru 1864–1941 (2007) in serije internega glasila z naslovom Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru, in sicer za obdobje 1935–1939. Analiza obsega 26 števil, ki so izšle od avgusta 1935 do julija 1939. Način dela oz. pristop k socialnemu delu smo skušali dodatno osvetliti z analizo besedil iz redovniške literature, historičnih časopisnih člankov, zgodovinarskih del. Pri zbiranju podatkov smo se soočili z več ovirami. Arhivsko gradivo, ki predstavlja najdragocenejši vir za takšno raziskavo (npr. kronike in druga dokumentacija), je v zasebni lasti redovnih družb in je razpršeno po redovih. Kot takšno je težje dostopno, še posebej zunanjim, necerkvenim raziskovalcem. Za analizo primera smo izbrali kongregacijo mariborskih šolskih sester, ki je nastala v Mariboru ter v obravnavanem obdobju po številu članic predstavlja drugo največjo redovno družbo na Slovenskem. Članice te družbe so avtorici omogočile dostop do izbranega gradiva.³ Ker so takšni viri redko dostopni, smo se odločili objaviti več citatov, čeprav so včasih tudi daljši. S tem smo želeli omogočiti dostop do redkih virov in pri drugih raziskovalcih spodbuditi zanimanje za nova spoznanja s tega področja.

Pisni viri kongregacije šolskih sester so omejeni v tem smislu, da osvetlijo njihovo vlogo na področju institucionalnega skrbstva, kakor so jo v tistem času videli nosilci/nosilke moči (cerkveni predstojniki, predstojnice družbe). Dodatno osvetlitev njihovega videnja bi omogočila pričevanja redovnic, ki imajo izkušnjo življenja in dela v takšnih ustanovah, vendar nam sogovornic ni uspelo pridobiti. Glavna ovira pri tem je oddaljen čas obravnavanega predmeta preučevanja in pomanjkanje sredstev za izvedbo obsežne raziskave. V prispevku uporabljeni viri tako nehoti predstavljajo informacije predstavnic institucij, ob tem pa prezrejo izkušnjo delavk, izvajalk storitev in njihovih uporabnikov. Njihovo pričevanje bi dalo popolnejšo sliko delovanja vseh akterjev na področju institucionalnega skrbstva ter odstrnilo še druge vidike, ki tako ostajajo prezrti. Npr. vprašanje nasilja ali zlorab v zavodih, pa tudi nasploh primerov iz vsakdanjega življenja posameznikov v institucijah.

Uporaba zgodovinskih primarnih virov prinese še eno posebnost, terminologijo, ki je: 1) časovno oddaljena in v tem pogledu občasno strokovno zastarela ali politično nekorektna (npr. »sirotišča« ali »umobolni«), vendar je bila neločljiva sestavina družbeno veljavnega javnega govora; 2) izraža ideologijo nosilcev moči (npr. »ubogi«, »sirote«, »reveži«, »vzgojno delo«). Zato obravnavata takih virov zahteva dodatno raziskovalno pozornost in odmik od prvotne rabe. Dodatno velja opozoriti še na jezik redovniških in teoloških virov, ki je prežet z religijskimi prvinami. Te (lahko) prikrijejo družbene razsežnosti pojava in preusmerijo pozornost od predmeta preučevanja na predmet religijskega čaščenja (npr. delavke v ustanovah so »Kristusove neveste«, »sestre«). Z refleksijo ob rabi pojmov preprečimo, da bi reproducirali obstoječi red, ki je bil v tistem času izrazito patriarhalen, moškosrediščen in verski. Da bi ohranili bralčevo pozornost, smo takšne pojme zapisali v navednicah.

Raziskovanje svojevrstnih družbenih skupin, ki so (lahko) posebej občutljive ali ranljive, pa zahteva dodaten napor in od raziskovalke tudi dodatno pojasnilo: namen prispevka ni ocenjevati smiselnosti in vrednosti redovnega življenja ali o njem soditi, pač pa razumeti družbene vidike tega fenomena in tako širiti spoznavna področja.

Razvoj ženskega redovništva na Slovenskem

V srednjeveških samostanih so redovnice živele za samostanskim obzidjem, v klavzuri, in samostana praviloma niso zapustile do smrti. Vanje so sprejemali ženske iz višjih slojev, za

³ Avtorica se zahvaljuje Mariborskim šolskim sestram za zaupanje in dostop do virov.

katere so sorodniki plačali samostansko doto. Samostani so bili alternativa zakonskemu stanu pa tudi ustanove za neželene otroke in invalidne ženske ter zapori za tiste, katerih navzočnost v posvetnem življenju ni bila zaželena (McNamara 1996: 160–199). Za začetek ženskega redovništva na slovenskem narodnostnem območju velja ustanovitev benediktinskega samostana na Koroškem v 11. stoletju. V naslednjih stoletjih so redovi na pobudo premožnih ali cerkvenih oblasti v različnih krajih na ozemlju današnje Slovenije odpirali svoje samostane. Ob koncu 18. stoletja je Jožef II. na območju Avstro-Ogrske razpustil tiste samostane, za katere je ocenil, da ne opravljajo koristnega dela, med te so sodili kontemplativni samostani. Temu je v 19. stoletju sledil nov val ustanavljanja redovnih družb in njihovih skupnosti, ki so bile po svojem ustroju drugačne od predhodnic. Redovne družbe so svoje nove skupnosti ustanovljale na pobudo cerkvenih in posvetnih oblasti, gmotno so jih podpirali premožni, specializirale so se za določene poklice, iz samostanov so se preselile v zavode, ustanove, torej k uporabnikom (gojencem, bolnikom). Zaradi dela z ljudmi pa se je zmanjšal obseg religijskih obredov. Še ena posebnost, v redovne družbe so sprejemali tudi ženske iz nižjih plasti, vendar ne najnižjih, saj je za vstop še zmeraj bilo potrebno plačati t.i. samostansko doto. Od konca 19. do sredine 20. stoletja se je število žensk v teh družbah neprekinjeno povečevalo, vse do leta 1944. Leta 1939 je bilo v Sloveniji okoli 2400 članic redov, leta 1944 samo v ljubljanski škofiji 14 redovnih družb in kongregacij ter 1371 redovnic. Podatki kažejo, da je največ žensk v redove vstopilo v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, in sicer v družbi usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega in mariborskih šolskih sester sv. Franciška Kristusa Kralja. Usmiljenke so svojo prvo skupnost na ozemlju današnje Slovenije ustanovile v Mariboru leta 1843, šolske sestre pa leta 1864, prav tako v Mariboru.⁴

Dejavnosti ženskih redovnih družb v prvi polovici 20. stoletja

Da bi dobili predstavo o dejavnostih ženskih redovnih družb v prvi polovici 20. stoletja smo analizirali dve historična dokumenta, Letopis ljubljanske škofije (1935) in Šematizem lavantinske škofije (1937). V analiziranih letopisu in šematizmu so za vsako redovno družbo našteje skupnosti, število njihovih članic, (ponekod) leto ustanovitve skupnosti, naslov, telefonska številka ter dejavnosti, ki so jih izvajale v posamičnih skupnostih. Navedimo dva primera. Za eno od skupnosti mariborskih šolskih sester piše: »Podružnica Celje (27), Vodnikova ulica 8. Osnovana 14. 9. 1878. Ima otroški vrtec, štirirazredno nižjo in dvorazredno višjo dekleško narodno šolo, meščansko šolo, gospodinjski tečaj in internat« (Šematizem lavatinske škofije 1937: 186). Številka v oklepaju za imenom skupnosti pomeni, da ji je pripadalo 27 članic. Iz navedenih programov smo sklepali, da so na tem naslovu sestre izvajale šest dejavnosti. Drug primer: »Marijanišče v Mariboru (2), Gregorčičeva ulica 18, Ustanovljeno 21. 10. 1900. Posebno zaslugo za ustanovitev Marijanišča ima pokojni g. stolni dekan dr. Ivan Križanič, prvi ravnatelj in veliki dobrotnik zavoda« (Šematizem lavatinske škofije 1937: 183). Iz podatkov za Marijanišče v Mariboru ni razvidno, katere dejavnosti so tam izvajali. V takem primeru smo skupnost glede na dejavnost uvrstili v kategorijo »ni razvidno«. Kljub včasih pomanjkljivim podatkom smo ocenili, da ti zadostujejo za prvo oceno stanja. Za podrobnejši in natančnejši pregled dejavnosti in ustanov, ki so jih izvajali različni redovi v različnih krajih na ozemlju današnje Slovenije, bi potrebovali dokumentacijo in gradivo različnih zasebnih arhivov, ki pa so, kot rečeno, težko dostopni.

Pomanjkljivost razpoložljivih virov je, da ne navajajo podatkov o številu uporabnikov (t.i. »sirot«, »gojencev«, »ubogih«, »ostarelih«) ali pa so le delni. Na primer, v internem glasilu iz leta 1935 mariborske šolske sestre poročajo, da je v njihove ustanove tedaj bilo vključenih najmanj 2514 otrok oziroma mladih (Glasilo 1935: 22). Nekaj okvirnih podatkov o uporabnikih smo za posamezne ustanove pridobili iz različnih dokumentov in jih navajamo v preglednici 3.

⁴ Za več o ženskem redovništvu na Slovenskem glej Bezjak 2011.

Preglednica 1: Vrsta ustanove oz. dejavnosti, ki so jih izvajale ženske redovne družbe (1935, 1937) na Slovenskem.

	Vrsta ustanove oz. dejavnosti	Št. dejavnosti	Dejavnosti v %
1	šole	59	25,8
2	vrtni, zavetišča, zabavišča	37	16,2
3	bolnišnice, zdravilišče, okrevališča	30	13,1
4	hiralnice	14	6,1
5	sirotišnice	14	6,1
6	samostani	12	5,2
7	gospodinjstva	11	4,8
8	internati	11	4,8
9	konvikti	11	4,8
10	domovi: delavski, dekliški, dobrodelni	6	2,6
11	domovi za služkinje	5	2,2
12	ljudske kuhinje	4	1,7
13	ubožnice	3	1,3
14	umobolnice	3	1,3
15	kaznilnica	1	0,4
16	menza	1	0,4
17	vezilnica	1	0,4
18	ni razvidno	6	2,6
	Skupaj	229	

Vira: *Letopis ljubljanske škofije* (1935) in *Šematizem lavantinske škofije* (1937).

Preglednica 2: Povečevanje števila redovnih ustanov na Slovenskem.

Obdobje ustanovitve	Št. ustanov	Dejavnosti v %
1870–1879	7	10
1880–1889	4	5
1890–1899	7	10
1900–1909	5	7
1910–1920	4	5
1920–1929	27	37
1930–1939	19	26
Skupaj	73	100

Vira: *Letopis ljubljanske škofije* (1935) in *Šematizem lavantinske škofije* (1937).

Preglednica 3: Število sester in uporabnikov po ustanovah.

Ustanova	Podatek za leto	Št. uporabnikov	Podatek za leto	Št. sester
Sirotišče in zavetišče Skala pri Trziču	1935–1939	104–154	1935	7
Dekliški dom v Trziču	1923–1935	120	1937	6
Maribor – Melje	1936–1937	43	1937	8
Ubožnica v Škofji Loki	1923–1938	20	1935	4
Ubožnica na Vrhniki	1935–1946	20	1935–1946	2
Mestna hiralnica Medlog pri Celju	1936–1941	40	1936–1941	7
Mestna oskrbnišnica v Mariboru	1937	85	1937	2

Viri: *Glasilo* 1936 a, 1937 a, b, 1939, Rojs in Zorec 1987, *Letopis ljubljanske škofije* 1935, *Šematizem lavantinske škofije* 1937.

Historična vira podatkov za leti 1935 in 1937 sta evidentirala 175 redovnih skupnosti, od katerih je vsaka delovala na svojem naslovu in jim skupaj pripisala 2460 članic. 20 odstotkov redovnih skupnosti je delovalo zunaj ozemlja današnje Slovenije: v Srbiji, Bosni in Hercegovini, na Hrvaškem, v Italiji, Egiptu, ZDA in Južni Ameriki. Ugotovili smo, da so redovnice izvajale skupaj 229 dejavnosti (npr. delo v šoli in delo v internatu). Za boljšo predstavbo smo izračunali deleže. Največji delež dejavnosti (25,8 odstotkov), ki so jih izvajale redovne družbe, je sodil na področje šol. Šestnajst odstotkov je bilo dejavnosti, povezanih z mlajšimi otroki (vrtni, zavetišča), 13,5 odstotkov pa dejavnosti, povezanih z bolnišnicami, okrevališči in zdravilišči. Okoli 20-odstotni delež vseh redovniških dejavnosti so v obravnavanem času izvajali v hiralnicah, sirotišnicah,

raznih domovih, ubožnicah in umobolnicah, v katere so sprejemali ljudi z oznakami »revni«, »onemogli«, »sirote«, »umobolni« in bi jih danes lahko primerjali z ustanovami za dolgotrajno oskrbo (preglednica 1). Število institucij, v katerih so dejavnosti izvajale redovnice, se je najbolj povečevalo v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, in sicer je bilo več kot 60 % ustanovljenih v navedenem obdobju (preglednica 2). Analiza obsega tiste, ki so vpisane v letopisa iz leta 1935 in 1937 in imajo pripisano letnico ustanovitve oz. prevzema dejavnosti: npr. ubožnica v Škofji Loki je obstajala od 16. stoletja, vendar so šolske sestre svojo dejavnost tam začele izvajati šele 1923.

Analiza primera: razvoj kongregacije Mariborskih šolskih sester in njihove institucije

V modernizirajoči se družbi, ki jo je spremljal proces sekularizacije, je KC skrbela za sistematično aktivacijo vernikov, da bi tako utrdila svoj položaj. Organizirana aktivacija vernikov je potekala od papeža, preko škofov do župnij. V lavantinski škofiji je škof Anton Martin Slomšek (1800–1862) ustanavljal verske bratovščine, razna društva in družbe (npr. Mohorjevo društvo) ter vodil duhovne vaje in misijone, da bi dosegel versko obnovo. Leta 1862 je obiskal papeža Pija IX. (1857–1939) in ta ga je spodbudil, naj v svoji župniji poskrbi za vzgojni zavod, ki ga bodo vodile redovnice in skrbele za versko vzgojo. Po Slomškovem predlogu je mariborsko Katoliško društvo gospa povabilo šolske sestre iz Gradca, da bi se v mestu posvečale »vzgoji« »zapuščenih« deklet. Leta 1864 so graške šolske sestre prišle v Maribor (Kodrič, Palac 1986: 21–25). Na začetku je v internatu v Mariboru stalno živelo deset »sirot«, šolske sestre pa so v šolskih predmetih in ročnih delih poučevale še 150 »revnih deklic«, ki so prihajale k pouku od zunaj in opoldne dobile kosilo. Oskrbo in šolanje zanje je plačevalo Katoliško društvo gospa. Po petih letih delovanja v Mariboru je prva predstojnica Margareta Puhar (1869–1881) graškemu škofu Johannu Baptistu Zwergerju (1824–1893) poročala, da »v celi avstrijski monarhiji ni kraja, kjer bi bila vzgoja otrok tako pomanjkljiva kot tu« (Rojs, Zorec 1987: 19) in prosila za dodatno delovno silo. Ustanovitev nove skupnosti je priložnost za rekrutacijo novih članic, v prvih desetih letih po ustanovitvi se je mariborski kongregaciji pridružilo 41 deklet, večinoma Slovenke (op. cit.: 23–24).

Če so nekoč redovnice živele ločeno, za samostanskim obzidjem, so Mariborske šolske sestre primer družbe, ki je svoje redovne skupnosti ustanavljala v ustanovah, v katerih so organizirale in izvajale dejavnosti za socialno ranljive. Kot primer si oglejmo štiri »sirotišča« in eno »ubožnico«, ki so jih vodile šolske sestre. Izbrali smo jih, ker so o njih bili v obravnavanih virih na voljo tile podatki: leto ustanovitve in obdobje delovanja, pobudnik oz. ustanovitelj, dejavnosti, število uporabnikov, število redovnic, kako so se financirali, druge informacije, ki kažejo podrobnosti iz delovanja institucij ali pogled redovnic.

Sirotišče in zavetišče na Skali pri Trziču: 1923–1941

Za »sirotišče in zavetišče« v Trziču je gmotno skrbela (tržiška) Vincencijeva konferenca.⁵ Podatki za leti 1935 in 1939 kažejo, da je v »sirotišču« živelo 53–55 otrok. Najmlajši je imel tri leta in pol, najstarejši 18. Po besedah šolske sestre: »30 meščanarjev, veselih, odkritih in korajžnih Gorenjcev, 17 ljudskošolskih in 6 predšolskih otrok« (Glasilo 1939: 165). V »zavetišču« je v istem obdobju prihajalo še 49–69 otrok. Šolska sestra opiše (Glasilo 1937 a: 113):

Najmanjšo varovanko prinese mati vsako jutro, preden gre v tovarno, okrog šestih zvečer pa pride zopet po njo. Drugi prihajajo sami, nekateri ob pol sedmih zjutraj, drugi h kosilu, tretji k učnim uram, kakor jim je pač potrebno nadzorstvo. V zavetišču ostanejo do šestih zvečer.

⁵ »Vincencijeva družba je nastala leta 1833 v Franciji. Glavno vodilo in naloga je bila pomoč revežem. Denar so zbirali v glavnem s prostovoljnimi prispevki podjetij in posameznikov. Leta 1876 smo prvo konferenco Vincencijeve družbe dobili tudi na Slovenskem. Ustanovili so jo pri ljubljanski stolnici.« (Rotar 2010: 36.)

Le nekaj jih še počaka večerje. Večina staršev teh otrok se zraven tovarniškega dela nima časa ukvarjati z njimi, nekateri dajo otroke sestram, češ da njih ne ubogajo, sestram pa se bodo morali pokoriti; nekaj je sirot brez očeta ali matere, in vse take sprejememo »na Skali«.

V zadnjem času prihaja še 30 najrevnejših tržiških otrok k obedu na željo in plačilo g. Gasnerja. Izmed teh, ki prihajajo v zavod, in izmed naših sirot, jih je pač mnogo, ki bi jim bila in je izven Skale vzgojiteljica cesta. (Glasilo 1939: 165.)

V »sirotišču in zavetišču« je leta 1935 živelo in delalo sedem šolskih sester (Letopis ljubljanske škofije 1935). Med letoma 1937 in 1939 je v instituciji živelo ali tja vsak dan prihajalo od 104 do 154 otrok.

Sirotišče Maribor – Melje: 1925–1941

V Melju, enem od prvih industrijskih območij Maribora, so se razvile velike tovarne, med njimi največja mariborska tekstilna tovarna MTT. Mariborski župan je na začetku dvajsetih let 20. stoletja šolske sestre opozoril, da je v Melju na prodaj posest, in jih spodbudil, naj jo kupijo in začnejo »vzgojno delo« med delavsko mladino. Šolske sestre so sprejemale otroke, starejše od dveh let, deklice so pri njih ostale do končane šolske obveznosti, dečki do začetka šolske obveznosti (Rojs, Zorec 1987: 205, 207–208). Šolske sestre so v internem glasilu (Glasilo 1936 a: 148) poročale:

Zavod ni velik, vendar daje zavetje mnogim sirotam. Domačega se počutiš, ko vstopiš v naš dom z ulice, ki je zjutraj, opoldne in zvečer polna delavcev in delavk, hitečih v tovarne ali iz njih. [...] Po popoldnevih se marljivo uče za naslednji dan. Odmore navadno prebijejo na igrišču, da se razvedrijo.

Leta 1936 je v instituciji v Melju živelo 43 otrok, od tega je 29 deklic obiskovalo mestne šole (Glasilo 1936a: 148). Leta 1937 je v hiši živelo in delalo osem šolskih sester (Šematizem lavantinske škofije 1937).

Marijanišče v Kranju: 1926–1941

»Marijanišče« v Kranju so šolske sestre prevzele leta 1926.

Zavod je obsegal dve hiši, last Vincencijeve konference. V eni je bilo sirotišče, v drugi stanovanje sester, kuhinja, shrambe idr. Tukaj so najprej skrbele za otroke in bolnike v okolici zagrebške usmiljenke. Ko pa so prišle šolske sestre, se je dejavnost razširila. (Rojs, Zorec 1987: 209.)

Poleg »sirotišča« so sprejele delo in skrb v otroškem vrtcu in zavetišču (Kronika matrne hiše šolskih sester v Mariboru 1864–1941 2007: 639–640). Leta 1935 je v Marijanišču v Kranju živelo in delalo devet šolskih sester (Letopis ljubljanske škofije 1935).

Mestna ubožnica v Škofji Loki: 1923–1938

Ubožnica v Škofji Loki ima dolgo zgodovino, saj njeni začetki segajo v leto 1547. Leta 1923 je »občinski ubožni odsek« vodstvo »ubožnice« zaupal šolskim sestram. V Škofji Loki so šolske sestre oskrbovale do 20 »revežev«. Šolske sestre v internem glasilu poročajo (Glasilo 1937 b: 114–115):

Zraven starih, onemoglih mož in žen, najdeš tu ljudi, ki so v najboljši delavni dobi, a so ali duševno omejeni ali pa telesno nesposobni za poklicno delo. Celo mladenič je med njimi, ki mu je sredi študija odpovedal vidni živec, da ne more do cilja.

Leta 1935 so v »ubožnici« živele in delale štiri šolske sestre (Letopis ljubljanske škofije 1935).

Financirala jih je občina, smele pa so vsako jesen pobirati pri kmetih naturalije, kar pa niso prav rade opravljale. Delo v ubožnici je bilo dosti naporno. V zavodu je bilo stalno med 15 in 33 oskrbovancev, povprečno pa nekaj čez 20. Šolske sestre so se često pritoževale nad

razmerami v ubožnici, občinsko predstojništvo pa je molčalo. Sestre so zahtevale višjo plačo, občina pa o tem ni hotela nič slišati, zato so jeseni leta 1937 odpovedale pogodbo. Po mučnih zapetljajih je Špital spomladi leta 1938 prevzela Družba Marijinih sester »Vincentinium« iz Ljubljane. Finančno nove sestre niso bile na boljšem, preskrbeli so jim le dovoljenje, da smejo pobirati prostovoljne prispevke v obliki poljskih pridelkov in obleke še v srezih Kranj, Kamnik, Radovljica in Ljubljana-okolica. (Obadič 1994: 135.)

Mestna hiralnica v Medlogu pri Celju: 1936–1941

Celjska mestna občina je kupila hišo in posestvo v Medlogu za svoje »oskrbovance« in dejavnost zaupala šolskim sestram. Za okrog 40 »oskrbovancev« je v »hiralnici« oziroma »ubožnici« skrbelo od šest do sedem sester (Rojs, Zorec 1987: 219). Šolske sestre v glasilu poročajo (Glasilo 1937 a: 78):

45 siromakov imamo sedaj v mestni hiralnici v Medlogu. Najstarejšemu je 85 let, najmlajšemu pa dve leti. Mnogi so slabotni in bolni, drugi sicer telesno zdravi, a duševno nesposobni, da bi služili vsakdanji kruh; tako so popolnoma odvisni od dobrotne roke, ki jim nudi oporo.

Deško sirotišče »Marijanišče« v Ljubljani: 1884–1946

Vincencijeva družba je leta 1880 kupila posestvi na Poljanah v Ljubljani ob dekliški sirotišnici Lichtenturn⁶ in del gospodarskega posloplja preuredila v »dnevno zavetišče sirot«. Prve dečke so oskrbovale usmiljenke (Romih 1997: 15). Šolske sestre so vodstvo »deške sirotišnice« v Marijanišču v Ljubljani prevzele jeseni 1884. Prišlo jih je pet: »predstojnica«, »vzgojiteljica pri dečkih«, »ekonoma«, kuharica, »sestra zadolžena za dečke« (Kronika materne hiše šolskih sester v Mariboru 1864–1941 2007: 29). V svoji kroniki so šolske sestre zapisale (ibid.):

Dolžna obveznost do te podružnice je v celoti upravljati sirotišnico; kot nagrada za vsako sestro je: celotna prehrana, razsvetljava, pranje in letni prejemek 70 goldinarjev. Materna hiša mora sestre oskrbeti z vinom; Vincencijevo društvo je obljubilo v ta namen izplačati letno 80 goldinarjev.

V šolskem letu 1884/85 je bilo v sirotišnici »okrog 100 gojencev, skoraj polovica teh so bile sirote, večinoma oskrbovanci deželnega sirotinskega sklada« (Romih 1997: 16). V institucijo so pozneje sprejemali tudi takozvane azilce, namreč gojence, ki bivajo v zavodu le ob delavnikih in čez dan, ostali čas so pa pri svojcih. Tako odda lahko n. pr. mati že zjutraj zgodaj, ko gre na delo, svojega sinčka v Marijanišče. Tu ima deček poduk, kosilo, ki je zanj plačevati kvečjemu po 20 vin. na dan, zabavo in igro in ves dan nadzorstvo, a zvečer ga vzame mati zopet s seboj.

Leta 1907 je imelo Marijanišče 60 »azilcev«, večinoma iz delavskih družin (Milčinski 1907: 78). Leta 1931 je ob popisu prebivalstva (Popis prebivalstva 1931) v Marijanišču v Ljubljani (Poljanska 30) živelo 34 šolskih sester, od tega pet učiteljic, kuharica in dve šivilji, pri drugih je bil kot poklic zapisan le redovni poklic. V povprečju so bile stare 42 let, najmlajša 22 in najstarejša 66 let. V istem zavodu je živelo tudi 20 žensk, starih od 18 do 61 let, od tega 15 služkinj, dve kuharici, pekarica in dve šivilji, vse razen ena so bile samskega stanu. In še šest moških, ki so bili stari od 19 do 31 let, samskega stanu, od tega pet hlapcev in en mizar. Skupaj je v zavodu živelo 60 odraslih oseb, od tega več kot pol redovnic. In 44 gojencev in 29 gojenk, skupaj torej 73. Gojenci so bili večinoma učenci osnovne šole, razen treh, ki so obiskovali pomožno šolo, in šestih dijakov. Dečki so bili stari od sedem do štirinajst let. Dvaindvajset gojenk je obiskovalo gospodinjsko šolo, dve sta bili gojenki banovinske strežniške šole ter pet učenk v kuhinji. Stare so bile od 17 do 31 let (Popis prebivalstva 1931). Marijanišče je imelo zavod tudi na naslovu Poljanska cesta 28; tam je bivalo še 131 gojencev, trije hlapci, ena služkinja in sedem oseb (stolni

⁶ Deloval je od leta 1878, ko so v njem uredili dekliško sirotišnico, v kateri bodo: »siromašne deklice vzgojene za dobre služkinje po zanesljivih rimskokatoliških učiteljicah in vzgojiteljicah« (Romih 1997: 45).

prošt, profesor na univerzi, štirje študijski perfekti in polkovnik v pokoju). Na obeh naslovih so ob popisu leta 1931 bivali 204 gojenci in 71 odraslih oseb, ki so skrbele za delovanje zavoda. Iz podatkov ni razvidno, koliko je bilo »sirot« in koliko »azilcev«.

Ker je bil to zavod, v katerem so skrbeli za »vzgojo«, velja temu nameniti nekaj pozornosti. Frančišek Lampe je v knjižici z naslovom *Marijanišče* v Ljubljani (1898) predstavil načela, po katerih se je izvajala vzgoja v zavodu. Poročal je o tem, da je vzgoja temeljila na nauku »svete vere«, »gojence«, da naj bi vzgajali kot v domači družini, vendar da naj bo vzgoja krepka – »moška« – »gojenci« naj bodo pod stalnim nadzorom in nikoli ne smejo biti sami (Lampe 1898: 27–30). V Navodilih šolskemu vodji je glede obdarovanja in pohval pisalo: »gojencem« se da več dobrot, kakšne knjige in znamenja, ki jih nosijo na suknji. Glede kazni:

... opominovanje in navadni ukor, povstreni ukor, pridržanje v sobi med igranjem, pritrga se opoldne ali na večer kaka jed, post ob suhem kruhu in vodi s trdim ležiščem in poslednjič – udarci s šibo po vzadju, vendar s pristojno previdnostjo. (Romih 1997: 20.)⁷

Ker so takšni viri redki, dodajmo še enega. O hišnem redu in vzgoji deklic v sirotišnicah, ki so jih vodile usmiljenke, je leta 1900 poročal prispevek v časniku *Slovenka*, glasilu slovenskega ženstva. Dan v sirotišnici se je začel ob 4.45, v pol ure so morale deklice pospraviti posteljo in se obleči. Medtem so molile nemške molitve. Potem so v vrsti šle do kapele in tam se je ob 5.30 začela jutranja maša, ki je po navadi trajala 15 minut, tej je sledila molitev do 7. ure. Med zajtrkom so spet molile. Po zajtrku so morale deklice pomesti in pomiti stopnice, hodnike, spalnice in druge prostore. Potem so šle v šolo in tam ostale do 11. ali 12. ure. Opolodne je bilo kosilo, med katerim je »gojenka« glasno prebiralala o življenju kakšnega svetnika. Temu je sledil prosti čas do 13.30. Ob 13.30 so šle na delo ali h knjigi in ob 14. uri spet v šolo. Ob 16.30 je bila »južina« (kos kruha), temu pa sta sledili delo in prebiranje nabožnih del. Ob 18.00 so se začeli rožni venec, litanije in druge molitve. Potem večerja in skupna večerna molitev, ki je traja okoli pol ure. Molilo se je tudi med slačenjem in spravljanjem v posteljo. (*Slovenka* 1900: 227.)

Avtorica prispevka, podpisana z imenom *Fidelia*, je na podlagi, kakor sama piše, svojih izkušenj kritično pisala o tem, da se deklice vzgaja po samostanskih načelih in da se tako vzgojena dekleta po odhodu iz sirotišnic, ko so stara 14 ali 15 let, slabo znajdejo. Piše, da bi bilo treba vzpostaviti humane razmere in zagotoviti, da bodo »gojenke« res imele korist od tega vse življenje. Citiramo: »Iz večine izidejo usmiljene sestre iz kmetskega stanu in iz sirotišnic, neizobražene so torej in v vsakem oziru nesposobne, da bi uspešno vodile vzgojo pri toliko, često 120 in več otrocih« (*Slovenka* 1900: 225). Avtorica sklene, da med »sirotišči« obstajajo razlike, saj: »so šolske sestre namreč glede vzgojevanja mnogo, mnogo spretnejše in sposobnejše, ker niso tako strašno »klosterske« kakor prve (op. cit.: 228).

Navajamo pa tudi pričevanje J. Trčka, ki je bil gojenec *Marijanišča* od leta 1944. Pozneje, in sicer do leta 1957, pa je v njem delal kot vzgojitelj. V spominih zapiše (Trček 1997: 103):

Življenje v bivšem *Marijanišču* se je odvijalo po strogih tradicionalnih pravilih cerkvenih izobraževalnih ustanov [...] Temeljna doktrina življenja v *Marijanišču* je bila »ora et labora« (moli in delaj), kar je strogi režim dosledno izvajal. Zjutraj ob 5.45 smo vstajali, se umili in oblekli, odšli v notranjo kapelo (cerkev), po maši v jedilnico na zajtrk in po zajtrku v učilnico. V tem času, torej približno dve uri, nismo smeli spregovoriti nobene besede. Ta zapovedani molk je bil pravzaprav še daljši, ker se je začel že zvečer po večerji oziroma večernicah in se je nadaljeval v jutro. [...] Življenje v *Marijanišču* je bilo neizmerno drugačno, kakor smo ga bili navajeni na vasi, od koder nas je bila večina, bilo je nekako odtujeno, nasilno, napeto, moreče.

K takemu počutju je prispeval tudi mrz pozimi, saj je bil kurjen le dnevni prostor, obenem pa nas je pestila lakota. [...] Tudi tisti minimalni čas, ki je bil namenjen prostosti, ni prinašal kaj dosti sprostitve. Smel si le na dvorišče, kjer je bilo nekaj skromnega igrišča, pa tudi tam smo bili nenehno pod strogim očesom vzgojitelja, ki smo ga takrat imenovali prefekt.

⁷ Primarni vir: ZAL, *Marijanišče*, fasc. 1, ovoj 3.

O življenju »delavk« in delu v ustanovah

Analiza je pokazala, da so šolske sestre delo in dejavnosti večinoma prevzele na povabilo ustanoviteljev ustanov. Le redko je bila redovna družba v vlogi ustanoviteljice, pač pa so bile članice redovnih družb organizatorke in izvajalke storitev. Statistika ustanoviteljev 18 institucij, ki so jih vodile šolske sestre, je takšna: Vincencija konferenca ali kakšno drugo katoliško društvo (pet), duhovniki ali škofje (štiri), javne oblasti (šest), redovnice same (dve) ali zasebnik tovarnar (ena).⁸ Redovnice so bile odvisne od financiranj in so živele v slabih materialnih razmerah, enako pa velja tudi za ljudi, katerim so bile njihove storitve namenjene. Pri plačnikih so si prizadevale za dodatna sredstva, ti pa dodatnemu plačilu niso bili naklonjeni (npr. ubožnica v Škofji Loki). Sredstva so bile prisiljene pridobivati pri ljudeh, v obliki darov (za to so pridobile posebna dovoljenja), nekatere pa so organizirale tudi posebne dogodke. Npr. za potrebe delovanja hiralnice pri sv. Jožefu v Ljubljani in dekliške ubožnice na Poljanah 30 v Ljubljani so »usmiljene sestre« pridobile dovoljenje za izvedbo loterije oz. t. i. srečkanje (Kmetijske in rokodelske novice 1879).

Redovne družbe so se razlikovale po svojem poslanstvu, npr. šolske sestre so pogosteje delale na področju šolstva in vzgoje, usmiljenke na področju zdravstva. Razlikovale so se tudi po uporabnikih: npr. uršulinke so od svojega prihoda v Ljubljano leta 1702 skrbele za vzgojo otrok premožnejših, šolske sestre in usmiljenke pa so prevzele skrb revnejših. Redovne sestre so se med seboj delile tudi znotraj skupnosti. Učenka Lichtenturnovega zavoda (leta 1922 vpisana v prvi razred osnovne šole) se jih spominja takole:

Mnogo je bilo preprostih, te so opravljale razna dela in so nosile sive halje in predpasnike, medtem ko so izobražene imele srednjemodre obleke s širokimi rokavi, na glavi bele havbice, na prsih poškrabljen bel naprsnik, ovratnik. (Zajc Jarc 1997: 69.)

Poleg notranje stratifikacije na izobražene in navadne delavke⁹ so bile ponekod opazne tudi nacionalne delitve. Prva predstojnica šolskih sester na Slovenskem, Margareta Puhar (1869–1881), je po petih letih delovanja v Mariboru graškega škofa Johanna Baptista Zwergerja (1824–1893) prosila, da bi ji poslal še devet sester, vendar da naj pridejo v Maribor le tiste sestre, ki nimajo odpora do Slovencev, in še, da so za to delo bolj kot izobražene potrebne ponižne in preproste sestre (Rojs, Zorec 1987: 19). V Mariboru in nasploh na Štajerskem, podobno tudi na Primorskem, so položaji v cerkveni strukturi (duhovniki, škofje) pomenili za Slovence priložnost za vzpon na lestvici socialne mobilnosti. Pri tem velja omeniti, da so ženske v RKC bile in so še vedno sistematično odrinjene s položajem moči in odločanja.

Redovnice so predstavljale konkurenco drugim delavkam, ki so bile na trgu dela. Redovnice namreč za svoje delo niso prejemale osebnega plačila, niso poznale delovnega časa (delale so od jutra do večera – tudi po 16 ur na dan, nekatere 24 ur brez počitka), niso poznale ločitve delovnega prostora od zasebnega (živele so v bolnišnicah, zavetiščih, hiralnicah...), bile so brez družinskih obveznosti in v celoti »posvečene« poklicu. Tako se je leta 1937 pojavila pobuda, da bi celibat uvedli še za civilne medicinske sestre, ki da se ne morejo posvetiti poklicnemu delu, če so obremenjene z družinskimi obveznostmi. Jugoslovanska ženska zveza je to uspela preprečiti. (Bezjak 2011: 191). Postopna profesionalizacija novih poklicev, npr. medicinske sestre in socialne delavke, se je zgodila z razvojem strokovnega znanja, z aktivnostmi stanovskih

8 »Sirotišča«: Marijanišče v Ljubljani (1884–1946), Gorica na Primorskem (1910–), Št. Jakob v Rožu na Koroškem (1917–1941), Deško sirotišče v Šentvidu nad Ljubljano (1919–1946), Sirotišče in zavetišče na Skali pri Trziču (1923–1941), Dekliški dom v Trziču (1923–1941), Maribor – Melje (1925–1941), Marijanišče v Kranju (1926–1941), Dobrodelni dom v Domžalah (1929–1935), Zavetišče v Mostah, Ljubljana (1934–1935). »Ubožnice za odrasle«: Marijanišče v Mariboru (1900–1941), Bolnišnica in hiralnica Strnišče pri Ptuj (1919–1922), Mestna ubožnica v Škofji Loki (1923–1938), Občinska ubožnica v Zrenjaninu (1923–), Dom za služkinje v Beogradu (1932–), Občinska ubožnica na Vrhniki (1935–1946), Mestna hiralnica v Medlogu pri Celju (1936–1941), Mestna oskrbnišnica v Mariboru (1936–1941).

9 V samostanih so se članice delile na t.i. korne sestre in sestre laike. Korne so bile pripadnice višjih družbenih slojev in so opravljale bolj cenjena dela. Laike so prišle iz nižjih družbenih plasti in so v samostanih opravljale manj cenjena dela.

združenj in naprednih posameznic ter društev, ki so si že pred drugo svetovno vojno prizadevala za neodvisnost od KC. Denimo Ženski pokret, ki ga je med letoma 1927 in 1937 vodila Angela Vode, se je na predavanjih, v tisku in zborovanjih bojeval za volilno pravico žensk, proti odpušcanju poročenih žensk iz javnih služb, za pravico do splava na podlagi socialnih indikacij ipd. (Jogan 2001: 235). Vzroki za dejansko spremembo ženskega položaja, ki se je zgodila zlasti v 20. stoletju, so povezani s pojavom ženskih gibanj, ki so si prizadevala za ekonomske, politične in socialne pravice žensk.

Širjenje vere in socialno delo

Redove in redovne družbe KC delimo na kontemplativne in aktivne. Kontemplativni oziroma premišljevalni redovi so praviloma umaknjeni od sveta, velikokrat so na odročnih in težko dostopnih krajih. Menihi in nune se v takih redovnih skupnostih prvenstveno posvečajo molitvi in kontemplaciji oz. nasploh religijskim obredom. V drugo skupino štejemo take, ki so v svetu dejavno udeleženi in ga s svojimi aktivnostmi želijo spremeniti – zato jih imenujemo aktivni. Slednji zunaj samostanskih skupnosti dejavno širijo krščanski nauk, medtem ko opravljajo različna socialno, izobraževalno, vzgojno ali negovalno usmerjena dela. V prispevku z naslovom »Socialno delo v službi sv. Cerkve« so šolske sestre poročale o svoji vlogi oznanjevalk nauka Cerkve, kakršno jim je pripisal takratni papež. Kot poglavitno sporočilo mednarodnega kongresa katoliškega strežništva, ki je potekal leta 1935 v Rimu, navajajo (Glasilo 1936 a: 156):

Tako priznavajo dandanes socialno službo kot potrebno sredstvo za pridobivanje duš. [...] Socialna ljubezen mora razodevati Kristusovo ljubezen in privedi duše do spoznanja prave vere. [...] Potrebno je, da imajo redovnice socialen vpliv in da ga ohranijo. Ta vpliv je nekako ročaj, za katerega se primejo duše, da najdejo pot k Bogu.

Na drugem mestu v prispevku z naslovom »Očetovska beseda Nj. Svetosti papeža Pija XI. ob letošnjem mednar. bolničarskem kongresu v Rimu« papež redovnice odločno in jasno poziva, da s svojim delom nastopijo zoper družbene spremembe (Glasilo 1936 a: 42):

Slišali smo, da hočete najprej odločno nadaljevati boj proti poganstvu in materijalizmu, ki nam pretita. [...] Nadaljujte ta boj! [...] Poganstvo in materijalizem se hočeta povsod razširiti, zato morate biti pred vsem in nad vsem napolnjene z duhom duhovnosti in nadnaravnega krščanstva.

Kadar so ženske, ki opravljajo posvetni oz. sekularni poklic, hkrati tudi redovnice, je potrebno upoštevati njihovo umeščenost v hierarhično cerkveno strukturo. Pri svojem delu in ravnanju članice redovnih družb niso samostojne, temveč so neposredno podrejene cerkvenim oblastem (papežu ali škofu) ter predstojnicam znotraj redovne družbe. Njihov položaj določa t.i. zaobljuba pokorščine, ki jo kandidatke izrečejo v posebnem obredu, s katerim postanejo članice redovnih družb. Znanih je več primerov, tudi iz sodobnega časa, ko so bile redovnice na različne načine sankcionirane, ker niso upoštevale pričakovanj oz. navodil (npr. prepoved javnega govora, prepoved dela, sežig knjig) (Bezjak 2004). Za nadzor in izvajanje sankcij sta med vatikanskimi uradi odgovorna Kongregacija za nauk vere in Kongregacije za ustanove posvečenega življenja in družbe apostolskega življenja. Tak primer je vizitacija ameriških redovnic, ki je potekala od leta 2009 do 2012 pod vodstvom tedanjega prefekta Kongregacija za ustanove posvečenega življenja in družbe apostolskega življenja, kardinala F. Rodeta, ki jim je očital, da so preveč feministično naravnane. Iz Kongregacije za nauk vere pa so jim očitali, da nezadostno zastopajo stališča RKC, kadar gre za področje duhovniških poklicev, ki so po cerkvenih naukih rezervirani za moške, kadar gre za odnos do homoseksualnosti in kadar gre za primat RKC nad odrešenjskimi sredstvi (Goodstein 2009). V tako urejenem sistemu članice redovnih družb tudi danes ne morejo delovati emancipacijsko, pač ohranjajo družbeni red, kakršnega zagovarja hierarhično strukturirana in moškosrediščna KC.

Sklepi

- 1) Za prvo polovico 20. stoletja gre ugotoviti, da so se v poklicih povezanih z vzgojo in zdravstveno nego ter socialnim skrbstvom zaposlovale pripadnice katoliških redov. V tridesetih letih 20. stoletja so redovne družbe v Sloveniji štejele okoli 2400 članic. Svoj poklic so opravljale institucijah, ki so bile odgovor na socialne potrebe tistega časa in so služile »vzgoji« oz. utrjevanju krščanske vere med socialno ranljivimi. Skromni opisi, ki se nanašajo na gojence, kažejo, da so bili podvrženi strogemu dnevnemu redu, stalnemu nadzoru, da so živeli v skromnih materialnih razmerah in da so bili deležni katoliške vzgoje ter da so jim vzgojiteljice zapovedovale redno dnevno izvajanje religijskih praks (npr. molitve, branje cerkvenih besedil).
- 2) Med institucijami, ki so jih vodile redovnice, omenimo tiste, ki so do slej bile spregledane: t.i. hiralnice, sirotišnice, delavski, dekliški in dobrodelni domovi, domovi za služkinje, ljudske kuhinje, ubožnice, umobolnice, kaznilnica, internati... Uporabniki njihovih storitev so bili t.i.: sirote, siromaki, umobolni, gojenci, azilanti, duševno omejeni, telesno nesposobni za poklicno delo... Posebna analiza bi bila potrebna, da bi dosledno ugotovili, koga so pravzaprav označevali z uporabljenimi pojmi in katere vidike posvetnega, profesionalnega socialnega dela je mogoče prepoznati.
- 3) Razvoj poklica socialne delavke je treba razumeti v okviru prehoda iz tradicionalne v moderno družbo. Po eni strani se je z razvojem znanstvenih spoznanj in tehnološkega razvoja družba sekularizirala in se je pomen cerkvenih organizacij in religijskih prvin v zasebnem in javnem življenju zmanjševal, po drugi strani pa je cerkev skušala ohraniti svoj položaj in se je v prvih desetletjih 20. stoletja število cerkvenih organizacij še povečevalo. Njihov namen pa je bil širiti in utrjevati vero in cerkveni nauk. Eno od poklicnih področij, s katerim je KC širila svoj vpliv, zlasti med socialno ranljivimi (otroci brez staršev, stari, bolni, mladina, brezposelni, revni), je bilo socialno delo in z njim povezano institucionalno skrbstvo.
- 4) Pri obravnavi vloge redovnic na področju socialnega dela je pomembno upoštevati, da so s tem povezane dileme in tveganja za stroko, saj takšna delavka hkrati opravlja religijski in sekularni poklic. Pri tem pa je uveljavljena hierarhija, po kateri je religijski poklic nadrejen sekularnemu. Odločitev za religijski poklic je za pripadnike KC ekskluzivistična, pomeni izstop iz »zunanjega sveta«, posvetnega sveta in odpoved številnim življenjskim svobodam. Redovnice morajo vse vidike svojega življenja in delovanja podrediti cerkvenim avtoritetam, ter ohranjanju družbenega reda, kakršnega predpisuje KC.
- 5) V času povečevanja tveganj za posameznike, socialnih problemov, krčenja javnih sredstev in priložnosti za alternativne rešitve ne smemo pozabiti, da so to razmere, v katerih imajo religijske organizacije konkurenčno prednost pred sekularnimi. Empirični podatki pa kažejo, da so ranljivejši, to so revni, starejši, tisti z nižjo izobrazbo ter ženske, tudi v post-industrijskih družbah bolj religiozni. »Občutki fizične, družbene in osebne ranljivosti so temeljni proizvajalec religioznosti« (Norris, Inglehart 2004: 11, 2).

Viri

- Bezjak, S. (2004), O pasteh ženskega redovništva. *Teorija in praksa*, 41, 5–6: 1019–1033.
- (2011), *Kristusove neveste: žensko redovništvo na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Dragoš, S. (2006), *Dobrodelnost: solidariziranje ali nadzorovanje? V: Zaviršek D., Leskošek V. (ur.): Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (83–103).
- Flaker, V. (1998), *Odpiranje norosti, vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba I*cf
- Glasilo (1935 a), *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1935/36, št. 2, september 1935. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).
- (1936 a) *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1935/36, št. 10, maj 1936. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).

- (1936 b) *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1936/37, št. 1, oktober – november. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).
- 1935- (1937 a) *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1936/37, št. 3, februar–marec. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).
- (1937 b) *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1936/37, št. 4, april–majnik. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).
- (1939) *Glasovi naše kongregacije, Glasilo šolskih sester III. Reda sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja – v Mariboru*, 1939, št. IV/5, julij. Maribor: Šolske sestre (interno gradivo).
- Goodstein, Laurie. 2009. U. S. Nuns Facing Vatican Scrutiny. *The New York Times*, 1. julij. Dostopno preko: http://www.nytimes.com/2009/07/02/us/02nuns.html?_r=1 (21. november 2009).
- Jogan, M. (2001), *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kmetijske in rokodelske novice* (1879), Namen ljubljanske hiralnice in sirotišnice, in pa loterija njima v podporo, *Kmetijske in rokodelske novice*, 37, 3 (19–20), 15. 1. 1879. Dostopno na: URN:NBN:SI:DOC-15G9BQTB (27. 5. 2016).
- Kodrič, S., Palac, N. (1986), *Šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Kronika matrne hiše šolskih sester v Mariboru 1864–1941 (2007)*. Ljubljana: Kongregacija šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja.
- Lampe, F. (1898), Marijanišče v Ljubljani: *Marijanišče, ljubljansko deško sirotišče*. Ljubljana: Marijanišče = Collegium Marianum.
- Letopis ljubljanske škofije* (1935), Ljubljana: Škofijski ordinariat.
- Martin, D. (1993), *A general theory of secularization*. Hampshire: Gregg Revivals.
- McNamara, J. A. K. (1996), *Sisters in arms, Catholic nuns through two millennia*. London: Harvard University Press.
- Milčinski, F. (1907), Naša zanemarjena mladina in Kranjska, oblastna ji mačeha. *Slovenija: glasilo narodno-napredne stranke*, 1, 7: 76–78 (28. 11. 1907).
- Norris, P., Inglehart, R., (2004), *Sacred and secular*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostopno na: http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Books/Sacred_and_secular.htm (14. 6. 2016).
- Obadič, T (1994), Življenje v škofjeloški mestni ubožnici – špitalu (po kroniki 1923–1931). *Loški razgledi*, 41: 131–159. Dostopno na: URN:NBN:SI:DOC-2XINRFZT na strani <http://www.dlib.si> (23. 5. 2016).
- Popis prebivalstva (1931), *Popis prebivalstva* 31. 3. 1931, Ljubljana, Poljanska cesta 30. Dostopno na: <http://sistory.si/SISTORY:ID:25514> (23. 5. 2016).
- Rojs, L., Zorec, A. (1987), *Šolske sestre sv. Frančiška, Mariborska provinca. Zgodovinski pogled na prehojeno pot*. Ljubljana: Mariborska provinca šolskih sester.
- Romih, R. (1997), Kratek pregled zgodovine Dijaškega doma Ivana Cankarja, 1882–1997. V: *DIC, 1882–1997, Zbornik ob 115-letnici Marijanišča in 50-letnici Dijaškega doma Ivana Cankarja*. Ljubljana: Dijaški dom Ivana Cankarja (11–66).
- Rotar, T. (2010), Zavetišče na Viču, »Vidoma se opazuje blagodejni vpliv skrbnega nadzorstva ...«. *Zvon*, 13, 2 (35–37).
- Slovenka* (1900), Vzgoja v sirotiščih. *Slovenka, glasilo slovenskega ženstva*, 4, 10: 224–228 (15. 10. 1900). Dostopno na: URN:NBN:SI:DOC-MKSREITH (27. 5. 2016)
- Smrke, Marjan in Mitja, Hafner Fink. 2015: Ekonomija in religija: kriza in ekonomske orientacije vernih in nevernih Slovencev. *Teorija in praksa*. Let. 52, št. 3 (maj–jun.), str. 436–455)
- Stark, R., Bainbridge, W. S. (1996/2007), *Teorija religije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Stark, R., Finke, R. (2000), *Catholic religious vocations: decline and revival*. Review of Religious Research, 42, 2: 145–165. Los Angeles: University of California Press.
- Stolz, J. (2010), *A silent battle: theorizing the effects of competition between churches and secular institutions*. Review of Religious Research, 51, 3: 253–276. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/20697344> (25. 5. 2016).
- Šematizem lavantinske škofije* (1937), *Šematizem neposredno sveti stolici podrejene lavantinske knezoškofije*. Maribor: Škofijska pisarna.
- Trček, J. (1997), Nekaj paberkov spomina na DIC. V: *DIC, 1882–1997, Zbornik ob 115-letnici Marijanišča in 50-letnici Dijaškega doma Ivana Cankarja*. Ljubljana: Dijaški dom Ivana Cankarja (103–109).

- Weber, M. (1947/1988), *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: ŠKUV Filozofska fakulteta.
- Zajc Jarc, M. (1997), Spomini na šolanje v Lichtenturnu. V: *DIC, 1882–1997, Zbornik ob 115-letnici Marjanišča in 50-letnici Dijaškega doma Ivana Cankarja*. Ljubljana: Dijaški dom Ivana Cankarja (69–71).
- Zaviršek D., Leskošek V. (2006), Uvod. V: Zaviršek D., Leskošek V. (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (5–13).
- Zaviršek, D. (2012), Women and social work in Central and Eastern Europe. V: Regulska, J., Smith, B. G. (ur.), *Women and gender in postwar Europe: from Cold War to European Union*. London, New York: Routledge (52–70).

Klemen Ploštajner

IDEOLOGIJA LASTNIŠTVA IN (RE)PRODUKCIJA NEENAKOSTI

Zahodne družbe so v nekaj desetletjih postale družbe lastnikov stanovanj. Takšno stanje je posledica državnih politik privatizacije socialnih stanovanj, ukrepov spodbujanja lastništva in zanemarjanja najemnega trga. Vodenje takšnih politik se opira na predpostavko, da je lastništvo najbolj zaželena, najvišja, predvsem pa pravilna oblika razreševanja stanovanjskega vprašanja. Nadgradnje politik spodbujanja lastništva so prakse vezanja socialnih pravic na lastnino – v literaturi to imenujejo premoženjski keynesianizem. Vendar takšno stanje nujno povzroča prakse izključevanja in krepitve neenakosti med prebivalci na različnih lokacijah, med različnimi generacijami, predvsem pa med tistimi, ki imajo dostop do lastnine, in tistimi, ki tega privilegija nimajo. S krepitvijo financializacije, trendom poglobljenja stanovanj, koncentriranjem povpraševanja zaradi neenakega razvoja v kapitalizmu in privatizacijo družbenega bogastva postaja stanovanjski trg eno izmed ključnih mest ne zgolj reprodukcije, ampak tudi produkcije neenakosti. Članek se osredotoča na vlogo lastništva stanovanj pri ustvarjanju in krepitvi neenakosti ter na državne politike, ki ne samo, da spodbujajo lastništvo, ampak ga izrabljajo tudi kot orodje privatizacije svojih nalog na socialnem področju.

Ključne besede: stanovanje, neoliberalizem, stanovanjska politika, poglobljenje, trg.

Klemen Ploštajner je magister sociologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Aktivistično in raziskovalno se aktivno ukvarja z vprašanji stanovanjske politike, proizvodnje in upravljanja mest ter ekologije. Piše članke in recenzije v *Teoriji in praksi*, *Družboslovnih razpravah*, *Časopisu za kritiko znanosti in Filozofskem vestniku*. Je soustanovitelj stanovanjske zadruge Zadrugator, ki poskuša z raziskavami in javnimi intervencijami politizirati stanovanjsko vprašanje. Leta 2016 je bil prejemnik štipendije Open Society Effective Activism Project. Kontakt: plostajner.klemen@gmail.com.

IDEOLOGY OF OWNERSHIP AND (RE)PRODUCTION OF INEQUALITY

Western societies have in the recent years become societies of homeowners. This is the product of state policies of privatization of social housing, promotion of home ownership and neglect of rental market. These kinds of policies are based on the assumption that home ownership is the most desirable, highest and the right form of solving the housing question. The upgrade of policies that promote home ownership are practices of bonding social rights on assets, which literature calls "asset-based keynesianism". This state necessarily leads to the exclusion and reinforcement of inequalities between citizens on different locations, between different generations and mostly between those who have the access to assets and those who do not have this privilege. With strengthening of financialization, commodification of housing, concentration of demand because of uneven development in capitalism and privatization of common wealth, housing market is becoming one of the key places of not only reproduction, but also production of inequality. The article focuses on the role that home ownership plays in the creation and reinforcement of inequality. It also looks at the way state policies not only promote home ownership, but also use it as a tool for privatization of state social roles.

Keywords: housing, neoliberalism, housing policy, commodification, market.

Klemen Ploštajner holds a Masters degree in sociology from Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. As an activist and researcher, he actively deals with housing policies, the production and management of cities, and ecology. He is a co-founder of housing cooperative Zadrugator, which tries to politicize the housing issues with research and public intervention projects. In 2016 he received the Open Society Effective Activism Project scholarship. Contact: plostajner.klemen@gmail.com.

Konservativna stranka Združenega kraljestva je leta 2015 na predvolilni konferenci kot eno izmed temeljnih politik poudarjala krepitev lastništva domov. Shemo »pravica do nakupa¹«, ki jo je v osemdesetih uvedla največja pobudnica »lastniške demokracije« Margaret Thatcher, želi David Cameron, zmagovalc omenjenih volitev, še okrepiti, razširiti in s tem nove sloje prebivalstva spremeniti iz običajnih državljanov v lastnike. Govori so spominjali na besede apologetov lastništva iz nekega drugega obdobja britanskega kapitalizma. Takole so na primer apologeti govorili o lastništvu leta 1872 (Say v Engels 1977: 391):

Komur je dana sreča, da lahko trdi o sebi, da je kos zemlje njegov, je dosegel najvišjo stopnjo gospodarske neodvisnosti, ki si jo je moč misliti; ima svoje področje, na katerem lahko suvereno gospoduje in gospodari, je sam svoj gospod.

¹ Shema se v angleščini imenuje »right to buy«.

A realnost ni v skladu z željami tedanjega predsednika vlade, saj se delež lastništva v celotni stanovanjski strukturi zmanjšuje, delež tistih, ki bivajo v zasebnem najemu, pa se povečuje. Takšno stanje je povezano s težavami na ravni tako ponudbe kot povpraševanja. Cene stanovanj se zaradi napihovanja nepremičninskega balona povišujejo, posledici tega pa sta razširitev luksuzne gradnje in omejevanje investicij v socialno. Na ravni povpraševanja so leta deregulacije trgov delovne sile povzročila prekaren položaj mladih, saj jim onemogoča tako stabilnost kot dostop do ugodnega financiranja lastniškega statusa. Mladi so potisnjeni v roke zasebnih najemodajalcev, ki so v času vse večje neenakosti zasedli mesto, ki je nekdanj pripadalo neprofitnim stanovanjem v javni lasti. Prekarnost »generacije najemnikov« (Dorling 2015) se tako dodatno pogloblja tudi s stanjem na stanovanjskem področju.

Združeno kraljestvo ni izoliran primer radikalizacije razmer, je pa njegovo glavno mesto zgolj ena izmed najbolj problematičnih točk globalnega fenomena. V pogojih finančne deregulacije, vzpona moči financ in njene spetosti z gradnjo prostora (gl. Harvey 1989, 2006), stanovanjska kriza prizanaša le redko kateri lokalnosti. Njene manifestacije so raznovrstne. Na eni strani se stanovanjska kriza kaže kot napihovanje cen in krčenje dostopnosti za revne in tudi za ne tako revne prebivalce. Proces, ki se v mestih, kot so Stockholm, London, San Francisco ali Istanbul, izraža v obliki gentrifikacije (Smith 1996, Hackworth 2007), se v okoljih na nepremičninski industriji utemeljene ekonomije kaže kot množična suburbanizacija in luksuzan gradnja (Lopez, Rodriguez 2011). Na drugi strani pa se stanovanjska kriza kaže kot pok nepremičninskega balona, ta pa povečuje brezposelnost zaradi množičnega bankrota gradbenih podjetij (Kržan 2013), degradacijo okolja zaradi opuščanja nedokončanih projektov, povečanje števila praznih stanovanj zaradi njihove nedobičkonosnosti, predvsem pa povzroča množico deložacij zaradi nezmožnosti odplačevanja hipotekarnega kredita (Colau, Alemany 2014). Ti dve radikalno nasprotni manifestaciji stanovanjske krize imata enako jedro: poblagovljenje stanovanjskega vprašanja, ki je povzročilo dominacijo menjalne vrednosti stanovanj nad njihovo uporabno.

V tem kratkem prispevku se bom osredotočil na nekaj splošnih trditev o povezavah med poblagovljenjem stanovanjskega vprašanja in vse večjo neenakostjo v neoliberalizmu. Trditev ne bom navezoval na konkretna družbena okolja ali politike, čeprav je neoliberalizem vedno umeščen, ampak bi rad zgolj nakazal nekaj trendov in povezav, ki se kažejo kot dokaj splošen trend v razmerah neoliberalizacije. Najbolj radikalne različice pojavov, ki jih bom opisal, lahko spremljamo v državah z liberalnim vzorcem socialne preskrbe, se pa bolj ali manj mile oblike pojavljajo tudi v vseh drugih zahodnih družbah. V prvem delu bom zgolj nakazal nekaj povezav med stanovanjskim vprašanjem in neoliberalizmom, v drugem pa bom opisal različne oblike neenakosti, ki temeljijo na lastniškem statusu. V zadnjem delu pa se bom posvetil vlogi državnih politik pri poblagovljenju stanovanjskega vprašanja.

Namen prispevka je predvsem opozoriti na potrebo po prepletanju stanovanjskih študij in družboslovnega raziskovanja, ki ga je zapisal Jim Kemeny (1992). Z analizo stanovanjskih politik želim podati kritiko splošno razširjenih analiz neoliberalizma, ki ga razumejo predvsem kot umik države. Moj pristop pokaže, da neoliberalizem ne pomeni umika, ampak reorganizacijo države, pri tem pa imajo ključno vlogo socialne politike. Z analizo stanovanjskega področja pa želim tudi razširiti dožemanje socialnih politik, saj jih ne smemo zvajati na socialne prejemke, ampak moramo o njih misliti kot o celotnem korpusu praks in diskurzov, ki ustvarjajo neenakost.

Na lastništvu utemeljene družbe

Nova področja poblagovljenja so ključen učinek in orodje neoliberalnega kapitalizma, ki je v takšni ali drugačni obliki postal dominantna oblika družbene ureditve. Neoliberalizem po navadi razumemo kot ofenzivo vladajočega razreda na vse večjo moč delavskega razreda (gl. Prashad 2014, Harvey 2007), to pa analize usmerja na zatiranje pravic in večanje neenakosti. Ta, sicer pravilna analiza pa je nezadostna, saj ne namenja pozornosti načinom neoliberalne dominacije s produkcijo novih subjektivitet in podrejanjem družbe interesom elit. Nasilno

zatiranje je zgolj ena plat neoliberalne medalje, na drugi pa se skriva obljuba bogatejše prihodnosti in družbene harmonije brez razrednega boja, v kateri smo vsi lastniki kapitala. Stanovanjsko vprašanje je v jedru nove družbene ureditve, ki temelji na povzdigovanju ljudi iz: »razreda neposedejočih ... v razred posedujočih« (Say v Engels 1977: 391). Neoliberalizem je tako zelo prepleten s promocijo individualnega lastništva stanovanj.

Gradnja oziroma prodaja stanovanj ima v neoliberalizmu trojno vlogo. Prva je na ravni ohranjanja kroženja kapitala, ki pri svoji neskončni rasti naleti na ovire in mora vedno poiškati načine, kako jih preseči. V sedemdesetih letih 20. stoletja se je kot takšna ovira pojavila presežna akumulacija kapitala, ki ga znotraj obstoječe ureditve ni bilo mogoče dobičkonosno investirati. V takšnih razmerah kapital vedno išče nove načine za nadaljevanje kroženja in jih navadno najde v produkciji prostora. Graditev okolja pogoltne velikanske količine kapitala, dela in drugih virov ter je lahko zaradi svoje fiksnosti v prostoru vir monopolnih dobičkov. Proces, ki ga David Harvey (2006) opiše kot »preklapljanje kapitala«, preusmerja tok kapitala iz industrije v produkcijo prostora in z njo povezano finančno ekspanzijo². Te teoretske izpeljave so se potrdile tudi empirično z neverjetno rastjo produkcije prostora v neoliberalizmu. Kar se v statističnih analizah imenuje sektor FIRE (finance, zavarovalništvo in nepremičnine), se je od konca sedemdesetih let skokovito povečevalo in je v predkriznem obdobju postalo temelj ekonomije v precejšnjem številu zahodnih družb (Orhangazi 2008).

Gradnja stanovanj pa ni ključna za neoliberalizem zgolj zaradi njene vloge pri absorpciji presežnega kapitala, ampak ima temeljno vlogo tudi pri realizaciji blaga na trgu. Ne samo, da je stanovanje blago, katerega nakup in prodaja sta del kroženja kapitala, ampak je višanje njegove cene podlaga za povečanje vseh drugih oblik potrošnje. Dobro sta opisana tako dejstvo, da v razmerah neoliberalizma vse od sedemdesetih let plače delavcev na Zahodu stagnirajo (Dumenil, Levy 2011), kot tudi povečevanje individualnega dolga kot edinega gonila rastoče potrošnje (Lazzarato 2012). Lastništvo stanovanja je materialna podlaga, ki gospodinjstvom omogoča zadolževanje. Proces, ki ga opisujejo kot »premoženjski keynesianizem« (Brenner 2006: 288–317), temelji na rasti vrednosti nepremičnin, ki so vir stalnega zadolževanja. V ZDA in Združenem kraljestvu, v državah z najbolj razvitima finančnima trgoma, se je delež refinanciranja hipotekarnih posojil³ v času pred krizo enormno povečal. Povečevanje vrednosti nepremičnin daje lastnikom občutek večanja premoženja, inovativnost finančne industrije pa jim daje orodja za uporabo tega fiktivnega bogastva. Kupne moči ne povečuje več polna in varna zaposlitev, temveč lastništvo nepremičninskega kapitala, ki stanovanje, vse se dokler cene višajo, spremeni v bankomat v individualni lasti.

Te nove vloge stanovanja pa so usodno vplivale na odnos gospodinjstev do nepremičnin in so v jedru produkcije novih subjektivitet. Stanovanje neha biti dojeto kot dom in se spremeni v investicijo, ki v razmerah krčenja pravic iz dela zagotavlja enega izmed redkih temeljev za akumulacijo družinskega premoženja. Idealni neoliberalni subjekt je predvsem podjetnik (Dardot, Laval 2014), lastništvo stanovanja pa je materialna podlaga in temeljni kapital (poleg človeškega), v katerega naj ta subjekt vlaga. V razmerah napihovanja nepremičninskega balona se posameznike spodbuja, naj postanejo lastniki in s tem oplemenitijo družinsko bogastvo. Vsak naj postane investitor, spremlja nepremičninske trge in poskuša stanovanje ob pravem trenutku prodati. Temeljna predpostavka vlaganja v stanovanja je neprekinjena rast cen, ki temelji tako na povečanem toku finančnega kapitala v nepremičnine kot tudi na povečanem povpraševanju zaradi na lastništvu utemeljene družbe. Ampak kdo bo v razmerah vse večje brezposelnosti in vse bolj prekarnih zaposlitev kupoval vedno dražja stanovanja?

² V tem prispevku ni prostora za podrobno razpravo o prepletenosti med ekspanzijo financ in produkcijo grajenega okolja, zato bom omenil samo dve ključni povezavi. Prvič, gradnja prostora potrebuje velikanske količine kapitala, tega pa z združevanjem virov lahko preskrbi le bančni sistem. Drugič, grajeno okolje je v kapitalizmu sestavljeno iz v prostoru fiksirane zasebne lastnine in je tako idealna podlaga za ekstrakcijo monopolne rente. Ta pozicija pa grajeno okolje umešča v jedro finančne špekulacije.

³ Lastnik na podlagi višje vrednosti lastne nepremičnine najame novo hipotekarno posojilo in z njim odplača staro, preostanek pa porabi za potrošnjo.

(Re)produkcija neenakosti

Če je za neoliberalizem značilno povečanje neenakosti (Milanovic 2016) in če je stanovanjsko premoženje največji delež bogastva zahodnih družb, mora imeti stanovanjsko vprašanje ključno vlogo tako pri produkciji kot reprodukciji neenakosti. Poročila iz različnih držav (Dorling 2015, Roland, Elsinga 2012) kažejo, da se neenakost na stanovanjskem področju povečuje. Ta je povezana ne zgolj z neenako količino premoženja, vezanega na lastništvo stanovanj, ampak tudi z razmerjem med lastniki in najemniki, med starejšimi in mlajšimi, prebivalci mest in vasi. Neenakost na stanovanjskem področju je tako večplastna, saj so z načinom zadovoljevanja stanovanjskih potreb povezane številne druge priložnosti. Tako ni več dovolj trditi, da se, ko si lahko bogatejši prebivalci privoščijo nakup nepremičnine, medtem ko so revnejši prisiljeni v najem, dohodkovna neenakost prelije v premoženjsko, ampak je treba poudariti, da stanovanjsko področje proizvaja svoje oblike neenakosti. Ena izmed njih je tista med različnimi generacijam; v številnih primerih je bolj povezana z vprašanjem varnosti kot pa s stopnjo dohodka. Lastništvo stanovanj je tako v jedru reprodukcije kot tudi produkcije različnih oblik neenakosti, ki se množijo v razmerah neoliberalizma. Tu se bom osredotočil le na tri: generacijsko, premoženjsko in prostorsko.

Kot sem že omenil, neoliberalna ekonomska politika in družbeni razvoj temeljita na neskončni rasti vrednosti nepremičnin. Tako je gospodarstvo zdravo, vse dokler se cene na nepremičninskih trgih višajo, in bolj ko se višajo, bolje je za celotno družbo. Čeprav se je od sedemdesetih let delež lastništva povečal (Ronald 2008), še vedno obstaja precejšen delež prebivalstva, ki jim lastniški stan ni dosegljiv. Razkorak med lastniki in najemniki se je v zadnjih letih (tudi pred krizo) še povečal, saj se je začel delež lastnikov postopno zmanjševati. Ključno vlogo ima razlika v dostopu do lastniškega statusa med različnimi generacijami. O tem generacijskem konfliktu⁴ ni veliko govora, pa vendar podatki kažejo na velik razkorak med mladimi odraslimi (starimi med 18 in 34 let) in starejšimi. Stanovanjska kriza mladih odraslih se manifestira na različne načine glede na umestitev družbe v globalni delitvi dela. V perifernih državah se nedostopnost doseganja lastniškega statusa kaže v obliki podaljšanega bivanja s starši, v centralnih državah pa v obliki povečanega deleža mladih, ki najemajo na zasebnem trgu.

Takšno stanje ni zgolj posledica vse slabšega položaja mladih na trgu delovne sile, ki jim otežuje dostop do hipotekarnih posojil, ampak je vpisano v samo logiko reševanja stanovanjskega vprašanja v neoliberalizmu. Zaradi prekarne zaposlitve in splošne negotovosti je vse več blaginje gospodinjev povezane z vrednostjo njihove nepremičnine. Toda kdo so potencialni kupci tega premoženja? Kdo se bo moral zaradi vse večje vrednosti stanovanj bolj zadolžiti ali pa bo celo izrinjen iz lastniškega statusa? Nihče drug kot potomci teh istih gospodinjev, ki so bila svojo blaginjo prisiljena utemeljiti na poblagovljenju lastnih domov. Rast cen nepremičnin je tako hkrati vir premoženja gospodinjev kot tudi njihov največji izdatek. V razmerah »na lastništvu utemeljene blaginje« (Malpass 2008) je v interesu individualnega lastnika, da se cena njegovega stanovanja viša, s tem pa vse bolj otežuje vstop mlajših na stanovanjski trg. Delovanje stanovanjskega trga, ki temelji na lastništvu in teži k neskončni rasti cen, tako ustvarja razmere, ki mladim onemogočajo, da bi dosegli lastniški status. Starejši so si zagotovili status lastništva, mlajši pa so vse bolj potisnjeni v status najemnika⁶.

⁴ Ta konflikt seveda ni naraven, ampak je produkt družbene ureditve in političnih odločitev, ki krepijo status lastništva nasproti drugim oblikam bivanja. O tem več v nadaljevanju.

⁵ In s tem za dostop do virov dohodka za varno upokojeitev, plačilo stroškov izobraževanja ali za pomoč, najpogostejše prav na stanovanjskem področju, svojim potomcem.

⁶ Odnos med najemniki in lastniki je bil v keynesianskem obdobju razmeroma enakopraven, v neoliberalizmu, v katerem stabilnost in varnost bivanja vse bolj temeljita na individualnem premoženju, pa se je razlika med njimi povečala. Na primer, ker je varnost upokojeitve odvisna od zmožnosti prodaje nepremičnine ali pa vsaj od zmanjšanja stroškov bivanja z odplačilom hipotekarnega kredita, so najemniki v veliko slabšem položaju za doseganje varne starosti.

Vendar ta neenakost med generacijami ni enakomerno porazdeljena, saj med mladimi obstajajo različni družbeni statusi, ki določajo njihovo prihodnost. Generacijska neenakost je proizvod delovanja stanovanjskega trga, premoženjska neenakost pa bolj sodi na področje reprodukcije in poglobljanja že obstoječih neenakosti.

V prihodnosti bo stanovanjske razmere mladih ljudi vsaj delno določalo, ali imajo njihovi starši v lasti nepremičnino, v kateri lahko živijo, in ali jo lahko podedujejo. (Forrest, Hirayama 2009: 101)

Neenakost se tako reproducira tudi po zaslugi stanovanjskega trga, saj nekaterim omogoča nakup, druge pa potiska v najem. Ta podedovana neenakost pa je zgolj ena izmed oblik premoženjskih neenakosti, ki se producirajo in reproducirajo na stanovanjskem področju.

Z vse večjo neenakostjo se večja premoženje premožnih, to pa je povod za vedno nove načine upravljanja z njihovim bajnim bogastvom. Kot sem nakazal v prejšnjem poglavju, neoliberalizem temelji na prepletu nepremičnin in financ, zato ni naključje, da se velik del premoženja svetovne elite⁷ steka v stanovanjske trge. Ker se vsakega državljana zdaj spodbuja, naj postane investitor ali podjetnik, ni presenečenje, da se tisti z največ kapitala vedejo najbolj podjetno in vlagajo v rastoče nepremičninske trge.

Podobne vzorce je moč najti, kjer in kadar je ljudem dopuščeno, da neobdavčeno kopičijo zemljo, in kadar se lahko pridobiva stanovanja kot premoženje, namesto da bi bila uporabljena predvsem kot streha nad glavo. (Dorling 2015: 92)

Pritekanje velikanskih količin kapitala v stanovanja, ki so vse bolj razumljena kot investicija, radikalno spremeni delovanje stanovanjskih trgov in povečuje neenakosti.

Zaradi rasti cen, ki je hkrati vzrok in posledica tega toka kapitala, si lahko nakup stanovanja in s tem pridobitev statusa lastnikov premoženja privoščijo vse manj ljudi. Vendar se neenakost večja ne samo zaradi omejevanja dostopa do lastništva, ampak tudi zaradi različnih slojev znotraj lastniškega statusa. Z večanjem neenakosti si lahko bogatejši privoščijo nakup boljših stanovanj, katerih cena raste hitreje kot pa cena drugih. Trendi raznovrstne rasti na stanovanjskem trgu tako povečujejo premoženjsko neenakost, ki izvira iz dohodkovne. Hkrati pa različna kupna moč posameznih delov prebivalstva povzroča spreminjanje ponudbe na stanovanjskem trgu. Tako se vedno bolj investira v luksuzno gradnjo, ki zadovoljuje investicijske potrebe ali življenjske navade bogatih, delež socialnih, manjših in cenejših stanovanj se je zmanjšuje.

Neenakost tako dobiva prostorsko podvojitev, ki še povečuje neenake priložnosti na stanovanjskem področju. Tako Danny Dorling (2015) v svoji analizi stanovanjske krize v Združenem kraljestvu poudarja, da je zdaj v državi največ spalnic na prebivalce v vsej zgodovini te države, so pa te vse bolj neenako razporejene. Bogatejši si z dodajanjem sob ne samo večajo premoženje, ampak si kupujejo tudi višji status. Njihovim potrebam podrejena gradnja pa zato napihuje cene na celotnem nepremičninskem trgu. Ko se po Londonu gradijo nebotičniki s petnadstropnimi luksuznimi stanovanji v vrednosti 51 milijonov funtov (Booth, Bengtsson 2016) in se najdražja hiša prodaja za 300 milijonov funtov (Dorling 2015), plačilo 500.000 funtov, kot znaša povprečna cena stanovanja v britanski prestolnici, nikakor ni videti nerazumno. S spreminjanjem cen na stanovanjskem trgu in predvsem s spreminjanjem ponudbe se postopno izriva nižje sloje iz določenih delov mesta.

S povečevanjem nedostopnosti določenih delov za revnejše prebivalce se zato povečuje prostorska neenakost tako med regijami in mesti kot znotraj njih. Neenak prostorski razvoj je inherenten produkciji prostora v kapitalizmu, kajti:

Kapital se premika v smer najvišje (ali vsaj visoke) profitne stopnje in njegovi premiki so sinhronizirani z ritmi akumulacije in kriz. Mobilnost kapitala prinaša razvoj delov z visoko stopnjo profita in nerazvitost tistih, kjer je ta nizka. (Smith 2010: 197)

⁷ To velja tako za individualna gospodinjstva kot tudi za podjetja. Na eni strani svetovna elita shranjuje in večja svoje premoženje z vlaganjem v stanovanja na pregretem nepremičninskem trgu svetovnih metropol (Sassen 2015). Na drugi pa finančna podjetja in banke, ki nadzorujejo vse večje količine globalno premikajočega se kapitala, vse bolj vlagajo tako v proizvodnjo kot tudi prodajo in oddajo stanovanj.

Z večanjem dotoka kapitala v grajeno okolje pa se ta oblika neenakosti povečuje. Tako se revnejše prebivalce izriva na obrobja mest, osrednji deli pa vse bolj pripadajo bogatim. Izrivanje v razmerah ekstremne neenakosti ne prizadene le najrevnejših, ampak omejuje priložnosti bivanja tudi bolje situiranim. Mestna krajina se tako z izgonom določenih slojev prebivalstva zelo preoblikuje.

Negostoljubna pokrajina je regenerirana, očiščena in vanjo je vrnjena srednjerazredna občutljivost; vrednost nepremičnin se povečuje; japiji trošijo; množično proizvedeni stili razlik demokratizirajo imenitnost elit. (Smith 1996: 12.)

Takšna produkcija prostora povečuje neenakost na dva načina.

Prvič, ker je vrednost nepremičnine relacijska in je odvisna od simbolnega pomena lokacije, vrednosti okoliških nepremičnin in oddaljenosti (ta je lahko merjena v razdalji ali pa v ločenosti) od revnih delov, je umeščenost stanovanja v okolje ključna za določanje njegove vrednosti. Ta logika delovanja nepremičninskega trga pomeni, da imajo različne lokacije različne vzorce rasti vrednosti premoženja, to pa povzroča različne vzorce vlaganja. Tako lokacije z bogatejšimi prebivalci in stavbami z višjo vrednostjo načelno rastejo hitreje, deli z revnimi prebivalci pa so velikokrat podvrženi postopni devalvaciji. Če pa se začne vrednost nepremičnin povečevati hitreje v revnih delih, to po navadi povzroča izseljevanje revnejših prebivalcev, ki si ne morejo več privoščiti vse večjih življenjskih stroškov.

Druga oblika neenakosti pa je povezana s priložnostmi, ki jih določena lokacija ponuja. Prostorska segregacija, ki jo proizvaja neenak razvoj, ima za posledico različne dostopnosti do izobraževanja, trga delovne sile, zdravstvenega sistema, različnih storitev in ne nazadnje prostora časnih dejavnosti. Kar se v manjši državi, kakršna je Slovenija, kaže kot neenakost med regijami, se v večjih mestih izraža v obliki razlik med njihovimi deli. Bogatejši deli so dobro povezani z infrastrukturo, naj bo to prometno omrežje ali sanitarna oprema, imajo boljšo ponudbo izobraževalnih, zdravstvenih in drugih ustanov ter ponujajo številne načine za kakovostno preživljanje prostega časa⁸. Neenaka razporeditev priložnosti po prostoru dodatno povečuje neenakost in z oteževanjem socialne mobilnosti ustvarja razmere za reprodukcijo te neenakosti. Čeprav je eden izmed pogojev socialne mobilnosti tudi prostorska, ki omogoča gibanje posameznikov med različnimi priložnostmi, nedostopnost stanovanj zelo omeji njihove možnosti⁹. Tako prostorska neenakost povečuje že obstoječe dohodkovne in premoženjske neenakosti ter hkrati proizvaja svoje oblike.

Stanovanje je v jedru politične ekonomije (gl. Aalbers, Christophers 2014) in torej v jedru (re)produkcije neenakosti v sistemu, ki jo povečuje. Delovanje stanovanjskega trga, ki temelji na večanju lastništva in neskončni rasti cen, tako proizvaja različne oblike marginalizacije in izključenosti, te pa povečujejo obstoječe in proizvajajo nove oblike neenakosti. Sistem, ki utemeljuje kupno moč, dostop do socialnih storitev in varnost v lastništvu nepremičnin nujno proizvaja vedno več izključenih. Kot poudarja Saskia Sassen (2014: 211):

... premik od keynesianizma h globalni dobi privatizacije, deregulacije in odprtih meja za nekatere je vključeval prehod od dinamike vključevanja ljudi k dinamiki, ki ljudi odriva.

⁸ Ponazorimo to zgolj z enim izmed nešteti primerov proizvodnje neenakih priložnosti v mestih sveta. V Stockholmu na skrajnem severu mesta v soseski Hubsy, kjer so leta 2013 potekali upori (Thorn 2013), prebivajo večinoma revni priseljenci z globalnega juga. Sicer urejena in lepo ozelenjena soseska je brez vsakršnih storitev ali ponudbe aktivnosti, center meščanov je prazen, športna igrišča brez opreme, prostor je brez lokalov ali trgovin, edina stavba, ki vabi, je protestantska cerkev. Še celo plakatov za dogodke, s katerimi je mesto sicer preplavljalo, ni mogoče najti v tej, 35 minut od središča oddaljeni soseski. Popolno nasprotje je najdražji in najbogatejši del, imenovan Ostermalm, v mestnem središču. Po ulicah luksuzne četrti se med kopico trgovin in lokalov vozijo terenski in športni avtomobili, na vsakem vogalu ponujajo različne dejavnosti, drugi deli mesta pa so dostopni s podzemno železnico, avtobusom ali ladjico.

⁹ V svetu, kjer je gibanje kapitala deregulirano, medtem ko se mejni režimi krepijo, je razlika v zmožnosti in hitrosti premikanja po prostoru eno ključnih orodij dominacije globalne elite nad preostalimi prebivalci (gl. Glasilo študentskega društva Iskra 2015).

Toda čeprav avtorica trdi, da je v kompleksnem globalnem sistemu nemogoče odkriti in napasti natančno določenega akterja, ki je vodilen pri proizvodnji in ohranjanju obstoječega stanja, jaz trdim nasprotno. V jedru neoliberalnega družbenega reda je spremenjena vloga države. Tako imajo tudi na stanovanjskem področju ključno vlogo aktivne in pasivne politike države.

Ni neoliberalizma brez države

Odnos neoliberalizma do države po navadi teoretizirajo s poenostavljeno tezo o umiku. Različni teoretiki so jo zgostili v formulo »privatizacija, deregulacija in krčenje socialnih storitev«. Vendar takšna interpretacija predpostavlja, da je trg družbena nujnost, podjetništvo pa naravna človekova lastnost, ki se vzpostavi, ko država ukine reguliranje. Te kritike neoliberalizma tako govorijo podobno kot apologeti neoliberalne družbene ureditve, le da obstoječe družbeno stanje sodijo z drugačnimi merili. Umik države naj bi povzročil poblagovljenje socialnih storitev in družbenih odnosov, deregulacija naj bi sprostila pohlep in individualizem, ki sta inherentna človeškemu bitju, privatizacija naj bi okrepila tržne tendence, ki so notranje človeštvu. Takšna interpretacija popolnoma zanemara produktivno vlogo oblastnih razmerij in pozablja, da je poblagovljenje vedno produkt družbene ureditve in da ni trga brez njegove bolj ali manj nasilne uveljavitve. O tem nas najboljše poučijo spremembe socialne zakonodaje, ki so socialne pravice ne samo skrčile, ampak so jih vezale na delovanje, če ne celo moralnost prejemnika (Lessenich 2015). Tako bolj pronicljive analize poudarjajo, da je neoliberalno stanje produkt spremembe vloge in delovanja države. Kot poudarja Wacquant (2012: 68), je ključna uporaba države kot ključnega akterja, ki aktivno izdeluje subjektivnosti, družbene odnose in kolektivne reprezentacije, ki so primerne za ustvarjanje fikcije trga.

Tako na stanovanjskem področju država ideološko in materialno proizvaja lastništvo kot idealen, naraven in najbolj racionalen način bivanja. Lastništvo ni samo po sebi najboljši način posedovanja stanovanja, ampak je kot tak proizveden.

Pravica do posesti je družbena in pravna institucija, ki je družbeno proizvedena in se razlikuje glede na čas, države in kulture. Pravica do posesti določa družbene odnose, pravico do lastnine in uporabe stanovanja ter lahko odslikava odnose v družbi nasploh. (Ronald 2008: 50)

Država proizvaja razmere, v katerih je za posamezno gospodinjstvo najbolj racionalno postati lastnik nepremičnine, to pa mora večinoma početi na račun drugih. Te politike države, ki vodijo v poblagovljenje odnosov na stanovanjskem področju, lahko razdelimo na dva različna načina delovanja. Prve so politike umika, ki jih lahko razumemo kot aktivno poseganje z neaktivnostjo, druge pa politike spodbujanja, to pa so aktivni posegi na področja, ki zadevajo stanovanjsko vprašanje.

Najočitnejše je umikanje države iz stanovanjskega področja v obsežni privatizaciji stanovanj v javni lasti. To je ena izmed osrednjih stanovanjskih politik neoliberalne dobe in je zaznamovalo tako razvite zahodne države kot postsocialistično periferijo.

Privatizacija stanovanj izraža in reproducira ideologijo kapitala; s spreminjanjem »mrtvega«, javnega kapitala v zasebnega in likvidnega, pomnoži kroženje kapitala; in v tem procesu pomeni eksplicitno preoblikovanje družbenih odnosov, s procesom družbenoekonomskega »ograjevanja«, v katerem se spodbuja individualizirano, zasebno akumulacijo z razlašanjem javnih virov. (Aalbers, Christophers 2014: 386)

Vendar privatizacija ni bila namenjena zgolj umikanju države iz stanovanjskega področja in materializaciji prehoda od sistema preskrbe k sistemu omogočanja (Mandič 1996), temveč se v njej skriva tudi prevzgojna funkcija politike. Ta meri ne samo na razbremenitev javnih proračunov, ampak predvsem na spreminjanje odnosa med državo, trgom in državljanom: »ki goji prvo, da vsiljuje pečat drugega na tretjega« (Wacquant 2012: 71). Gre za produkcijo novih tipov subjektivitet, ki bodo nagrajevane za podjetnost in kaznovane za nedobičkonosnost.

Ta začetni akt umika države iz stanovanjskega področje je bil pospremljen še z drugimi politikami, ki potiskajo ljudi v lastniški status in proizvajajo razmere, v katerih so vse druge oblike bivanja prekarne. Z odprodajo družbenih stanovanj se je skrčil delež stanovanj z neprofitno najemnino, to pa je povzročilo daljšanje čakalnih vrst za socialni najem, predvsem pa rezidualizacijo sektorja. »Storitve, ki so bile zasnovane za širše množice in pozneje postanejo storitve za revnejše prebivalce, skoraj vedno postanejo slabše storitve« (Dorling 2015: 10). Z zmanjševanjem deleža gospodinjstev, prebivajočih v javnih stanovanjih, se je hkrati zmanjšala tudi moč države za reguliranje zasebnega najema. Ta je zaradi krčenja javnih in neprofitnih alternativ postal bolj prekaren, izkoriščevalski in manj kakovosten. K temu so pripomogle tudi državne politike deregulacije, na primer omejevanje višanja najemnin in krčenja pravic najemnikov. Najemni trg se je tako zaradi državnih politik iz razmeroma varnega in lastništvu konkurenčnega statusa spremenil v način bivanja, ki po kakovosti zelo zaostaja za lastništvom stanovanj.

Država pa potiska ljudi v lastništvo ne samo na ravni deregulacije ponudbe, ampak tudi na ravni ustvarjanja povpraševanja. S krčenjem socialne pomoči in deregulacijo trga delovne sile je državljanom odvzela temelje za varno načrtovanje prihodnosti. Ko zaposlitev ne ponuja več stabilnega dohodka in pokojnina ni več pravica, ki bi izhajala iz dela, ko socialne pravice niso več univerzalne ter se zneski in storitve krčijo¹⁰, se lastništvo nepremičnine kaže kot eden izmed redkih temeljev, na katerega se lahko gospodinjstvo opre. Lastništvo pa ne ponuja varnosti samo po sebi (možnost deložacije zaradi padca cen na nepremičninskih trgih dokazuje prav nasprotno), ampak ga kot takšnega proizvajajo državne politike krčenja drugih oblik stabilnega bivanja. Tako se socialna preskrba, ki temelji na lastništvu, vedno bolj privatizira in izgublja univerzalni in solidarnostni značaj. V nekaterih državah so se te politike še radikalizirale s povezovanjem dostopa do socialnih storitev z lastniškim statusom. Tako se državljane spodbuja, naj posežejo v premoženje, ujet v njihovih domovih, in si tako financirajo upokožitev, zdravstvene storitve ali nepričakovane izdatke¹¹ (De Decker, Dewilde 2010).

Če zgoraj opisane politike nakazujejo na umik države iz stanovanjske preskrbe, pa jih je nemogoče razumeti brez aktivnih posegov, ki so temeljno spremenili motivacije državljanek na stanovanjskem področju. Če je s krčenjem regulacije, privatizacijo in spodbujanje razvoja privatnih najemodajalcev država skrčila privlačnost ter smiselnost najema¹², pa je po drugi strani z raznolikimi politikami spodbujala lastniški status. Ključno vlogo igrajo tako raznolike sheme, ki olajšajo prve nakupe nepremičnin, kot tudi monetarne politike, ki lajšajo zadolževanje in napihujejo cene nepremičnin. Kopica raznolikih ukrepov spodbuja mlade, da postanejo lastniki. Tako se je v Sloveniji izvajala varčevalna shema za nakup stanovanja, v Veliki Britaniji se financira gradnjo cenejših »domov za odskok«, ki bi mladim omogočili vstop v lastniški staž, v Združenih državah Amerike dajejo državne institucije ugodna posojila, v mnogih državah

¹⁰ Povečan obseg lastništva pa ni zgolj posledica krčenja socialnih pravic, ampak tudi vzrok zanj. Kemeny (1992) tako poudarja, da veliki deleži lastništva povzročajo občutke samozadostnosti in torej nasprotovanje višanju ali celo ohranjanju socialnih izdatkov. Ta, nekoliko socialnopsihološki argument lahko dopolnimo z analizo političnih priložnosti, ki jih ponujajo veliki deleži lastništva. Ti državi omogoča krčenje socialnih pravic, ne da bi sprožila prevelik upor ali družbeno bedo, saj se lahko državljani vedno umaknejo v svoj lasten dom.

¹¹ Takšna socialna politika je izjemno problematična, a tu bom poudaril zgolj njeni praktični težavi. Prva je nujnost po izjemno razviti finančni industriji in množici finančnih instrumentov, ki omogočajo poseganje v fiksno premoženje stavbe. Tako celotno socialno področje podredi načinom delovanja finančnih trgov in njihovi inherentni volatilitosti. Druga težava pa je povezovanje prevelikega števila nalog z nepremičnino, saj bi naj ta financirala tako prihodnost otrok kot upokožitev lastnikov, hkrati pa bi naj poskrbela še za vse nepričakovane izdatke članov gospodinjstva. Takšna socialna politika je tako po nujnosti konfliktna in destruktivna, saj sili v odpovedovanje in izbiranje med potrebami članov gospodinjstva.

¹² K temu je treba dodati še uvajanje tržnih mehanizmov v javne institucije. Tako se je v Združenem kraljestvu oddajanje neprofitnih stanovanj v veliki meri preneslo na nevladne organizacije, ki so bile hkrati izpostavljene tržnim pritiskom. Podobno so na Švedskem, v trdnjavi socialne politike in državno vodene stanovanjske preskrbe, pred leti uvedli načelo profita v delovanje javnih stanovanjskih skladov.

pa lahko uveljavljaš davčne olajšave za nakup stanovanja. Ti premiki od spodbujanja najema k spodbujanju lastništva tako aktivno proizvajajo stanovanjski trg, ki teži k lastništvu¹³.

Stanovanjska politika je zelo povezana z monetarnimi politikami in regulacijo finančnega sistema, ti pa so tudi v jedru neoliberalnih pristopov k upravljanju družbe in vodenju politik. Neoliberalna regulacija družbe stavi vse na cenovne signale in tržne mehanizme, zato ni naključje, da se velik del ukrepov nanaša na denarno politiko. Tako se velik del ekonomskih politik držav vse od začetnega akta dviga obrestne mere na začetku osemdesetih v veliki meri osredotočajo na manipuliranje dotoka denarja. Ključna orodje spodbujanja rasti, ki temelji na dostopu do kredita, je monetarna politika nizkih obrestnih mer, ki zelo pocenijo zadolževanje. Takšna politika na stanovanjskem trgu omogoča dostopnost posojil, ki so pogoj za nakup. Z aktivno politiko manipuliranja obrestnih mer tako država ustvarja razmere za povečan obseg lastništva kljub stagniranju plač in socialnih dohodkov. Hkrati pa nizke obrestne mere in dostopnost posojil večata dotok kapitala na stanovanjske trge in povzročata hitrejšo rast cen nepremičnin. Monetarna politika države tako spodbuja nepremičninski balon, ki ga potem v naslednjem koraku in z drugimi politikami razglasi za ključen vir družinskega premoženja in blaginje.

Politike spodbujanja lastništva z manipuliranjem dotoka kredita pa se ne končajo pri obrestnih merah, ampak se navezujejo tudi na regulacijo finančnega sistema. Tako v državah z »razvitim finančnim trgom« spodbujajo razvoj različnih finančnih instrumentov, ki omogočajo stalen dotok poceni posojil na hipotekarne trge. Z ustvarjanjem videza varnosti in lažjim pretakanjem denarja med različnimi prostori in sektorji se ustvarjajo pogoji za dostopnost posojil vedno večjemu številu prebivalcev. Kompleksni mehanizmi lastninjenja so ne samo finančna špekulacija, ampak tudi način večanja dostopnosti posojil¹⁴ in s tem povečevanja obsega lastništva. Ključno vlogo pri razvoju finančnih instrumentov pa je imela spet država, saj je s sistemom garancij in odkupovanja hipotekarnih kreditov na sekundarnih trgih (npr. v ZDA z institucijama Freddie Mac in Fannie Mae) ustvarjala pogoje za razvoj nepregledne piramide finančnega premoženja. To zraščeno monetarno politiko države, finančnih trgov in krepitve lastniškega statusa je na najbolj brutalen način empirično ponazorila finančna kriza, saj je povzročila zlom bančnega sektorja in množico deložacij (Colau, Alemany 2014). Državna promocija lastništva je tako v jedru ekspanzije finančnega kapitala.

Državne politike so tako v jedru proizvajanja lastništva kot najboljšega načina bivanja, ki je povzročilo povečevanje neenakosti. Teorije, ki razumejo državo kot ključno orodje za krepitev moči in premoženja globalne elite, se glede stanovanjska področja gotovo ne motijo. Ne drži, da država nima sredstev, s katerimi bi se odzvala na stanovanjsko krizo, vendar pa ta sredstva raje uporablja za krepitev nepremičninskega bogastva premožnih. Hkrati tudi ne drži, da nima orodij za regulacijo trga. Tem orodjem se je aktivno odpovedala, druga pa je celo aktivno uporabila za proizvajanje novih tržnih odnosov in poblagovljenja. S politikami krčenja neprofitnega najema in deregulacijo zasebnega najema je ukinila alternative lastništvu. S spodbujanjem zadolževanja za dostop do lastništva je reševanje stanovanjskega vprašanja povezala s potrebami finančnega kapitala. S tem pa je povečala že obstoječe in ustvarila nove oblike neenakosti, ki se producirajo in reproducirajo na stanovanjskem področju. Zdajšnje stanje, ki se pospešeno slabša, tako ni stanje naravnih družbenih silnic ali posledica neizogibnega razvoja, temveč produkt različnih politik, ki so jih zavestno in nezavedno sprejemale obstoječe in pretekle vlade. Če stanje ni dano, pomeni, da ga je moč spremeniti. Prvi korak s spremembam pa je razumevanje. Ta zelo splošen prispevek je tako poskus razumevanja, ki lahko omogoči prihodnje in bolj poglobljene analize prepleta neenakosti in stanovanjskega vprašanja.

¹³ Te procese smo doživeli tudi v Sloveniji. Družbeni najemni sektor, v katerem je sredi osemdesetih let 20. stoletja prebivalo 30 % prebivalcev, je bil varen, ugoden in razmeroma kakovosten. S privatizacijo družbenih stanovanj v času tranzicije pa se je najemni sektor zelo poslabšal, saj večina gospodinjstev danes stanovanja najema na črno.

¹⁴ Tu je treba poudariti, da se je dostop do posojil povečeval zelo neenako. Za vlogo rase pri dodeljevanju drugorazrednih posojil gl. Dymski 2012.

Viri

- Aalbers, M., Christophers, B., (2014), Centering housing in political economy. *Housing, Theory and Society*, 31, 4: 373–394.
- Brenner, R. (2006), *The economics of global turbulence: the advanced capitalist economies from long boom to long downturn, 1945–2005*. London: Verso.
- Booth, R., Bengtsson, H., (2016) The London skyscraper that is a stark symbol of the housing crisis. *Guardian*, 24. 5. 2016.
- Colau, A., Alemany, A. (2014), *Mortgaged lives: from housing bubble to the right to housing*. Los Angeles/Leipzig/London: Journal of Aesthetics & Protest Press.
- Dardot, P., Laval, C. (2014), *The new way of the world: on neoliberal society*. London: Verso.
- De Decker, P., Dewilde, C. (2010), Home-ownership and asset-based welfare: the case of Belgium. *Journal for Housing and the Built Environment*, 25, 2: 243–262.
- Dorling, D. (2015), *All that is solid: how the great housing disaster defines our time, and what we can do about it*. Milton Keynes: Penguin Book.
- Dumenil, G., Levy, D. (2011), *The crisis of neoliberalism*. London: Harvard University Press.
- Dymski, G. (2012), Racial exclusion and the political economy of the subprime crisis. V: Lapavistas, C. (ur.), *Financialisation in crisis*. Leiden, Boston: Brill.
- Engels, F. (1977), O stanovanjskem vprašanju. V: Marx, K., Engels, F., *Izbrana dela IV*. Ljubljana: Cankarjeva založba (341–452).
- Forrest, H., Hirayama, Y. (2009), The uneven impact of neoliberalism on Housing opportunities. *International Journal of Urban and Regional Research* 33, 4: 998–1013.
- Glasilo študentskega društva Iskra (2015), Kdo te ogroža? Dostopno na: <http://studentska-iskra.org/?cat=114> (15. 3. 2017).
- Hackworth, J. (2007), *The neoliberal city: governance, ideology, and development in american urbanism*. New York: Cornell University.
- Harvey, D. (1989), *The urbanization of capital*. Oxford: The Johns Hopkins University Press.
- (2006), *The limits to capital*. London: Verso.
- (2007), *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kemeny, J., (1992), *Housing and social theory*. London: Routledge.
- Kržan, M. (2013), Pregled gospodarske krize v Sloveniji s poudarkom na bančnem sektorju. *Borec*, 65, 698–702: 132–160.
- Lazzarato, M. (2012), *Proizvajanje zadolženega človeka: esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
- Lessenich, S. (2015), *Ponovno izumljanje socialnega: socialna država v prožnem kapitalizmu*. Ljubljana: Krtina.
- Lopez, I., Rodriguez, E. (2011), The Spanish model. *New Left Review*, 69: 5–28.
- Malpass, P. (2008), Housing and the new welfare state: wobbly pillar or cornerstone? *Housing Studies*, 23, 1: 1–19.
- Mandič, S. (1996), *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Milanovic, B. (2016), *Global inequality: a new approach for the age of globalization*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Orhangazi, O. (2008), *Financialization and the US economy*. Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Prashad, V. (2014), *The poorer nations: a possible history of the global South*. London: Verso.
- Ronald, R. (2008), *The ideology of home ownership: homeowners societies and the role of housing*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ronald, R., Elsinga, M. (ur.) (2012), *Beyond home ownership: housing welfare and society*. London: Routledge.
- Sassen, S. (2014), *Expulsions: brutality and complexity in the global economy*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Smith, N. (1996), *The new urban frontiers: gentrification and the revanchist city*. London: Routledge.
- (2010), *Uneven development: nature, capital and the production of space*. London: Verso.

- Thorn, C. (2013), The Stockholm uprising and the myth of Swedish social democracy. Dostopno na: http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/the_stockholm_uprising_and_the_myth_of_swedish_social_democracy (11. 5. 2016).
- Wacquant, L. (2012) Three steps to a historical anthropology of actual existing neoliberalism. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 20, 1: 66–79.

Gašper Krstulović

PODOBE NEMOČI, POKROVITELJSTVA IN DRUŽBENEGA ZATIRANJA LJUDI Z INTELEKTUALNIMI OVIRAMI V SLOVENIJI

Raziskava obravnava v Sloveniji zanemarjeno področje družbenega položaja ljudi z intelektualnimi ovirami. Ti so na družbeni rob potisnjena družbena skupina, ki ima zgolj malo izbiri in moči odločati o lastnem življenju. Kljub prevladujočim družbenim predstavam, da so ljudje z intelektualnimi ovirami večni otroci, raziskava razgrinja pomanjkanje prepoznavanja kulturne, družbene in politične moči oseb z intelektualnimi ovirami in popiše njihove strahove, zaskrbljenost in negotovost usakdanjega življenja. Cilj raziskave je dobiti vpogled v usakodnevno življenje oseb z intelektualnimi ovirami na prehodu med koncem izobraževanja in vključitvijo v storitve, namenjene odraslim, se pravi na simbolnem prehodu na odraslost. V prispevku avtor predstavi ugotovitve, pridobljene na podlagi opazovanja z udeležbo in usmerjenega skupinskega intervjuja s skupino ljudi z intelektualnimi ovirami v petih različnih organizacijah, ki izvajajo socialnovarstvene storitve zanje. Ugotavlja, da se pokroviteljstvo do oseb z ovirami in neenakomernost družbene moči v organizacijah, ki izvajajo storitve, namenjene osebam z intelektualnimi ovirami, ohranja in obnavlja po zaslugi jezika, organiziranih aktivnosti in institucionaliziranega nasilja. Za to v prispevku navaja primere. Gre za področje, ki so mu v tujini namenili že toliko prostora, da so se potrebe po podpori posameznikom v obdobju prehoda med koncem izobraževanja in zaposlitvijo tako operacionalizirale, da so eno ključnih področij delovanja podpornih struktur v socialnem varstvu oseb z intelektualnimi ovirami.

Ključne besede: hendikep, socialno varstvo, socialna pravičnost, neenakost, nasilje.

Dr. Gašper Krstulović je raziskovalec in asistent na Fakulteti za socialno delo. Njegovi poglobljeni raziskovalni interesi so: socialna vključenost ljudi z ovirami, družbene neenakosti na področju hendikepa in socialno delo na področju ljudi z ovirami. Kontakt: gasper.krstulovic@fsd.uni-lj.si.

IMAGES OF HELPLESSNESS, PATRONAGE, AND SOCIAL OPPRESSION OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES IN SLOVENIA

The study addresses a neglected area of research of everyday life experiences and oppression of people with intellectual disabilities in the Slovene society. They are a marginalized social group whose voice goes often unheard. Despite the stereotypical societal notions about people with intellectual disabilities being defined as eternal children, the research reveals a lack of recognition of their cultural, social and political power, and gives an inventory of their fears, anxieties and uncertainties in everyday life. The aim of the study is to gain an insight into their daily life in the transition from their completion of education to their use of social services intended for adults. The paper presents some findings based on observation with participation and on the group interview with people with intellectual disabilities in five organizations that provide social services to them. It shows that patronizing of the persons with disabilities and unequal power relations between service users and staff in organizations that provide adult services to persons with intellectual disabilities, is preserved and reproduced through language, organized activities and institutionalized violence. The goal of the research is to open theoretical space for social work action and change, in order to support people with intellectual disabilities in their transition from education to employment and therefore to increase their range of possible life outcomes.

Keywords: handicap, social security, social justice, inequality, violence.

Gašper Krstulović, PhD, is a researcher and assistant at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. His principal research interests include: social inclusion of people with disabilities, social inequalities of people with handicaps, social work with people with disabilities. Contact: gasper.krstulovic@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Letos mineva že štirideset let od objave ključnega dokumenta z naslovom *Temeljna načela hendikepa* (ang. *Fundamental Principles of Disability*), ki ga je objavila Zveza ljudi z fizičnimi ovirami proti segregaciji (Union of the Physically Impaired Against Segregation – UPIAS) (UPIAS 1975). Dokument je bil v osemdesetih letih 20. stoletja ključen za preoblikovanje diskurza o osebah z ovirami v evropskih državah in Severni Ameriki. Dokument izhaja iz prepričanja, da posamezniku največje ovire določa družba, ne pa njegovo telo ali um, saj je družba organizirana tako, da »sposobno« telo in um veljata za nekaj običajnega. Telesna, senzorna ali intelektualna ovira, dolgotrajna bolezen ali kronične bolečine in duševne stiske v tradicionalni družbeni ureditvi veljajo za odklonske. Gibanje, ki je nastalo na podlagi tega

dokumenta, povezuje osebe z ovirami, ki so se uprli neenakim družbenim razmerjem, so prepoznali zatiralske oblike družbene organiziranosti, ki neposredno vplivajo na njihovo življenje, so kritizirali medicinski model, ki nasilno popravlja njihovo telesa s težnjo po ponovni vzpostavitvi »normalnosti«, in uveljavljajo besedno zvezo »ljudje z ovirami« pri vzpostavljanju novih, alternativnih socialnovarstvenih storitev, ki neposredno zadovoljujejo specifične potrebe ljudi z ovirami (Dominelli 2005, Oliver 1990, 2009, Oliver, Barnes 2012, Zaviršek 2000).

Gibanje je v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja opozorilo na številne pomanjkljivosti v obstoječem družbenem redu, zavzema pa se za t. i. socialni model. Tudi v Sloveniji se že od začetka devetdesetih več avtoric in avtorjev ukvarja s socialnim modelom obravnave oseb z ovirami. Prve članke s poudarkom na socialnem modelu so objavljali v časopisu *AWOL: Časopis za socialne študije*, katerega izdajatelj je bil YHD – Društvo za teorijo in kulturo hendikepa. Časopis je za slovenski prostor izjemnega pomena, saj članke, namenjene strokovni javnosti, prvič objavljajo tudi ljudje, ki imajo sami izkušnje ovire.

Konec devetdesetih let in na začetku novega tisočletja se je pojavilo več pionirskih del, ki kritično ovrednotijo stanje na področju obravnave ljudi z ovirami v slovenski družbi. Monografija Darje Zaviršek *Hendikep kot kulturna travma: historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi* (Zaviršek 2000) kot prva ponese koncept socialnega modela v mainstreamovski strokovni diskurz, omeniti pa je treba še objave Dušana Rutarja (1993 a, b, 1995, 2011), Elene Pečarič (1997), Klaudije Propat (1997), Emila Bohinca (1998) in Andreja Juga (1999).

Kljub pomembnim spremembam v teoretskem diskurzu na področju obravnave ljudi z ovirami v Sloveniji v devetdesetih letih 20. stoletja, podpisu in ratifikaciji Konvencije o pravicah ljudi z ovirami (2006) ter sprejetju področnega Zakona o izenačevanju možnosti invalidov (2010), Zakona o uresničevanju načela enakega obravnavanja (2007) in Zakona o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov (2007) se je vsakdanje življenje oseb z ovirami v Sloveniji le malo spremenilo. Velike institucije in tradicionalne invalidske organizacije, ki so delovale zadnjih petdeset let, delujejo še danes. Kljub v mukotrpnem procesu vzpostavljenemu omejenemu številu programov, ki zagotavljajo osebno asistenco, se nabor storitev, ki bi izboljšale položaj ljudi z ovirami, ni opazno ali občutno povečal.

V praksi je še posebej zapostavljeno področje ljudi z intelektualnimi ovirami, saj temeljni zakon, ki to področje ureja, Zakon o družbenem varstvu duševno in telesno prizadetih oseb (1983), velja že od leta 1984. Po večini nespremenjene so ostale tudi socialnovarstvene organizacije, ki delujejo na področju obravnave oseb z intelektualnimi ovirami, najstarejše v tem desetletju praznujejo že svojo petdesetletnico obstoja. Njihov deklarativni namen zaposlovanja in družbenega varstva oseb z intelektualnimi ovirami ostaja nespremenjen že desetletja, največje spremembe v njihovem delovanju so se zgodile na začetku devetdesetih, ko so zaradi izgube jugoslovanskega trga svojo proizvodno dejavnost po večini iz lesne, tekstilne in knjigoveške dejavnosti usmerile v darilni program.

Sistem socialnovarstvenih storitev za odrasle osebe z intelektualnimi ovirami v Sloveniji

V Sloveniji deluje 29 samostojnih organizacij, ki izvajajo storitve vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji, ki so namenjene odraslim osebam z intelektualnimi ovirami, v 86 enotah varstveno-delovnih centrov. Dodatnih 27 enot varstveno-delovnih centrov je organiziranih v okviru centrov za usposabljanje, delo in varstvo. Skupaj v Sloveniji tako delujeta kar 102 enoti varstveno-delovnih centrov (Zaviršek *et al.* 2015). Vloga varstveno-delovnih centrov v družbi je dvojna. Zaposleni, strokovnjaki, starši, svojci in tudi uporabniki in uporabnice varstveno-delovne centre obravnavajo kot oblike dela in zaposlitve, celo kot oblike zaposlovanja invalidov, širši družbeni diskurz pa varstveno-delovne centre opredeljuje kot »vrtce za odrasle«, saj opravljajo pomembno funkcijo varovanja in skrbi za osebe z intelektualnimi ovirami v času, ko so svojci zdoma, ali strukturirajo delovni čas uporabnikom zavodov (Zaviršek, Urh 2005, Zaviršek *et al.* 2015).

Zaposlenih v vseh slovenskih enotah varstveno-delovnih centrov je bilo leta 2013 829, od tega 233 moških in 596 žensk. Med zaposlenimi profili je največ delovnih inštruktorjev (30 %) in varuhov (25 %), socialnih delavk pa je bilo leta 2013 v varstveno-delovnih centrih zaposlenih le 60 (7 %) ali manj kot ena socialna delavka na enoto. S številom zaposlenih socialnih delavk je primerljivo število zaposlenih specialnih in rehabilitacijskih pedagogin, ki jih je bilo leta 2013 61 (Statistični urad RS 2016). Socialne delavke in socialni delavci se v varstveno-delovnih centrih zaposlujejo na vodstvenih položajih, saj sistematizacija delovnih mest v varstveno-delovnih centrih zgolj za vodstvena in strokovna delovna mesta predvideva zahtevano sedmo stopnjo izobrazbe. Zaradi svojega položaja imajo socialne delavke in socialni delavci, ki so zaposleni v teh centrih, pomemben vpliv na oblikovanje notranje kulture varstveno-delovnih centrov in s tem priložnost in odgovornost odpraviti sistemsko zatiranje oseb z intelektualnimi ovirami.

V varstveno-delovne centre so vključeni ljudje z intelektualnimi ovirami po koncu posebnih programov vzgoje in izobraževanja, v katere so lahko vključeni do svojega 26. leta. Leta 2013 je bilo v varstveno-delovne centre vključenih 3196 ljudi, od tega 1761 moških in 1435 žensk (Statistični urad RS 2016). Število vključenih oseb v storitev vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji od leta 2008 ostaja enako, saj že od leta 2008 ni bilo ustanovljenih novih javnih organizacij, ki bi izvajale storitve vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji, prav tako pa Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti od leta 2008 ni razpisalo novih koncesij za izvajanje storitev vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji ali povečalo obsega storitev v že obstoječih organizacijah. Vse organizacije, ki izvajajo te storitve pod posebnimi pogoji, vodijo evidence čakajočih za vključitev v storitev. Čakajočih na listi za vključitev je v vsaki organizaciji med nekaj deset do nekaj sto, čakalna doba za vključitev pa je navadno nekaj let (Zaviršek *et al.* 2015).

Omeniti moramo tudi, da so čakalne dobe za vključitev v 24-urno institucionalno varstvo v Sloveniji navadno občutno krajše ali pa čakalnih dob ni (Zaviršek *et al.* 2015). Ljudje, ki so vključeni v storitve vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji, so tisti, ki so označeni kot osebe z lažjo, zmerno, hujšo ali hudo motnjo v duševnem razvoju, osebe z več motnjami (z motnjo v duševnem razvoju, pri katerih so opazne še osebnostne motnje ali hujše senzorne motnje, ali imajo prirojene ali pridobljene poškodbe gibalnega aparata, centralnega ali perifernega živčevja). Po navadi osebe status pridobijo v času šolanja, vsekakor pa pred 26. letom starosti, saj pozneje njihov status urejajo drugi zakoni.

Večina vključenih oseb (55 %) je imela oznako zmerne motnje v duševnem razvoju. Druga najpogostejša kategorija je kategorija »oseb z več motnjami: z motnjo v duševnem razvoju, pri katerih so opazne še osebnostne motnje ali hujše senzorne motnje« (20 %) (Statistični urad RS 2016). Gre za osebe, ki so opredeljene kot nezmožne samostojnega življenja in opravljanja plačanega dela, v številnih primerih jim je vzeta tudi poslovna sposobnost ali pa imajo starši nad njimi podaljšano roditeljsko pravico.

Ko se osebe vključijo v storitev, ki jo izvajajo varstveno-delovni centri, kljub prevladujočemu diskurzu o zaposlitvi veljajo zgolj za uporabnike storitve. To pomeni, da niso zaposleni, nimajo sklenjene pogodbe o zaposlitvi, ne prejemajo plače in niso prejemniki ali prejemnice pravic, ki izhajajo iz delovnega razmerja, čeprav uporabniki in uporabnice v varstveno-delovnih centrih opravljajo najrazličnejša dela. Na trgu dela se lahko zaposlijo zgolj, če se odrečejo svojemu statusu, s tem pa izgubijo vse pravice, ki jim pripadajo po Zakonu o družbenem varstvu duševno in telesno prizadetih oseb (1983). Osebe, ki so vključene v varstveno-delovne centre, se tudi ne morejo upokojiti. Ko dela v centru ne zmorejo več, se vključijo v 24-urno institucionalno varstvo.

Metodologija raziskave

Vse tuje kvalitativne raziskave, ki preučujejo vsakodnevno življenje oseb z intelektualnimi ovirami, ugotavljajo, da je uspešen prehod iz mladosti v odraslost (in s tem povečanje njihove moči) za mladostnike z intelektualnimi ovirami brez skrbnega načrtovanja, podpore

in usposabljanja skoraj nemogoč (Powers 2008, Jivanjee *et al.* 2009, Shandra 2011). Moja raziskava je kvalitativna in eksplorativna, osredotoča se na spremembe v razmerjih moči v obdobju odraščanja oseb z intelektualnimi ovirami in temelji na etnografskem pristopu. Pri interpretaciji raziskovalnega materiala se opiram na nabor različnih teorij, kot so teorija upora, teorija moči, teorija nasilja, na poudarke semantike in zgodovino otroštva, ki izhajajo tako iz socialnodelovske kot tudi sociološke znanosti. Sinteza teorij v raziskavi je ključna za razumevanje umeščenosti skupine oseb z intelektualnimi ovirami v družbo in interakcije skupine z drugimi akterji, hkrati pa ponuja vpogled v nabor kritičnih točk, ki jih je v praksi socialnega dela nujno preučiti. Raziskava preučuje izjemno pomembno področje raziskovanja družbenega položaja ljudi z intelektualnimi ovirami in socialnemu delu omogoča usmerjeno delovanje h konkretnim akcijam, ki bi ljudi z intelektualnimi ovirami podprle na področju prehoda med izobraževanjem in zaposlitvijo in povečale njihovo družbeno moč.

Raziskava se umešča na presečišče med sociologijo in socialnim delom in temelji na razvijanju kritičnega socialnega dela, ki prepozna strukture zatiranja in privilegiranosti na družbeni in individualni ravni. V nadaljevanju članka se osredotočam na družbene neenakosti, izključevanje in nepravičnost ter razumevanje prepletenosti zgodovinskih, družbenoekonomskih, kulturnih, prostorskih, političnih ali drugih dejavnikov kot gradnikov kolektivne in individualne stvarnosti. S popisom aktualne, vendar prezrte pojave oblike strukturnega zatiranja oseb z intelektualnimi ovirami članek pripomore k zavzemanju za človekove pravice in socialno pravičnost.

Temeljno vprašanje, na katero z raziskavo odgovarjam, je: kako in s katerimi vzvodi moči se v slovenski družbi kaže in ohranja pokroviteljski odnos do odraslih oseb z intelektualnimi ovirami? Na vprašanje odgovarjam z razčlenitvijo pripovedi oseb z intelektualnimi ovirami o lastni družbeni vlogi, pričakovanjih in željah za prihodnost ter možnih izidih lastnega življenja v perspektivi življenjskega poteka, da bi dobil vpogled v zaznano resničnost oseb z intelektualnimi ovirami kot zatirane družbene podskupine. Namen raziskave je vplivati na obstoječa strukturna razmerja moči in kritično opozoriti na družbene neenakosti, ki so jim podvržene osebe z intelektualnimi ovirami. Raziskava postavlja kritično ogledalo družbi, ki prek takšnih in sorodnih raziskav in publikacij dobi priložnost za refleksijo o lastnih strukturnih zatiralskih sistemih na področju ljudi z ovirami.

Pridobivanje respondentov in partnerskih organizacij v raziskavi je potekalo prek že prej vzpostavljenih raziskovalnih mrež, hkrati pa so se respondenti raziskavi priključevali tudi po metodi snežne kepe. Kljub pastem takšnega vzorčenja je zaradi izbrane tematike takšno vzorčenje upravičeno, saj gre za skrito družbeno skupino, reprezentativno vzorčenje pa takšni preliminarni raziskavi ne bi dodalo kake izboljšane kvalitete (Bernard 2000). Raziskovati sem začel z opazovanjem z udeležbo v sodelujočih partnerskih organizacijah. Te so bile povabljene k sodelovanju na podlagi njihovih različnih specializiranosti, ki jih udeležujejo pri izvajanju zakonsko opredeljene socialnovarstvenih storitev vodenja, varstva in zaposlitve pod posebnimi pogoji.

Partnerske organizacije so bile:

- Javni varstveno-delovni centri in zasebni s koncesijo za izvajanje storitve;
- specializirane organizacija (cerebralna paraliza, poškodba glave) in nespecializirane organizacije;
- organizacije centrov za usposabljanje delo in varstvo ter organizacije varstveno-delovnih centrov;
- organizacije, ki ponujajo institucionalno varstvo, bivalne ali stanovanjske skupine, in institucije, ki namestitev ne ponujajo.

S tem so bile v raziskavi zajete najrazličnejše organizacije, ki izvajajo storitve vodenja, varstva in dela pod posebnimi pogoji v Sloveniji. Opazovanje z udeležbo v vsaki izmed organizacij je bilo namenjeno etnografskemu raziskovanju in pripravi terena za izvedbo fokusnih skupin. Opazovanje z udeležbo je v posamezni organizaciji trajalo od pet do deset delovnih dni v obsegu osem ur na dan. V drugi fazi raziskave sem s podporo partnerskih organizacij opravil pet sklopov skupinskih intervjujev z uporabniki, ki so v te organizacije vključeni. Vsak izmed petih

sklopov skupinskih intervjujev je obsegal tri srečanja, na vsakem srečanju pa je sodelovalo med 8 in 14 uporabnikov in uporabnic. Skupaj je bilo v skupinske intervjuje vključenih 54 oseb, ki so v skupinskem intervjuju sodelovali vsaj enkrat, od tega je bilo 41 takih, ki so sodelovali na vseh treh predvidenih srečanjih. Raziskava je na terenu potekala med novembrom 2014 in januarjem 2015.

Jezik kot sredstvo za ohranjanje družbenih neenakosti

Med opazovanjem z udeležbo sem bil kot raziskovalec aktivno udeležen v vsakodnevem življenju ljudi z ovirami in bil priča vsej fenomenološki kompleksnosti povezav in prepletu pomenov dogodkov, ki so potekali v raziskovalni situaciji. V raziskovanje nisem vstopal z vnaprej določenimi kategorijami, o katerih sem pridobival odgovore, temveč svobodno in opazoval tiste koncepte in kategorije, ki se zdijo smiselne tistim, ki sem jih opazoval. Da raziskovanje ne bi bilo zastavljeno preširoko, sem pri interpretaciji rezultatov kot vodilne kategorije raziskovanja izbral dogodke in pomena, ki so najtesneje povezani s teorijo moči (Lukes 2009, Foucault 1980, 2010), teorijo upora (Spivak 1988, Fanon 1963, Freire 2009) in ki kažejo na navzočnost ali odsotnost zasebnih, javnih ali uradnih označevalcev prehoda v odraslost (Wallace, Jones 1992). Poleg vsebinskega govora o različnih kategorijah, ki jih lahko imenujemo za označevalce odraslosti (*op. cit.*), sem bil v analizi materiala, zbranega z opazovanjem z udeležbo, pozoren tudi na govor (Foucault 2010, Derrida 1998), saj razkriva družbena razmerja moči. Posebno pozornost sem namenil pokroviteljskemu govoru strokovnjakov, v katerem se jasno kaže strokovnjakova moč nad uporabniki storitev in umeščanje strokovnjaka kot edinega, ki v razmerju med uporabnikom in strokovnjakom ima in opredeljuje vednost (Foucault 2001). Kot pokroviteljski govor označujem uporabo pomanjševalnic, govor, ki vsiljuje vednost in je nedemokratičen, omejuje dostop do določenih korpusov vednosti (npr. o spolnosti) in uveljavlja moč ene osebe nad drugo.

Nedemokratičen govor in uporaba jezika, ki je podoben tistemu, ki ga odrasli uporabljajo z otroki, sta dva izmed najpogostejših primerov, ki ju je bilo moč zaznati med terenskim raziskovanjem v sodelujočih organizacijah. Ena izmed strokovnih delavk je že pri prvem stiku zagotovila, da imajo njihovi uporabniki težave z odraščanjem. Povedala je: »Naši imajo težave z odraščanjem, še posebej tisti, ki živijo doma, ne morejo preseči tega najstniškega. Ker doma nimajo znanja, kako ravnati – predvsem o spolnosti.« Strokovna delavka uporabnika varstveno-delovnega centra opredeljuje kot nekoga, ki le v redkih primerih odraste ali pa ima s tem velike težave. Sklepamo lahko, da ne verjame, da odrasli ljudje z intelektualnimi ovirami, ki so uporabniki varstveno-delovnih centrov, lahko dosežejo družbeni status odraslega, s katerim bi imeli dostop do diskurzov, kot je tisti o spolnosti. Nedostopnost spolnosti ljudem z intelektualnimi ovirami strokovna delavka opravičuje s tem, da imajo starši ali skrbniki ljudi z intelektualnimi ovirami premalo znanja o tem, kako osebo z intelektualnimi ovirami naučiti družbeno sprejemljive spolnosti. Pokroviteljski jezik v govoru strokovne delavke se pojavi tudi pri uporabi besede »naši«, ki briše formalne meje storitve socialnega varstva in skupnost opredeljuje zgolj kot veliko družino, v kateri je večja tudi popustljivost do nestrokovnega dela, nasilja in zlorab, kultura molka pa še toliko močnejša.

Ena izmed uporabnic, stara 45 let, ki je sodelovala v enem izmed skupinskih intervjujev, je o odnosu staršev in življenju doma povedala: »Meni vedno pravijo, da sem še otrok, in me božajo po glavi in mi dajejo poljubčke. Ampak me ne moti.« Uporabnica, stara 41 let, je še dodala: »Mene pa mami kliče mucu.«

Eden izmed pritlehnejših primerov je prihod starejše gospe, ki je mati enega izmed uporabnikov, v varstveno-delovni center. Po krajšem pogovoru z vodjo centra je ob odhodu naslovila še svojega 38-letnega sina z besedami: »Imej lep dan, srček,« in ga pobožala po glavi. V poznejšem pogovoru je uporabnik povedal, da se v varstveno-delovnem centru ne počuti dobro in da je raje: »med normalnimi ljudmi, ker se bolje razumem z njimi.« Povedal pa je tudi, da se pogosto

dogaja, da »drugi kar mislijo, da jaz ne znam govorit.« Podobno je eden izmed drugih uporabnikov povedal: »Fotr¹ ne verjame, da delam. Pravi, da se tukaj samo igramo, ko igramo boccio².«

Podoben odnos do odrasle hčere ima tudi mama, ki je prišla na govorilne ure³ k vodji delavnice. Po končanem razgovoru in zagotovitvi, da je njena hči »pridna«, sta se z 32-letno hčerjo odpravili z besedami: »Pridi, lubika⁴, pridi, greva domov.« Vodja delavnice je pozneje povedala, da starši pogosto zahtevajo več izplačane nagrade za delo svojih otrok v varstveno-delovnem centru, saj njihovi otroci doma zmeraj govorijo, kako zelo veliko delajo. Vodja delavnice je komentirala: »Pa saj sam vidiš, kako malo se naredi in kako malo delamo.«

Konstrukcija brezumja skozi organizacijo »primernih« aktivnosti

Pokroviteljski odnos do ljudi z intelektualnimi ovirami se ohranja tudi v dejavnostih, ki jih ljudje z intelektualnimi ovirami v varstveno-delovnih centrih počnejo. Pravilnik o standardih in normativih socialnovarstvenih storitev (2010), ki ureja delo v varstveno-delovnih centrih, predvideva, da lahko ti centri izvajajo aktivnosti, ki so ekonomske narave, kot tudi poklicno usposabljanje. Najpogostejše uporabniki in uporabnice storitev v varstveno-delovnih centrih opravljajo nekretnostna in ponavljajoča se dela, na primer zlaganje ščipalk, paketov prve pomoči, svinčnikov ali drugega drobnega materiala, izdelava voščilnic, izdelkov iz volne in drugega darilnega materiala, sestavljanje škatel ali sortiranje odpadnega materiala (Zaviršek, Urh 2005, Zaviršek *et al.* 2015).

Nekateri varstveno-delovni centri v okviru svojih enot organizirajo tudi delavnice, na katerih izvajajo zahtevnejše aktivnosti, kot so urejanje vrtov, kvačkanje, izdelava izdelkov iz stekla ali lesa in polizdelkov za nadaljnjo proizvodnjo. Uporabniki in uporabnice v varstveno-delovnih centrih so praviloma razvrščeni v različne delavnice glede na njihovo delovno sposobnost, vsem delavnicam pa je skupno, da uporabniki in uporabnice praviloma sedijo za mizo in so z nečim zaposleni. Izjemoma varstveno-delovni centri tistim, ki veljajo za najsposobnejše, prepustijo dela zunaj delavnic, pri delu pa so samostojni. Ta dela so na primer pomoč pri razdeljevanju hrane, čiščenje in urejanje jedilnice ali urejanje okolice centra. V delavnicah, kamor so razvrščeni uporabniki in uporabnice, ki veljajo za manj delovno sposobne, se pogosto srečujejo s pomanjkanjem dela. Obdobja, ko je dela manj, vodje delavnic zapolnijo z aktivnostmi, kot so sprehodi, obiski trgovin, igranje družabnih iger, pospravljanje, risanje, urejanje omar in sortiranje delovnega materiala. V analizo raziskave so vključene številne aktivnosti, ki so namenjene zgolj zapolnjevanju časa uporabnikov in uporabnic.

Eden izmed uporabnikov, star 39 let, je izdeloval mozaike iz koščkov usnja, ki jih je lepil na podlago. Pokazal je nekaj slik, ki jih je ustvaril na takšen način. Motivi na slikah so živali ali pokrajine, ki jih je večinoma prerisal iz pobarvank. Izdelki, ki jih izdeluje, niso namenjeni prodaji, v pogovoru pa je zaupal, da v izdelovanju takih mozaikov ne uživa, temveč si samo krajša čas. Podobno vrsto dela je opravljal tudi eden izmed uporabnikov, ki je v delovnem času navijal vrv iz enega koluta na drugega in spet nazaj ali pa je trgal papir na koščke. Strokovna delavka je ob tem dodala, da jim uporabnikova dejavnost pride prav, saj dokumentov ne pošiljajo več v uničenje, temveč jih dajo kar njemu, da jih strga.

Najpogostejša dejavnost uporabnikov in uporabnic varstveno-delovnih centrov, s katero polnijo čas, pa je risanje. Vodje delavnic ob dnevih, ko ni drugega dela, pred uporabnike in uporabnice postavijo liste papirja in barvice, družabne igre ali sestavljanke, stene delavnic pa pogosto krasijo risbe, ki so jih narisali uporabniki. Te risbe uporabnikov so ena redkih dobrin,

¹ Sic.

² Boccia je šport, podoben balinanju, ki je namenjen osebam s cerebralno paralizo ali drugimi ovirami telesne motorike. Leta 2008 je postal paraolimpijska disciplina, ena izmed zgolj treh paraolimpijskih disciplin, ki nima sorodne discipline med olimpijskimi disciplinami.

³ Eden izmed sodelujočih zavodov ima za svoje strokovne delavce razpisane t. i. govorilne ure, ki so namenjene staršem ali skrbnikom za pogovore o njihovih otrocih.

⁴ Sic.

Slika 1: Risba uporabnice varstveno-delovnega centra.

ki jih uporabniki in uporabnice imajo, zato pogosto postanejo predmet menjave in izraz naklonjenosti. Uporabniki in uporabnice risbe skrbno shranjujejo v mapah, na stenah delavnic ali stenah svojih sob. Ko sem se pridružil eni izmed skupin, mi je ena izmed uporabnic v znamenje naklonjenosti podarila risbo, ob neki drugi priložnosti pa je ena izmed uporabnic uporabniku, ki se tisti dan ni počutil dobro, podarila sliko, ki jo je pred kratkim narisala.

Organizacije za svoje uporabnike in uporabnice organizirajo številne dogodke, katerih namen je popestritev dneva. Ker se je v času raziskovanja bližal praznični čas, so številne organizacije za svoje uporabnike in uporabnice organizirale obisk dedka Mraza ali Miklavža. Uporabniki in uporabnice so o prihajajočem dogodku govorili že nekaj tednov prej, najpogostejša tema pa je bila vsebina daril. Nihče izmed uporabnikov in uporabnic ali zaposlenih v diskurz ni vnesel vprašanja, kdo se bo oblekel v dedka Mraza ali Miklavža, zdi se celo, da so zaposleni ali uporabniki in uporabnice, ki so vedeli, da gre zgolj za izmišljotino, to skrivali pred tistimi uporabniki in uporabnicami, ki niso dvomili o resničnem obstoju dedka Mraza ali Miklavža. V nekaterih primerih so se uporabniki udeležili obdarovanja, ki ga je organizirala kakšna druga organizacija, v nekaterih primerih pa so obdarovanje organizirali sami. V enem izmed primerov, ko je varstveno-delovni center organiziral praznično obdarovanje, so v organizacijo povabili tudi televizijo, ki je o dogodku naredila prispevek. Na dogodku je bil organiziran ples s prihodom dedka Mraza, ki je vsem uporabnikom in uporabnicam razdelil darila. Organizacije se sicer organiziranja praznovanj lotevajo na različne načine, pogosto tudi na načine, ki so primernejši starostni skupini uporabnikov in uporabnic. Eden izmed varstveno-delovnih centrov je za svoje uporabnike in uporabnice organiziral slavnostno kosilo, drugi pa je organiziral ples, na katerega je povabil znanega slovenskega pevc.

Podobe institucionaliziranega nasilja nad osebami z intelektualnimi ovirami

Institucionalizirano ali strukturno nasilje je koncept, ki ga pripisujemo Johanu Galtungu (1969). Gre za koncept, ki kot nasilje opredeljuje že samo družbeno ali institucionalno organizacijo, ki ljudem onemogoča, da bi zadovoljili osnovne potrebe. Ker strukturno nasilje na različne načine vpliva na ljudi v različnih družbenih vlogah, je tesno povezano s socialno pravičnostjo. Institucionalizirano nasilje v varstveno-delovnih centrih se kaže na veliko načinov: zaklepanje omar, v katerih so pripomočki za delo, zaklepanje računalnikov, namenjenih

uporabnikom, z gesli, ki jih vedo zgolj vodje delavnic, izražanje nezadovoljstva nad uporabniki in opozarjanje uporabnikom na vedênje⁵, ki se zdi strokovnim delavkam moteče, zaklepanje vrat in prostorov ter izključevanje iz dejavnosti.

Institucionalno nasilje opiše tudi primer interakcije med uporabnico in zaposleno. Uporabnica se je sprehajala po hodniku, ko je mimo prišla ena izmed medicinskih sester. Uporabnica jo je prosila, naj ji pomaga pri negi, zaposlena pa ji je rekla, da mora počakati. Uporabnica se je pritožila, da ji že od včeraj nihče ni pomagal. Zaposlena se je razjezila in bila do uporabnice zelo ostra, rekla ji je, če se bo tako še naprej vedla, ji do jutri ne bo pomagala.

Na rednem dnevnem sestanku zaposlenih v eni izmed sodelujočih organizacij je eden izmed zaposlenih v bivalni enoti povedal:

Meni gre Boris res na živce, ker hoče biti zmeraj nekaj posebnega in ne želi jesti takrat kot ostali. Če je ob šestih večerja, je takrat pač večerja, ne morejo si izmišljevati. Jaz ne morem vsakega posebej spraševati in ga štimati, kdaj bi in kaj bi!

Osredotočenost nase v delovnem procesu je moč zaznati tudi v izjavi enega izmed zaposlenih, ki mi je pripovedoval o delu v varstveno-delovnem centru:

To je delo, ki se ga moraš navaditi, saj je zelo naporno, ker te telí⁶ fizično in psihično izčrpavajo. Veliko jih po enem mesecu odneha, ker tudi vidijo, da se nekaterim stanje samo slabša. Z nekaterimi se tako namučiš, da kaj naredijo. Ko rešujemo delovne liste z nekaterimi, se jaz desetkrat bolj namučim, da oni kaj napišejo.

Zaposleni vedênje uporabnikov nadzorujejo na različne načine. Med enim izmed prvih obiskov stanovanjske skupine sta mi ena izmed zaposlenih in uporabnica pokazali uporabničino sobo. Zaposlena je v sobo vstopila, ne da bi uporabnico karkoli vprašala. Zaposlena mi je na steni uporabničine sobe pokazala razporednico, na kateri zaposleni zapisujejo uporabničino počutje. Uporabnica mora zaradi dobrega počutja hoditi na sprehode dopoldne in popoldne, za vsak sprehod ali pa če je uporabnica »pridna«, dobi nalepko in jo prilepi v razporednico. Uporabnica je stara 28 let.

Drugi primer fizičnega nadzora je fizično zapiranje. V eni izmed organizacij strokovne delavke in delavci neprimerno vedênje uporabnikov in uporabnic, na primer spahovanje in govorjenje grdih besed, nadzorujejo tako, da osebo ločijo od skupine in jo fizično zaprejo v drug prostor. V nekaterih primerih tudi zaklenejo vrata. Odzivi uporabnikov in uporabnic so različni, nekateri se zapiranj upejo in s pestmi udarjajo po vratih, drugi pa zapiranje mirno presedijo. Zgodilo se je celo, da so zaradi mirnosti uporabnika nanj pozabili, nanj se je ena izmed strokovnih delavk spomnila šele, ko je po 45 minutah skupina odhajala na malico.

Sklep

Raziskava opozarja na tri prevladujoče načine, na katere se ohranja in obnavlja pokroviteljski družbeni odnos do oseb z intelektualnimi ovirami v Sloveniji. Ti načini so: institucionalizirano nasilje, kronološki starosti in kontekstu neprimerne aktivnosti in pokroviteljski jezik. Tako se ohranja in obnavlja neenakomerno razmerje moči med ljudmi z intelektualnimi ovirami in strokovnjaki, to pa povzroča zatiranje družbene skupine ljudi z intelektualnimi ovirami. Čeprav je bilo v zadnjih desetletjih narejenih nekaj pomembnih korakov, ki so občutno izboljšali življenje ljudi z intelektualnimi ovirami, vsakodnevno življenje skupine oseb z intelektualnimi ovirami še ne dosega življenjskega standarda večinske družbe. To moramo nujno obravnavati kot obliko diskriminacije (Tideman, Svensson, 2015).

Zatiralske strukture, na katerih zatiranje temelji, opravičujejo vednost, ki ohranja obstoječe razmerje družbenih moči, in slabijo pozicijo družbene skupine, ki je zatirana (Tideman, Svensson

⁵ V enem primeru je ena izmed zaposlenih eni izmed uporabnic, ki je začela med delom tiho govoriti, osorno rekla: »Nehaj no! Zakaj *mijavkaš* [sic]? Nehaj že!«

⁶ Sic. Uporabniki.

2015, Oliver, Barnes 2012). Da bi zagotovili vključujočo družbo tudi za ljudi z intelektualnimi ovirami, moramo ljudem z intelektualnimi ovirami omogočiti, da sooblikujejo družbeno vednost. Paulo Freire (2009) s konceptom »modrost zatiranih« povzame pomembnost vključevanja tistih, ki so strukturno diskriminirani v procesu ustvarjanja vednosti, saj v nasprotnem primeru obstaja možnost, da se strukturne neenakosti in zatiranje v družbi ohranijo in ponovijo.

Ranljivost družbenega položaja ljudi z intelektualnimi ovirami pomeni, da se družba lahko vrne k tradicionalni, varovalni paradigmi obravnave oseb z intelektualnimi ovirami in njihovi institucionalizaciji. Čeprav tradicionalni pristop temelji na dobrih namenih, lahko zgolj krepi odvisnost oseb z intelektualnimi ovirami in njihovo zatiranje (Tideman, Svensson 2015). Pokroviteljski odnos, ki je pogost pri strokovnjakih, starših ali sorodnikih oseb z intelektualnimi ovirami, in ambicija javnih socialnovarstvenih služb, da uredijo življenja tistih, ki potrebujejo nego, podporo in skrb, onemogočata osebam z intelektualnimi ovirami pridobitev lastne življenjske izkušnje (*op. cit.*). Moja raziskava je pokazala, da to, kaj je za posameznika dobro, opredelijo tisti, ki izvajajo skrb in podporo, podporo pa načrtujejo glede na zaznane potrebe v celotni družbeni skupini in ne glede na posameznika. Feher, Heller in Markus (1983) to opredeljujejo kot »diktaturo nad potrebami«, saj strokovnjaki odvzamejo pravico marginaliziranim družbenim skupinam, da sami opredelijo lastne potrebe. Namesto tega so potrebe opredeljene glede na hotenja hegemonije in skrbnikov, ki s sistemom skrbi upravljajo (Tideman, Svensson 2015).

Raziskava pomeni pomemben korak k pravičnejši družbi, saj razkriva temeljne družbene mehanizme, ki ljudi z intelektualnimi ovirami ohranjajo v podrejenem položaju. Pokaže tudi, kako se pokroviteljski odnos ohranja s pomočjo jezika, s katerim družba označuje ljudi z intelektualnimi ovirami, in kako se zaradi družbene predpostavke, da so ljudje z intelektualnimi ovirami »na ravni majhnih otrok«, izgubi resnični vpogled v življenje ljudi z intelektualnimi ovirami.

Najpomembnejši učinek raziskave pa je bilo sodelovanje oseb z intelektualnimi ovirami kot pomembnih sodelavcev v raziskovalnem procesu. Raziskava je ena redkih, ki ljudi z intelektualnimi ovirami v Sloveniji opredeljuje kot subjekt in ne zgolj kot objekt opazovanja. Tih in pogosto prezrt glas ljudi z intelektualnimi ovirami je v raziskavi prvič slišan. Njihov glas ljudi je preslišan, ker ga obravnavamo kot nerazumskega, ni upoštevan, čeprav se je s svojimi strahovi, željami, bolečinami, hotenji in stiskami v raziskavi pokazal za popolnoma vsakdanjega, torej takšnega, kakršenga govorimo vsi.

Viri

- Bernard, R. H. (2000), *Social research methods: qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Bohinc, E. (1998), Moje telo, to sem jaz. *AWOL: Časopis za socialne študije*, 4, 1–2: 91–94.
- Derrida, J. (1998), *O gramatologiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Dominelli, L. (2005), Ovira kot spolno specifična izkušnja. *Socialno delo*, 44, 1–2: 17–28.
- Fanon, F. (1963), *The wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Feher, F., Heller, A., Markus, G. (1983), *Dictatorship over needs*. Oxford: Blackwell.
- Foucault, M. (1980), *Power/knowledge: selected interviews & other writings 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- (2001), *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- (2010), *Besede in reči: arheologija humanističnih znanosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Freire, P. (2009), *Pedagogy of the oppressed*. New York, London: Continuum.
- Galtung, J. (1969), Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6, 3: 167–191.
- Gilligan, J. (1996), *Violence: reflections on a national epidemic*. New York: Putnam.
- Jivanjee, P., Kruzich, J. M., Gordon, L. J. (2009), The age of uncertainty: parent perspectives on the transitions of young people with mental health difficulties to adulthood. *Journal of Child and Family Studies*, 18: 435–446.

- Jug, A. (1999), Hendikepirano telo in institucija. *AWOL: Časopis za socialne študije*, 5, 1–2: 86–91.
- Konvencija o pravicah invalidov (2006), Ministrstvo za delo družino in socialne zadeve. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/konvencija_o_pravicah_invalidov.pdf (9. 2. 2016).
- Lukes, S. (2009), *Power: a radical view*. New York: Palgrave Macmillan.
- Murgel, J. (2014), *Vodnik po pravicah otrok s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Založba GV.
- Oliver, M. (1990), *The politics of disablement*. London: Macmillan.
- (2009), *Understanding disability*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Oliver, M., Barnes, C. (2012), *The new politics of disablement*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pečarič, E. (1997), Telo kot blago. *AWOL: Časopis za socialne študije*, 3, 1: 106–110.
- Powers, K., Hogansen, J., Geenen, S., Powers, L. E., Gil-Kashiwabara, E. (2008), Gender matters in transition to adulthood: a survey study of adolescents with disabilities and their families. *Psychology in the Schools*, 45, 4: 349–363.
- Pravilnik o standardih in normativih socialnovarstvenih storitev (2010), *Ur. l. RS*, št. 45/10, 28/11, 104/11, 111/13 in 102/15.
- Propat, K. (1997), Hendikep in vrednost. *AWOL: Časopis za socialne študije*, 3, 1: 101–105.
- Rutar, D. (1993 a), Rehabilitacija in jezik: hendikep kot diferencialnost. *Gib: revija o rehabilitaciji*, 14, 1: 9–11.
- (1993 b), Hendikep kot simptom. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 21, 156/157: 121–132.
- (1995), Jezik hendikepa ali o anarhizmu. *AWOL: Časopis za socialne študije*, 1, 1–2: 213–226.
- (2011), *Teze za teorijo in kulturo hendikepa*. Ljubljana: YHD, društvo za teorijo in kulturo hendikepa.
- Shandra, C. L. (2011), Life-course transitions among adolescents with and without disabilities. *International Journal of Sociology*, 41, 1: 67–86.
- Spivak, G. C. (1988), Can the subaltern speak? V: Nelson, C. (ur.), *Marxism and the interpretation of culture*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press (271–315).
- Statistični urad RS (2016), Podatkovni portal SI-STAT. Dostopno na: www.stat.si.
- Tideman, M., Svensson, O. (2015), Young people with intellectual disability: the role of self-advocacy in a transformed Swedish welfare system. *Qualitative Studies in Health and Well being*, 10: 1–8.
- UPIAS (1975), *Fundamental principles of disability*. Dostopno na: <http://disability-studies.leeds.ac.uk/files/library/UPIAS-fundamental-principles.pdf> (13. 3. 2017).
- Wallace, C., Jones, G. (1992), *Youth, family and citizenship*. Philadelphia: Open University Press.
- Zakon o družbenem varstvu duševno in telesno prizadetih oseb (1983), *Ur. l. SRS*, št. 41/83, *Ur. l. RS*, št. 114/06 – ZUTPG, 122/07 – odl. US, 61/10 – ZSVarPre in 40/11 – ZSVarPre-A.
- Zakon o izenačevanju možnosti invalidov (2010), *Ur. l. RS*, št. 94/10 in 50/14.
- Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja (2007), *Ur. l. RS*, št. 93/07 – uradno prečiščeno besedilo.
- Zakon o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov (2007), *Ur. l. RS*, št. 16/07 – uradno prečiščeno besedilo, 87/11, 96/12 – ZPIZ-2 in 98/14.
- Zaviršek, D. (2000), *Hendikep kot kulturna travma: historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi*. Ljubljana: */cf.
- Zaviršek, D., Krstulović, G., Leskošek, V., Videmšek, P., Bohinec, M., Pečarič, E., Jeseničnik, N., Poropat, K. (2015), *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljati storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitucionalizacije v Sloveniji*. Ljubljana: YHD – Društvo za teorijo in kulturo hendikepa.
- Zaviršek, D., Urh, Š. (2005), *Pravice oseb z intelektualnimi ovirami: dostopnost izobraževanja in zaposlovanja*. Budimpešta: Open Society Institute.

Chu-Li Liu

CULTURE OR OPPRESSION?

An anti-oppressive perspective on women with mental health problems who survived their male partners' violence

Feminist theory is an important sociological theory that is very often used in social work research focusing on inequalities, power relations and social work gender analysis. Informed by feminist thoughts, domestic violence prevention system was first initiated in 1980's and the lens of misuse/abuse power is emphasized; legal aids, provisions of resources such as protection orders, shelters, etc. are central to the work. In contrast to the traditional view that domestic violence is a private matter, the goal is to indicate that domestic violence is a matter that the State needs to intervene in, take the blame off the victims and place the responsibility on the abusers. Research pointed out that survivors who were reported to the system experienced fragmented services or services that did not meet their needs, and thus it resulted in survivors withdrawing from the helping process, so the problems still occur in their lives on a regular basis. This paper uses examples of women in Taiwan with mental health problems who survived their male partners' violence and were trapped in multiple interlocking vulnerable situations, to demonstrate how various oppressive factors work in survivors' context that stigmatized and constrained survivors. The analysis of vignettes indicated that women with mental health problems who survived their male partners' violence, face many obstacles that put them in vulnerable situations, including female gender norms developed from patriarchal values, coping strategies sanctioned by patriarchal and collective social contexts, and social exclusion developed from discrimination towards mental health problems. Therefore ignoring these obstacles, legal aids and providing shelters are limited. By analyzing interlocking vulnerable factors in survivors' context, it emphasizes the importance of a legal perspective as well as a comprehensive analysis of vulnerable factors in understanding survivors in inferior status. Implications for social work practice are addressed.

Keywords: feminist theory, Taiwanese culture, domestic violence, male perpetrators, sexual abuse.

Chu-Li Liu is a Professor at the Department of Social Work, Tunghai University, Taiwan. Contact: chuli@thu.edu.tw.

KULTURA ALI ZATIRANJE? – PROTIZATIRALSKI POGLED NA ŽENSKO Z DUŠEVNIMI TEŽAVAMI, KI SO PREŽIVELE NASILJE SVOJIH PARTNERJEV

Feministična teorija je pomembna sociološka teorija, ki jo v socialnem delu velikokrat uporabljamo v raziskavah, ki se osredotočajo na neenakosti, odnose moči in analizo spola. Sistem za preprečevanje nasilja v družini so prvič uvedli v osemdesetih letih 20. stoletja in ker temelji na feminističnih idejah, je poudarjen vidik zlorabe moči, ključna pri preprečevanju nasilja pa sta pravna pomoč in zagotavljanje virov, kot so odredba o zaščiti in varne hiše. V nasprotju s tradicionalnim pogledom, da je nasilje v družini zasebna zadeva, avtorica trdi, da je to področje, v katero bi morala posegati država, in da je treba žrtve oprati krivde in odgovornost naprtiti tistim, ki jih zlorablajo. Raziskave so pokazale, da so ženske, ki so preživele, doživljale zgolj okrnjene storitve zase ali pa storitve, ki niso zadovoljile njihovih potreb, zato so se umaknile iz procesa pomoči in še naprej doživljajo probleme v svojem življenju. Članek se osredotoča na tajvanske ženske z duševnimi težavami, ki so doživele nasilje svojih partnerjev in so se znašle ranljive in ujele v kompleksnih okoliščinah. Pokazati želi, kako delujejo različni zatiralni dejavniki v kontekstu, ki je preživele stigmatiziral in omejeval. Analiza dveh Tajvank z duševnimi težavami, ki sta preživele nasilje partnerjev, prikaže, da so takšne ženske izjemno ranljive in se srečujejo s številnimi ovirami, na primer s spolnimi normami, ki jih določajo patriarhalne vrednote, s patriarhalnim in kolektivnim družbenim kontekstom ter s socialnim izključevanjem, ki je posledica diskriminacije do težav z duševnim zdravjem. Če takšne ovire spregledamo, ne pomagajo niti ukrepi pravne pomoči niti namestitve v varnih hišah. Avtorica analizira preplet dejavnikov v kontekstu preživelih in poudarja pomen pravne perspektive in razumevanja dejavnikov, zaradi katerih so ženske ranljive. Pojasni, kakšne posledice ima takšna analiza za prakso socialnega dela.

Ključne besede: feministična teorija, tajvanska kultura, nasilje v družini, storilci, spolna zloraba.

Chu-Li Liu je izredna profesorica na Oddelku za socialno delo Univerze Tunghai na Tajvanu. Kontakt: chuli@thu.edu.tw.

Introduction

Feminist theory is an important sociological theory that is very often used in social work research focusing on inequalities, power relations and social work gender analysis. It encompasses various different perspectives, such as liberal, socialist or radical perspective, which all deal with the analysis of power (Beasley 1999). The liberal perspective for instance, emphasizes the men's denial of women's equal opportunities to choose their life courses; women are encouraged to be assertive, competitive and individualistic. The radical perspective emphasizes that male dominance and control over women are based on biological factors; it focuses on the different ideologies, legislation, that address violence; it deconstructs the patriarchal dominance and allows

women to be powerful as well as defines women's power in the social context as fundamental. The radical perspective on class and gender oppression shows how paid work and unpaid biological reproduction are the sources of women's inferiority; it also shows the interconnection between socialism and anti-oppressive thinking which are both seen as the sources for the liberation of women (Nes, Iadicola 1989). Feminist theory was first grounded from the White women's perspective and was later expanded to include the perspective of Black women and women with diverse ethnicity, sexual orientation, etc. (Beasley 1999).

Regardless of the different perspectives of feminist theory, the ways power manifested in women's lives and the elimination of oppression for women are the common groundwork.

The purpose of adopting sociological theories to inform social work practice is to help social workers to analyze the sources of problems and develop possible interventions (Lancaster, Lumb, 1999). In the area of direct social work practice, feminist theory provides social workers with an overarching framework to help clients understand the power imbalance. The ultimate goal for social workers is to empower clients and facilitate changes (Van Den Bergh 1998). Feminist theory also lays the grounds for social policy makers to create systems/structures that are equal and socially inclusive. For example, the notion of radical feminism that men use dominance over women based on biological factors and violence, is often adopted to analyze the reasons why men sexually abuse women and, based on this analysis, develop relevant laws/policies to raise public consciousness and thus stop this male violence (Lancaster, Lumb 1999). The notion of socialist feminism that the production and reproduction issues oppress women helps to develop policies for helping women have better motherhood. Feminist theory also impacts the epistemology of research. For instance, it emphasizes the necessity and reflexivity of gender, a consciousness-raising as a way of seeing, and the challenging to the norms of objectivity. It also aims to empower women and transform social institutions based on the research results (Fonow, Cook 2005), to position service users as experts for creating knowledge (Coy 2006), and to recognize the asymmetric power relationships between the researched and the researchers (Hunter 2005). It certainly broadened the traditional research epistemology in social science.

Intimate partner violence against women happens around the world. Currently, social work practice with violence against women is predominantly informed by feminist theory. In the perspective of feminist theory the cause of intimate partner violence is that unequal power exists in the intimate partner relationships, the one with more power, most likely men, misuses/abuses the power over the one with less power, most likely women. The one with less power thus suffers and is disempowered in the relationship. The suffering and disempowered situations resulted in the one with less power developed many psychological and mental health problems, such as low self-esteem, posttraumatic stress disorders, etc. Given the harms and traumatic consequences resulted from being abused by the ones who abuse power, it is the state/authority that has the power to intervene in this situation, taking away the blames on the victims and place the responsibility on the abusers (Home of the Duluth Model 2017). Violence against women is considered as a hindrance to women's human rights and freedom (European Union Agency for Fundamental Rights 2014).

Therefore, in 1980's, domestic violence prevention act and relevant helping resources were first initiated due to the arising of feminist thoughts. Mandatory reporting system, legal aids and providing shelters as well as relevant resources are central to the helping process (Simpson, Helfrich 2014).

Undoubtedly, many women who survived their male partners' violence benefited from the system and opened up new chapters in their lives. However, research pointed out that survivors who were reported to the system experienced fragmented services or services that did not meet their needs, and thus it resulted in survivors withdrawing from the helping process so that their problems still plague their lives (European Union Agency for Fundamental Rights 2014, Liu 2016, Warshaw *et al.* 2003). Several reasons may account for this.

Firstly, domestic violence prevention system was developed in the United States in 1980's and is widely adopted and implemented by countries across world. Although many survivors had been helped in terms of safety and legal issues, research indicated that this system was

grounded on the understanding of young, middle aged, heterosexual, married survivors and failed to include lenses of diversity, such as age, disability, and cultures, into consideration. It resulted in ignoring the particular needs/issues of survivors with these various backgrounds (Simpson, Helfrich 2014). For example, the emphasis of helping survivors dealing with the parental custody of young children does not fit the needs of older women since their children had grown up. In addition, divorce is not a preferred or acceptable choice for older women with Chinese cultural background in their old age, therefore the emphasis of providing legal aids to divorce is not a helpful intervention older survivors consider (Liu, Mishna 2015). The needs of LGBT persons also were ignored due to the different legal issues (Simpson, Helfrich 2014).

Secondly, helping survivors with an emphasis on safety, legal and resources issues may result in failing to understand survivors' hesitation to call for help. For example, family centered values and not revealing family secrets, including domestic violence, to any outsiders and thus bringing shames to family are characteristics of collectivist culture such as Taiwan (Yick *et al.* 2003). These cultural values may serve as constraints for survivors and thus silence survivors when they experience intimate partner violence. The cultural values that prevent survivors from calling for outside help make them even more vulnerable in abusive intimate partner relationships (Preisser 1999, Yoshihama 2005). In addition, responses from police to court reinforcing victim-blaming culture still remain and thus prevent women who experienced violence from calling outside for help (European Union Agency for Fundamental Rights 2014).

Failing to explore, and deal with, the unique and interlocking factors that make survivors vulnerable, the effects of protection provided by legal aids and social service are limited. This paper uses examples of women with mental health problems who survived their male partners' violence in Taiwan to demonstrate how various oppressive factors in survivors' context stigmatized and constrained survivors. It uses a framework informed by feminist theory to analyze their multiple interlocking vulnerable situations. It aims to emphasize the importance of a legal perspective as well as a comprehensive analysis of vulnerable factors in understanding survivors in inferior status.

Complexity faced by women with mental health problems who survived their male partners' violence

Intimate partner violence against women is a devastating traumatic experience. Women who had experienced intimate partner violence often developed negative psychological and mental health problems, such as low self-esteem, depression, posttraumatic stress symptom disorders, suicide attempts, etc. and resulted in having problems in dealing with daily life activities (Yoshihama *et al.* 2006). Blasco-Ros *et al.* (2010) indicated that many women who had experienced intimate partner violence were most likely to develop depression; evidence showed that the development of depression and experiencing intimate partner violence are intertwined. This is also the case in Chinese cultural context. In Chinese cultural context, women who experienced verbal and physical violence were reported to have higher rate of developing depression and somatic symptoms than their counterparts who did not experience violence (Yick *et al.* 2003). Interestingly, what is unique to the reactions of female survivors in Chinese cultural context is that they often disclose their depression by talking about somatic symptoms, such as headache and body pains. Yick *et al.* (2003) indicated that the somatic symptoms are associated with the Chinese cultural requirement of not revealing "family secrets" to the outsiders. Thus, women in Chinese cultural context who experienced abuse in marital/family relationships adopt somatic complaints to ask for outside support or recognition of their sufferings. Therefore this points to the fact that women who suffered both from intimate partner violence and depression, in particular women with Chinese cultural backgrounds, are often survivors trapped in complicated situations, such as situations intertwined by cultural and individual factors.

A number of issues that women with mental health problems who survived their intimate partner's violence encountered have been documented. Many female survivors with depression

are often negatively impacted by their depressive symptoms and thus are not able to function well in many levels of their lives. For example, they have difficulties in maintaining employment and thus have individual economic problems. These problems first resulted from female survivors' malfunctions and subsequently made their depressive symptoms worse in return. Therefore many female survivors with depression often got trapped in a spiral circle of problems (Yoshihama *et al.* 2006). Many female survivors were mentally healthy when they got married and developed mental health problems/depressions after they suffered from their intimate partner's violence. However, their mental health problems/depression symptoms often became the focal points and survivors are blamed for causing the problems. By placing the blames on survivors' mental health problems, people in survivors' immediate surroundings are free from responsibilities. The emphasis of depressive symptom without taking the reasons of causing it into consideration served the purpose of freeing their male perpetrators/abusers from any charges. In addition, the emphasis of depressive symptom may bring other negative results to female survivors. For example, their disclosures were not believed, and survivors' receiving social services may lead to lose the custody of their children or to cause perpetrators' further violence (Humphreys, Thiara 2003, Laing, Toivonen 2010, Rose *et al.* 2011). As a result, female survivors with mental health problems first experienced their intimate partner's violence and subsequently suffered from mental health problems and other negative results associated with them.

In addition to the ignorance of interactional effects of intimate partner violence and mental health problems/depression, lack of collaboration between social service system and medical system resulted in survivors experiencing fragmented services. Consequently, their problems remain (Laing *et al.* 2012).

Given the complexity of issues of female survivors with mental health problems/depression, understanding their problems and needs in a perspective of unequal power relationships is crucial (Chang *et al.* 2005).

Gender relationships and the social images of people with mental health problems in Taiwan

Taiwan, as island situated in the east side of China, was used to be a part of Chinese territory in Ching Dynasty.¹ It was given to Japan when the emperor of Ching Dynasty had lost war to Japan. Taiwan was occupied by Japan for 50 years and was returned back to China after Japan lost World War II. Soon after the returning back to China, Taiwan separated from China again because Chiang Kai-Shek² lost the leadership of China and retreated to Taiwan. Therefore Taiwanese culture is predominately a culture embedded with the ideologies of Chinese/Confucius and Japanese culture. Taiwanese culture is characterized by rules of interpersonal relationship; the emphasis of family centered and patriarchal values have been prevalent until now. The cultural norm for women, named "The three obediences of Women", meaning women were supposed to be obedient to their fathers before marriage, to their husbands after marriage and to their sons while their husbands passed away, was the source of patriarchal values in Taiwan. It highly emphasizes women's dependence on men and manifests in daily lives. Women in Taiwan currently are still under pressure to conform to the norm of subordination to men (Tsai 2011). Although women's participation in labor force and women's receiving education are increasing, the gender inequality ideology is still rigid and men have more power than women because the privilege of male gender still remains (Xu, Lai 2002).

Patriarchal values in Taiwan include women's subordination to men, gendered division of

¹ Ching Dynasty (1636–1912) was the last dynasty that implemented monarchy in Chinese history.

² Chiang Kai-Shek was a president of China briefly after World War II. However, Mao Zedong demolished him and replaced him as the leader of China in 1949.

household work regulated by “men work outside³ and women work inside⁴” and husbands’ families are their final resting places. Women’s virtues include taking care of others, coping with suffering by endurance and the emphasis on not losing virginity before marriage. Men are legitimate to continue family lines and are representatives of family, therefore producing male heirs are important for married women (Lu 1990). If the husband is not loyal to their marriage, the wife is supposed to wait for her husband to come back to her patiently (Lee 1996). A divorced woman is more stigmatized than a man and a remarried woman is also devalued. Although women in Taiwan currently are able to receive education and participate in labor force, they are still encouraged not to pursue higher education, such as Ph.D and are encouraged to enter into the so-called “feminine professions”, such as school teachers, nurses etc. (The foundation for women’s rights promotion and development 2017). Researchers argue that it is insufficient to change the patriarchal values due to lack of gender role ideological change. Therefore Taiwan’s social context still remains patriarchal although women are bringing resources into the family and are able to bargain power in the family (Hu, Kamo 2007, Xu, Lai 2002).

In addition to the patriarchal values that place women in second-class positions, stigmatization of mental health problems also exists. Most Taiwanese are Buddhists and Taoists and their attitudes towards mental health problems are strongly influenced by their cultural and religious beliefs. Mental health problems were considered to be a moral problem in the family in Taiwanese culture and religion (Wen 2012). It was believed that the ancestors or current family members had done immoral things and the punishment returns back to their offspring.

Therefore, a Taoist priest would be hired to host a worship ceremony to symbolically pay it back or remedy what they had done before. If it didn’t work, then hiding the persons with mental health problems in the house or sending them to an institution out of their family town and never seeing them again are ways of dealing with it in Taiwan still today. This is supposed to cover the “immoral image” of the family. Therefore, Taiwanese cultural and religious beliefs regarding mental health problems dominated the family members’ choices of care for people with mental health problems. The cultural, religious and patriarchal beliefs together create a context that not only stigmatizes but also isolates women who suffered both from their intimate partner’s violence and her mental health problems.

The history of the Domestic Violence Prevention Act in Taiwan

In 1993, a Taiwanese woman who had suffered from her husband’s long-term abuse cut her husband’s penis while he was sleeping. This woman did not run away after she had hurt her husband. Instead, she had called her husband’s younger sister and had asked her to report her to the police office. She admitted to the police officers that she had killed her husband. During the trial process, dozens of female lawyers and human right activists in Taiwan worked together to lobby a Domestic Violence Prevention Act. They attempted to save this woman and other women who also suffered from their husbands’ abuse by claiming that domestic violence/intimate partner violence is not an issue in private sphere but an issue that needs to be intervened by the law. They successfully initiated Domestic Violence Prevention Act in Taiwan and this Act came into enforcement in 1998 (Domestic Violence Prevention Network 2017). Mandatory reporting, safety and legal aids are central to this Act. Following the enforcement of this Act, a domestic violence prevention system that adopted fully the model developed in the United States was also initiated (*op. cit.*). In this system, social workers cooperate with police officers, lawyers and psychological counselors to help survivors. Providing shelters and other resources, discussing safety plans with survivors, working with survivors to apply protection orders from the courts, etc. are main intervention strategies.

³ “Outside” refers to employment, rights to raise opinions, etc.

⁴ “Inside” refers to household work, caring for the family, no rights to raise opinions, etc.

Taiwan is the first country in Asia to implement Domestic Violence Prevention Act and develop relevant systems accordingly (*op. cit.*). It is an important milestone given that the patriarchal and family centered cultural values are highly emphasized in Asia. It also takes the lead to influence other Asian countries to implement their own domestic violence prevention acts and helping systems in the following years.

Domestic Violence Act in Taiwan had been revised twice to accommodate the social change since its enforcement. In 2007, the violence happening in cohabitation union, including same-sex and heterosexual relationships, was included in the category of domestic violence. In 2015, the violence happening in non-living together union was included in the category of domestic violence (Law and Regulation Database of the Republic of China, 2016). The legislative history demonstrated that the forms of violence vary in Taiwan's social context and the various forms of violence were officially noted. However, although various forms of violence had been included in Domestic Violence Act in Taiwan, relevant practice/services had not yet been developed to respond to them.

Current Data

Since the establishment of domestic violence prevention system, the official statistics of demographical data of survivors and abusers has also been created. According to the national statistics, approximately 95,000 intimate partner violence victims had been reported to the system each year since 2010, 70% to 80% of the victims are females, in the age range of 30–50 years of age, are high school graduates but are not in paid employment and are at home, the majority of victims are wives without employment (Ministry of Health and Welfare 2017). Among all female victims with a disability, the majority has a diagnosis of mental health illness (*op. cit.*). The statistics indicated that most survivors are middle-aged women with high school education and no employment. It reflects that most survivors still follow traditional female gender role norms. It also reflects that intimate partner violence intertwined with mental health problems. In retrospect, several questions arise: what are the real situations that women who survived their male partners' violence, face since they follow the tradition female gender role norms? Does the system respond to their needs? It also points to the importance of a particular attention to the survivors with mental health illness.

Vignette 1: an aged Taiwanese woman with mental health problems who survived her male partner's violence

Jan, aged 70, is a woman who survived her male partner's long-term violence. She grew up in 1940's when Taiwan's social context was socially conservative and economically poor. At the age of 18, she was married to a man who was an only son in a rich family that resided in the capital city in Taiwan. According to the female role model of that era, a woman was destined to marry a man and took care of his family and the family she and her husband built. It was considered to be a blessing for a peasant young woman to marry a rich man given that the social context was economically poor.

A few years later, this marriage ended up with divorce. Jan had lived with her husband's family members together in a luxury mansion and realized that her husband and the mother-in-law both had severe mental health problems that she hadn't known before marriage. Her husband and her husband's family members often had abused Jan physically, mentally and economically right after Jan had been married to her husband. After years of being abused, Jan was no longer able to cope with/endure the endless tortures. In order to escape from this abusive marital relationship, Jan gave up the custody of her only son and alimony to get divorced successfully. After divorce, Jan went back to stay with her own parents who resided in a rural village. An adult divorced daughter staying with her parents was considered to be shameful in Taiwan. Therefore, Jan hid herself inside the house most of the time and made herself as invisible as possible in order not to bring shame to her parents.

One day, Jan's cousin introduced a man who worked as a government employee to her. This man behaved and talked gently with Jan. Most importantly, as a government employee, this man was believed to be able to maintain a stable economic situation for the family as well as being a man with good moral conduct. In addition, marrying to this man might serve as a chance for Jan not to count on her parents as well as to end the shameful and self-confined situation. Therefore, Jan agreed to marry this man right after they met although Jan's parents worried about Jan might come across the similar problems that happened in the previous marriage again.

After wedding, Jan realized that her second husband was married before and had a son, from his previous marriage, who would live with them. Although it was again a big shock for Jan, as a woman who married the second time in Taiwan's social context, she had no choice but to work hard to maintain this marriage. However, her stepson was not satisfied with all her hard caring and often accused her of many strange reasons. Unfortunately her husband chose to believe what his son said and pleased his son by blaming and yelling at Jan. Years gone by, Jan and her second husband did not have children of their own and her husband's abusive behaviors escalated. Jan adopted strategies, for example, "keep the mouth shut" and "please the abuser", to cope with the abusive relationship. Since people often place blames more on women than on men if they fail in the marriage twice, Jan decided not to tell her own parents or others regarding what she had been through in her second marriage.

After many years of being humiliated and abused mentally and enduring it without calling for help, Jan developed mental health symptoms and was diagnosed with "major depression" in her sixties and had been on medication since then. Jan was reported to the police station by her neighbor and was referred to the Domestic Violence Prevention Center due to a big fight with her husband. Therefore police officer, social worker and court judge then intervened in their conflicts. However, her husband utilized her mental health problems as an excuse to tell police officers and the court judge that all the fights were caused by her unstable emotional problems. In addition, her husband again talked gently and rationally in front of police officers and the court judge and performed like an "ideal husband". Jan was very upset when she noticed that her mental health problems were blamed for the problems, something that was stigmatized in Taiwan's social context. Ironically, her mental health problems were caused by her husband's abuse however her husband utilized her mental health diagnosis to accuse her. At first, police officers seemed to believe what Jan's husband said and hesitated to take further actions. This upset Jan and placed her in a very helpless and hopeless situation. Jan's husband sensed that and repeatedly utilized this strategy. Fortunately, some professionals checked information in detail and carefully, for example, the date Jan was diagnosed with "major depression", and then found out Jan developed the mental health problems after being married. They realized that Jan developed the problems in her marital relationship and was the victim. The whole story changed since then and Jan got protections from the system.

This was a real narrative derived from an interviewee who was helped by the Domestic Violence Prevention System in Taiwan and voluntarily participated in a research regarding the experiences of women with mental health problems who survived their male partner's violence in 2015. Jan's narrative was typical among other interviewees' narratives: many similar factors in these female interviewees' life scripts make them vulnerable, for example gender role norms, cultural values of marriage and remarriage etc.

Vignette 2: a middle-aged Taiwanese woman with mental health problems who survived her male partner's violence

Wen, aged 45, a woman with mental health problems who survived her male partner's long-term violence, grew up in a single parent and economically poor family in rural Taiwan. Wen's mother had run away from this family while Wen was a little girl. Unfortunately Wen's father was long-term unemployed and had alcohol problems. Wen described her childhood as

often being lonely and ignored. Wen fell in love with a boy at the age of 17 and got pregnant. Wen was grounded in the house and was required to get abortion by her family because the unmarried teenage pregnancy was unacceptable and a shame to the family. Wen ran away from home one night and stayed with her baby's father during pregnancy. After giving birth to the child, Wen and her baby's father officially married at the court.

Unfortunately, her baby's father developed drug abuse problems and was not able to work. Therefore, Wen, as a woman without any job training and experiences, had no choices other than to work as a helper for a kitchenware vender in a traditional market to earn money and support the family. Sadly, her baby's father often stole the money she earned to buy drugs and, without money to buy foods, Wen and the baby were hungry all the time. One day, Wen's friend told her one job information that could provide salary and accommodation, so Wen went to the interview and got hired as a waitress in a café. Working in the café allowed Wen to run away from her marriage, save the money she earned and divorce her baby's father.

The male owner of the café was very nice to Wen and Wen's baby and proposed to Wen. "It seemed that I was almost drowned and all of a sudden, a rod come to me, so I grasped the rod with all my strength in order to survive," said Wen about the situation at that point. Wen believed that it is a blessing for her to meet a man who was willing to accept her and her child. Unfortunately, Wen's second husband often sexually abused her and required from her to get his permission before going out of the house after they had married. Wen just realized that her second husband was an extremely controlling man. However, as a twice married woman, Wen told herself that this was her fate and adopted the strategy of "isolating her feelings" to cope with physically, sexually and mentally abusive relationship. Wen was diagnosed with "major depression" after they had been married for 10 years and had been on medication since then.

Wen's second husband often told their relatives and friends not to believe what Wen said because of her mental health problems. Wen stayed in this relationship for 19 years and had 3 daughters with her second husband. One day, her oldest daughter persuaded and encouraged her to take everyone and run away from home while her husband was away. Wen realized that her daughters also suffered and she did not want her children to experience what she had experienced in her childhood, so she and her daughters ran away. Wen's husband went to every relative and friend to look for Wen and their daughters. Wen's second husband behaved like a loving husband, crying and telling everyone that the disappearance of Wen and the children was caused by Wen's mental health problems.

His strategy worked for a while. Wen was emotionally broken down because of her husband's endless threatening text messages and was sent to emergency room one day. She was reported to Domestic Violence Prevention System by the social worker in the emergency room and got help from the system. By looking back at her life story while being interviewed, Wen concluded that she had suffered from the belief that women count on men in every aspect. Wen was also voluntarily participating the same research project as Jan in 2015. Wen's narrative demonstrated that she was trapped in a web of female gender role norms and mentalism.

Analyzing vulnerable factors of women with mental health problems who survived their male partners' violence from anti-oppression framework

The point of anti-oppression perspective is to understand the sources of oppression and how these oppressions result in social inequality as well as social divisions and oppress people in the social context. Thompson (2006) and Dominelli (1996) both indicated that the sources of oppression lay on personal, cultural and structural levels. When a culture contains discrimination/exclusion values imposing stereotypes or negative discourses on certain people, individuals in that particular culture often internalize these cultural values in their socialization process. They treat certain people as "others" and thus create a social structure divided by gender, ethnicity, religion, disability, sexual orientations, etc. based on their internalized

values. This divided social structure excludes and deprives the power of people with certain gender, ethnicity, religion, disability and sexual orientations. Eventually people with certain gender, ethnicity, religion, disability and sexual orientations find themselves in vulnerable/inferior status. The oppressive factors need to be taken into consideration to understand Jan's and Wen's situations.

In a culture where patriarchal values are still prevalent, female gender norms served as constraints for women. Divorce is considered as a failure for both men and women in Taiwan, however, for women it is a shame due to the requirement of women's virginity for her husband. In addition, women are not encouraged to be independent economically; therefore many women experienced economic hardship after divorce. Growing up in a social context that emphasized divorce was shameful to women, people such as Jan, Wen and their parents/relatives/friends all internalized these values. As a result, they were socialized to believe that a divorced woman was less valuable, and that having a divorced family member means losing family's face. These internalized values also shaped women's self-worth. This explains that, as divorced women, Jan and Wen were both not only devalued by people but also by themselves. Therefore, the stigmatization of divorce and low self-worth constrained Jan from participating in outside activities and confined her inside the house after divorce. The stigmatization of divorce and a feeling of losing face also explained why Jan's parents endeavored to make Jan as invisible as possible after Jan had been divorced and had returned back to stay with them. The stigmatization and economic inferior situation made Wen experience even more hardship. This explained why Wen felt like drowned after the divorce from the first husband. Also the stigmatization and low self-worth caused by divorce limited both Jan's and Wen's choices in their life after divorce. Furthermore, subordination to men and dependence on men imply that men are the saviors for women. This explains that they both were only able to, and wanted to, take any men/chances that came to them.

Female gender role norms also require women to care for, and sacrifice themselves for, family. Women's selflessness was notably highly emphasized in the era when Jan grew up. This explains that despite being in abusive situations, Jan was still willing to sacrifice herself to care for her abusive second husband and her stepson. Also, one of women's virtues requires women to adopt the strategy of "endurance" while in any hardships. The requirements of women's sacrifice for family, endurance and that of "for the sake of family" silenced women and put them in extremely disadvantaged situations and thus served as oppressive factors for women in abusive relationships. It is understandable that survivors develop mental health symptoms in such a helpless and hopeless situation.

In a culture of mentalism, people with mental health problems often are not believed and thus are deprived of full human rights to certain degrees in terms of the ignorance and non-response to their sayings from the public. These values and attitudes are widely adopted by many people, including the family members and close friends of survivors with mental health problems. Due to the "madness" stereotypes of people with mental health problems, Jan's second husband, as a "normal" man and a government employee that his occupation symbolized "good moral conduct" in Taiwan, was more believed and trusted by the public. A person, like Jan's second husband, with normality and good moral conduct, is automatically categorized as the privileged and granted with more power. In contrast, a woman with mental health problems is categorized as the others and is deprived of power. This allowed Jan's second husband to utilize his identities as "male gender", "normal person" and "good moral conduct" to cover up his abusive behaviors and placed Jan as the "trouble maker". This also possibly freed Jan's husband from any accusation by formal social systems if formal social systems carry the same stereotypes/discourses regarding mental health problems, normality and government employees. The deprivation of power of people with mental health problems as well as stigmatization (they are sick and are not believable), oppressed Jan in many aspects of her life. For example, Jan accused her husband of abusing her but this was shown as a hallucination, a symptom of her mental health illness. By

interpreting Jan's accusation of her husband as a hallucination, Jan was pushed back to abusive relationships and suffered again. The ideology of mentalism became a source of oppression in such a way. This is also the case of Wen. Leaving the abusive relationships was interpreted by Wen's second husband as misbehaviors caused by mental health problems. Due to internalized mentalism ideology, Wen's relatives and close friends did believe firstly that Wen went "crazy" and tried to push Wen back to stay with her second husband. This placed even more stress on Wen and made her symptoms even worse. Without carefully looking into the story, one may mistakenly reinforce the discourse of mentalism.

Both vignettes are typical stories revealing the complexity of oppression/interaction of patriarchal norms, female gender norms and stigmatization of mental health. Although each culture contains rich resources for people to adopt to and cope with sufferings (Ungar 2010), this paper pointed that values embedded in their cultural context may also serve as oppressive factors for survivors and make them more vulnerable. Therefore culture may be a double-edged sword, and careful examination of the role of culture played in survivors' narrative is required.

Conclusion and implications

The paper indicated that women with mental health problems who survived their male partners' violence face many obstacles that put them in vulnerable situations, including female gender norms developed from patriarchal values, coping strategies sanctioned by patriarchal and collective social contexts, and social exclusion developed from discrimination towards mental health problems. If we ignore these obstacles, legal aids, providing shelters and other resources are limited.

Identifying these obstacles that put female survivors in vulnerable situations is the first step and follows the transformation of these obstacles. This requires frontline social workers to be culturally competent. Several suggestions are addressed as follows:

- 1). In addition to providing survivors with legal aids, shelters, financial aids, job training and other relevant resources, it is important for frontline social workers to carefully examine factors that make female survivors vulnerable to intimate partner violence.
- 2). Once all factors that make survivors vulnerable to intimate partner violence are identified, frontline social workers then discuss with survivors about the sources and meanings of these factors and develop alternative ways to face these factors.
- 3). In order for frontline social workers to develop the abilities to identify vulnerable factors, in-service training and supervision should include relevant topics to help social workers.
- 4). It is also important for social workers, educators, and activists etc. to work together to raise the consciousness and transform the stigmatization and oppression in cultural and social context. The transformation strategies are suggested as follows. Firstly, in order to transform the ideology that mental health problem is a moral issue, educating the public to understand more about the causes and recovery of mental health problems is important. Secondly, working together to create a more inclusive surrounding, such as friendly dining, living and working places, for people with mental health problems, is necessary. Thirdly, people with mental health problems should be encouraged to go out and participate in social activities. The more interaction people have with survivors who have mental health problems, the more understanding people gain about mental health problems. The more understanding people have about mental health problems, the less stigmatization they retain. Similarly, continuous efforts on working towards gender equality, including in the area of public education, school education, family education and policies, are important. When mentalism and gender inequality are removed from the mindsets of people, the stigmatization and oppression will stop.

Only a comprehensive way should be applied to help survivors, including providing legal aids, shelters, protection orders, relevant resources as well as identifying and resolving vulnerable factors. Only then violence problems can be solved.

References

- Beasley, C. (1999), *What is feminism? An introduction to feminist theory*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Blasco-Ros, C., Sanchez-Lorente, S., Martinez, M. (2010), Recovery from depressive symptoms, state anxiety and post-traumatic stress disorder in women exposed to physical and psychological, but not to psychological intimate partner violence alone: a longitudinal study. *BMC Psychiatry*, 10, 98: 1–12.
- Chang, J. C., Cluss, P. A., Ranieri, L., Hawker, L., Buranosky, R., Dado, D., McNeil, M., Scholle, S. H. (2005), Health care interventions for intimate partner violence: what women want. *Women's Health Issues*, 15, 21–30. DOI: 10.1016/j.whi.2004.08.007.
- Coy, M. (2006), This morning I'm a researcher, this afternoon I'm an outreach worker: ethical dilemma in practitioner research. *International Journal of Social Research Methodology*, 9, 5: 419–431.
- Domestic Violence Prevention Network (2017), *The forgotten batterers*. Retrieved from: http://www.tapdv.tw/sec_05_014.html (Jan. 12, 2017).
- Dominelli, L. (1996), Deprofessionalizing social work: anti-oppressive practice, competencies and postmodernism. *British Journal of Social Work*, 26: 153–175.
- European Union Agency for Fundamental Rights (2014), *Violence against women: an EU-wide survey: main results*. Luxembourg: Publication office of the European Union.
- Fonow, M. M., Cook, J. A. (2005), Feminist methodology: new application in the academy and public policy. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30, 4: 2211–2236.
- Home of the Duluth Model (2017), *What is Duluth Model?* Retrieved from: <http://www.theduluthmodel.org/about/index.htm> (Jan. 8, 2017).
- Hu, C-Y., Kamo, Y. (2007), The division of household labor in Taiwan. *Journal of Comparative Family Studies*, 38: 105–124.
- Humphreys, C., Thiara, R. (2003), Mental health and domestic violence: 'I call it symptoms of abuse'. *British Journal of Social Work*, 33: 209–226.
- Hunter, S. (2005), Negotiating professional and social voices in research principles and practice. *Journal of Social Work Practice*, 19, 2: 149–162.
- Laing, L., Toivonen, C. (2010), *Evaluation of the domestic violence and mental health pilot project: Joan Harrison support services for women*. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2123/6118> (Dec. 6, 2013).
- Laing, L., Irwin, J., Toivonen, C. (2012), Across the divide: using research to enhance collaboration between mental health and domestic violence services. *Australian Social Work*, 65, 1: 120–135.
- Laing, L., Toivonen, C., Irwin, J., Napier, L. (2010), *They never asked me anything about that*. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/2123/6535> (Dec. 6, 2013).
- Lancaster, E., Lumb, J. (1999), Bridging the gap: feminist theory and practice reality in work with the perpetrators of child sexual abuse. *Child and Family Social Work*, 4: 119–129.
- Law and Regulation Database of the Republic of China (2016), *Domestic Violence Prevention Act legislative history*. Retrieve from: <http://law.moj.gov.tw/Eng/LawClass/LawHistory.aspx?PCode=D0050071> (Jan. 15, 2017).
- Lee, M-C. (1996), Gender and gender role. *Indigenous Psychological Research in Chinese Societies*, 6: 260–299 (in Chinese).
- Liu, C-L. (2016), *Constructing an anti-oppressive social work practice with female survivors suffered both from intimate partner violence and mental health problems*. Final report of a Research Granted by Ministry of Science and Technology, Taiwan. Grant No. MOST 103-2410-H-029-030-MY2 (in Chinese).
- Liu, C-L., Mishna, F. (2015), Older female survivors of intimate partner violence in the Taiwanese cultural context. *The Open Family Studies Journal*, 7: 77–85.
- Lu, H-L. (1990), *New feminism* (4th ed.). Taipei (in Chinese).
- Ministry of Health and Welfare (2017), *Overview of victim and offender status in reporting cases of domestic violence*. Retrieved from: http://www.mohw.gov.tw/CHT/DOPS/DM1.aspx?f_list_no=806&fod_list_no=4620 (Jan. 12, 2017).
- Van Den Bergh, N. (ed.) (1998), *Feminist practice in the 21st Century*. Washington DC: National Association of Social Workers.
- Nes, J. A., Iadicola, P. (1989), Toward a definition of feminist social work: a comparison of liberal, radical, and socialist models. *Social Work*, 34, 1: 12–21.

- Preisser, A. B. (1999), Domestic violence in south Asian communities in America. *Violence against Women*, 5, 6: 648–699.
- Rose, D., Trevillion, K., Woodall, A., Morgan, C., Feder, G., Howard, L. (2011), Barriers and facilitators of disclosure of domestic violence by mental health service users: qualitative study. *The British Journal of Psychiatry*, 198: 189–194. DOI: 10.1192/bjp.bp.109.072389.
- Simpson, E. K., Helfrich, C. A. (2014), Oppression and barriers to service for black, lesbian survivors of intimate partner violence. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 26, 4: 441–465. DOI: 10.1080/10538720.2014.951816.
- The foundation for women's rights promotion and development (2017), *Policies for women white book*. Retrieved from: <http://www.iwomenweb.org.tw/cp.aspx?n=5654361B474B8EFF> (Jan. 16, 2017).
- Thompson, N. (2006), *Anti-discriminatory practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tsai, C-T. L. (2011), Dilemma and conflicts in Taiwanese Women's leisure participation. *Soc. Indic. Rec*, 103 : 131–144. DOI: 10.1007/s11205-010-9701-9.
- Ungar, M. (2010), What is resilience across cultures and contexts? Advances to the theory of positive development among individuals and families under stress. *Journal of Family Psychotherapy*, 21: 1–16.
- Warshaw, C., Gugenheim, A. M., Moroney, G., Barnes, H. (2003), Fragmented services, unmet needs: building collaboration between the mental health and domestic violence communities. *Health Affairs*, 22, 5: 230–234. DOI: 10.1377/hlthaff.22.5.230.
- Wen, J. K. (2012), *“Both gods & doctors are needed”: strategies in psychotherapy for psychiatric patients with Chinese popular religion*. Retrieved from: <http://share.wen-clinic.com.tw> (Sep. 25, 2014).
- Xu, X., Lai, S. C. (2002), Resources, gender ideology and marital power: the case of Taiwan. *Journal of Family Issues*, 23, 2: 209–245.
- Yick, A. G., Shibusawa, T., Agbayani-Siewert, P. (2003), Partner violence, depression and practice implication with families of Chinese decent. *Journal of Cultural Diversity*, 10, 3: 96–104.
- Yoshihama, M. (2005), A web in the patriarchal clan system: tactics of intimate partners in the Japanese sociocultural context. *Violence against Women*, 11, 10: 1236–1262.
- Yoshihama, M., Hammock, A. C., Horrocks, J. (2006), Intimate partner violence, welfare receipt, and health status of low-income African American women: a lifecourse analysis. *American Journal of Community Psychology*, 37, 1–2: 95–109. DOI: 10.1007/s10464-005-9009-0

Katja Sešek, Maja Ivačič

HETERONORMATIVNOST DISKURZA NA FAKULTETI ZA SOCIALNO DELO

Autorici s kritično analizo diskurza in opiranjem na queer teorije opisujeta heteronormativnost in razlagata, katere diskurzivne prakse jo reproducirajo. Heteronormativnost razumeta kot eno izmed pogostejših orodij, ki kreira svet, določa meje normalnega in hkrati označuje tisto, kar je nenormalno. Normalno v diskurzu postane naturalizirano, zato se nam spola (ženski in moški), vedno predpostavljena heteroseksualnost, monogamnost in želja po reprodukciji prikazujejo kot naravne, kot nekaj, kar je pred družbeno. Z osvetlitvijo razmerij moči razlagata, kako heteronormativnost utrjuje patriarhat, nacionalizem in kapitalizem, kako konstruira družbeno realnost in legitimizira samo določene oblike življenja. S kritično analizo diskurza raziskujeta pojavnost heteronormativnih diskurzov v izobraževanju za socialno delo. Prikazati želita, kako socialno delo s prevzemanjem teh norm sodeluje pri izključevanju, in predlagata oblike delovanja socialnega dela, ki so antidiskriminatorne in kritične do obstoječega sistema.

Ključne besede: spol, spolna usmerjenost, patriarhat, družina, kritična analiza diskurza, queer.

Katja Sešek, dipl. soc. del. (UL), je študentka magistrskega programa socialno vključevanje in pravičnost na področju hendikepa, etničnosti in spola na Fakulteti za socialno delo. Študijsko in aktivistično deluje predvsem na področju spolov in seksualnosti iz queer in feminističnih perspektiv in to vnaša tudi v izvedbo izkustvenih izobraževanj in raziskovanje. Kontakt: katja.sesek91@gmail.com.

Maja Ivačič, dipl. soc. del. (UL), je študentka magistrskega programa socialno vključevanje in pravičnost na področju hendikepa, etničnosti in spola na Fakulteti za socialno delo. Študijsko se največ ukvarja z migracijami, mejami, queer komentarji in študijami spolov. Je aktivistka v queerovski-feminističnem in protirasističnem gibanju. Kontakt: ivacic.maja@gmail.com.

HETERONORMATIVE DISCOURSE WITHIN THE FACULTY OF SOCIAL WORK

The authors describe heteronormativity by applying critical discourse analysis and queer theories. They further explain which discourse practices reproduce heteronormativity, which we see as one of the most frequently used tools for creating the world and its normality boundaries while simultaneously labeling deviance. Normal thus becomes natural in discourse, which is why two genders (female and male), the always-presumed heterosexuality, monogamy and the desire to reproduce are seen as natural, as pre-social. By highlighting power relations, we demonstrate how heteronormativity serves to consolidate patriarchy, nationalism and capitalism; how it serves to construct social reality and legitimize only certain lifestyles. We use critical discourse analysis to research the presence of heteronormative discourses within the education for social work. We aim to demonstrate how social work plays part in exclusion by accepting such norms. We thus offer alternatives to social work practices, which are anti-discriminatory and critical of the existing system.

Keywords: gender, sexual orientation, patriarchy, family, critical discourse analysis, queer.

Katja Sešek is a student at a Master's degree program Social Inclusion and Justice in the Areas of Disability, Ethnicity and Gender at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. She exercises her main study and activist interests in the fields of genders and sexualities basing them on queer and feminist perspectives, all of which she incorporates in her experience-based lectures and research. Contact: katja.sesek91@gmail.com.

Maja Ivačič is a student at a Master's degree program Social Inclusion and Justice in the Areas of Disability, Ethnicity and Gender at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Her academic interests include migration, borders, queer commentaries and gender studies. She is an activist in a queer-feminist and anti-racist movement dedicated to fighting borders. Contact: ivacic.maja@gmail.com.

Uvod

V prispevku predstavljamo del kvalitativne raziskave, analize pedagoškega diskurza na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Raziskavo sva opravljali iz perspektive študentk, ki svoje spolne usmerjenosti ne definirava kot heteroseksualne. Z raziskovanjem nisva vstopali v nama nepoznano okolje in se nisva želeli pretvarjati, da sva nepristranski. Veliko najin角度nih in političnih praks, delovanj in identitet ne sodi v hetero matrico, morda nama je prav ta pozicija omogočila bolj kritičen pogled na študijski proces. Med študijem sva velikokrat zaznali diskurze, ki so se nama zdeli heteronormativni, kot študentki socialnega dela sva bili večkrat potisnjeni v heteronormativno predpostavljjanje. Zato

sva se odločili, da opraviva bolj poglobljeno analizo diskurza na fakulteti in raziščeva pojavnost heteronormativnih diskurzov.

[N]i dobre sociologije brez sposobnosti prevajanja svoje vednosti v konkretno družbeno realnost; tako tudi socialno delo ne more biti zgolj operativno aplikativno početje brez lastne teoretske refleksije, sicer ne bi bilo veda, disciplina, temveč strokovno tehnično podjetje. (Renner 1988: 213)

Heteronormativnost je na eni strani vseobsegajoč pojem, ki se včasih kaže kot abstrakten, »lebbeč«, težko oprijemljiv, kot teoretski koncept, s katerim operiramo; na drugi strani pa je v praksi nasilen in omejujoč, s svojo vsenavzočnostjo aktivno vpliva na življenje posameznic_kov². Eden izmed posrednih namenov najine raziskave in tega članka je prevod teoretskega koncepta heteronormativnosti na konkretne, praktične, »aktivne« posege teh norm v življenje posameznic_kov, s katerimi se srečuje socialno delo tako v izobraževanju kot v praksi. Za teoretsko refleksijo o socialnem delu se nama zdi pomembna, včasih celo nujna vpeljava socioloških konceptov. Pri raziskavi in analizi pedagoških diskurzov s poudarkom na heteronormativnosti se nama je zdelo ključno teoretsko ozadje queer in transfeminističnih teorij.

Izraz heteronormativnost se je oblikoval znotraj queer teorij¹, Michael Warner ga je prvič uporabil v knjigi *Fear of a queer planet* (1993). Za razliko od podobnih izrazov, ki so se uporabljali že prej – kot so prisilna heteroseksualnost (*compulsory heterosexuality*), heteroseksizem, hetero patriarhat – izraz heteronormativnost obrača fokus na nasilje norme, »normalnosti« (Castro Varela *et al.* 2011).. Heteronormativnost razumeva kot enega izmed hegemonskih diskurzov v zahodnem svetu, kot epistemološko izhodišče, ki predvideva, da obstajajo temeljne razlike med moškimi in ženskami. Kot opisuje Randi Gressgård (2011), matrica heteronormativnosti obsega predpostavke o načinu življenja; ni zgolj predpostavljjanje, da smo vse_i heteroseksualno usmerjene_i. Deluje tudi prek vzorcev patriarhata, ki se utrjujejo s kapitalizmom; oba družbena sistema za svoje delovanje potrebujeata telesa, ki jih heteronormativnost ospoli že ob rojstvu ali pa še pred njim, ustvarja le dva ločena spola, ki sta prikazana kot nasprotna, komplementarna. Hkrati normalizira osebe, katerih spolna identiteta in spolni izraz sovpadata s spolom, pripisanim ob rojstvu; to poimenujemo z izrazom cisnormativnost.³

Jezik ni nikoli odsev realnosti, ampak pripomore k njenemu konstruiranju. Realnost in fizični objekti šele prek jezika dobijo pomen (Jorgensen, Phillips 2002). Freedman in Combs (1996) z opisom temeljnih predpostavk socialnega konstrukcionizma prikažeta, da ne obstajajo bistvene resnice, vendar so resničnosti organizirane in se ohranjajo z naracijami, so družbeno konstruirane s pomočjo jezika, kjer jezik ni orodje za opisovanje resničnosti, ampak je resničnost.

Jezik ne konstruira le sveta in resničnosti okoli nas, ampak konstruira tudi nas same, naše razumevanje sebe. »Oseba ne more obstajati pred jezikom, saj jo ustvari prav jezik« (Burr 2001:

¹ V prispevku uporablja izraz queer teorije (v množini), saj je ta izraz bolj prepoznaven, vendar hočeva poudariti, da te teorije nikakor nimajo točno določenega, zamejenega polja. Namesto izraza queer teorije nekatere_i avtorice_ji (gl. npr. Berlant, Warner 1995) predlagajo izraz queer komentarji, ker želijo prikazati, da queer predvsem prek kritik ustvarja nove perspektive.

² Družbeno se ustvarja v jeziku in ker konstruira tudi nas, ga je pomembno začeti spreminjati na način, da bo opisoval našo realnost, ki skuša stopati iz patriarhalnih vzorcev. Uporablja spolno ne-izključujoč način pisanja, ki razbija binarnost spolov in se tudi že uporablja v nekaterih aktivističnih in queer krogih, tako v tujini kot tudi v Sloveniji. Poševnica (/) utrjuje idejo o ločenosti spolov, o dveh nasprotujočih si polih; podčrtaj (_) pa odpre prostor celemu spektru različnih spolov. Na prvo mesto postavlja žensko slovnično obliko, z namenom spodbuditi ozaveščanje in kritičen pogled na družbeno uveljavljeno uporabo moške slovnične oblike kot nevtralne, v kateri je ženski spol posledično ne-nevtralen, označen, tisti, ki pride za moškim. Ker zavračava mizoginijo, binarnost spolov in nasilje, ki ga prinašata, vidiva nujnost v uporabi zgoraj obrazložene oblike kot enega izmed korakov pri razbijanju heteronormativnosti.

³ Latinska predpona »cis« pomeni »na isti strani«. Sama besedna zveza »cispolnost« se je razvila kot sopotnica besedni zvezi »transpolnost« z namenom razbijanja odklonskosti. Primer: ženska in transženska, tu je beseda ženska dojeta kot normalnost, norma, transženska pa kot odklon od te norme. Pri uporabi predpone »cis« opozorimo, da »[n]e obstaja nek original, ali nek primarni spol, ki ga drag imitira, vendar je spol neke vrste imitacija, ki nima originala« (Butler 2004 b: 127, najin prevod).

33). To pomeni, da naši koncepti razumevanja sebe in sveta niso inherentno naši, ampak družbeno določeni. Prek jezika in diskurzov, ki nas konstruirajo, prevzamemo družbene norme. S tem, ko »drugi«⁴ naše telo ob rojstvu prek fizičnosti opiše kot določen spol, to telo dobi družben pomen. Prek »drugega« smo naučene_i, katerega spola smo in kako naj bi se ta spol vedel.

Diskurz razumeva v pomenu celote jezika, njegovih simbolov in pomenov; kot družbeno prakso, ki ni zgolj ustvarjena na podlagi pomena, temveč pomen tudi ustvarja.

[D]iskurz [...] konstituira situacije, objekte védenja ter družbene identitete in odnose med ljudmi in skupinami. Konstitutiven je tako v smislu, da omogoča ohranjati in reproducirati družbeni status quo, kot v smislu, da prispeva k njegovemu preoblikovanju. (Fairclough, Wodak 1997)

Fakulteta za socialno delo z izobraževanjem in raziskovanjem soustvarja stroko in prakso socialnega dela, zato se nama je zdelo pomembno raziskati in prikazati, kateri diskurzi prevladujejo na fakulteti in katere norme reproducirajo oziroma prevprašujejo. Študentke_i nismo zgolj objekti, ki se jih poučuje, ampak smo subjekti in s tem imamo tudi potencialno moč, da spreminjamo diskurze na fakulteti; če bi pristale_i na to, da so pedagoške_i delavke_ci edine_i, ki diskurz ustvarjajo, bi študentkam_om odvzele_i to subjektivnost. Pa vendar je fakulteta prostor, kjer še vedno veljajo hierarhije in razmerja moči, zato se prevladujoči diskurz na fakulteti kreira prek pedagoških delavk_cev. V prispevku predstavljava analizo tega diskurza.

Metodologija

Diskurz na Fakulteti za socialno delo (FSD) sva raziskovali v dveh populacijah. Za zbiranje empiričnih podatkov sva uporabili delno standardiziran neposreden intervju z odprtimi vprašanji in fokusno skupino. Intervjuvali sva pedagoške delavke_ce, fokusno skupino pa izvedli s študentkami_i FSD. V prvi populaciji je bilo 27 pedagoških delavk_cev in 16 zunanjih pedagoških sodelavk_cev FSD v študijskem letu 2014/2015. Najin vzorec sestavlja 17 oseb, ki so se odzvale vabilu na intervju. Drugo populacijo sestavljajo študentke_i, ki so bile_i v študijskem letu 2014/2015 vpisane_i v dodatno leto študija, in osebe, ki so v študijskem letu 2012/2013 ali v študijskem letu 2013/2014 končale univerzitetni študijski program prve stopnje socialno delo na FSD. Na povabilo za sodelovanje v fokusni skupini se je odzvalo 11 študentk_ov; to je vzorec druge populacije. Zaradi velikega števila udeleženk_cev sva oblikovali dve skupini.

Podatke sva na podlagi intervjujev zbirali v obdobju od novembra 2014 do februarja 2015. Posnete intervjuje sva zapisali in transkripte intervjujev obdelali z metodo kritične analize diskurza (KDA), kakršno je utemeljil Norman Fairclough in ki ima »jasne politične cilje, saj je diskurz skozi teoretsko prizmo KDA razumljen kot osnovno sredstvo, s katerim so ljudje konstruirani kot individuumi in družbeni subjekti« (Kuhar 2003: 17).

S kritično analizo diskurza nisva iskali pomena izjav, torej tega, kaj naj bi si ljudje mislili, ko nekaj rečejo, nisva se osredotočali zgolj na posamezne besede, ampak sva izjave interpretirali v širšem kontekstu; torej, katere besede so uporabljene v kakšnem sosledju in kako je ubesedeno razmišljanje o določeni temi.

Kritična diskurzivna analiza jezik obravnava kot »družbeno prakso« in daje ključen pomen kontekstu, v katerem nastaja določena jezikovna raba, pri čemer jo še zlasti zanima odnos med jezikom in močjo. (Fairclough, Wodak 1997)

Razumevanje sveta, ki je konstruirano v jeziku, je pogosto naturalizirano in zato tega razumevanja ne zaznamo kot naše razlage sveta, ampak se nam kaže kot resnica o svetu. S kritično analizo diskurza sva želeli osvetliti te naturalizirane razlage in s tem omogočiti spremembe, kot namen kritične analize diskurza opisujeta tudi Marianne Jorgensen in Louise Phillips (2002: 75):

⁴ »Drugi« je v tem primeru lahko edninski ali množinski. Tudi če je edninski ali pa mogoče celo radikalno osebno, so norme, ki jih pridobimo prek »njega«, »njih« do določene mere neosebne in indiferentne. Norme nikoli ne morejo biti subjektive, saj jih ni izdelal sam, temveč jih določa njegov jezik, torej družbeno (Butler 2011).

Kritična analiza diskurza ni politično nevtralna [...], ampak je kot kritičen pristop politično zavezana k družbenim spremembam. Pristopi h kritični analizi diskurza se v imenu emancipacije postavijo na stran zatiranih družbenih skupin.

Najin namen je bil s kritično analizo diskurza »razkriti vlogo diskurzivnih praks pri ohranjanju neenakih razmerji moči s ciljem prispevati k boju za radikalne družbene spremembe« (*ibid.*).

V drugi fazi sva pridobili podatke v fokusnih skupinah. Izvedli sva ju 14. in 16. januarja 2015. Prva je trajala eno, druga pa dve uri. Namen pridobivanja podatkov tudi v fokusnih skupinah s študentkami_i dodatnega leta ter z diplomantkami_i je dobiti vpogled v to, kako diskurz pedagoških delavk_cev sliši in interpretira ciljna populacija. Na podlagi izsledkov iz intervjujev sva oblikovali vodila za fokusni skupini. Tudi tu sva se osredotočili na tematike, ki sva jih uporabili za intervju.

V procesu pisanja sva večkrat tudi sami pri sebi prepoznali, koliko piševa in analizirava tekste iz lastnih privilegiranih pozicij. Pri analizi nisva upoštevali, kako se rasizem, nacionalizem, ableizem in ostali zatiralski mehanizmi prepletajo s heteronormativnostjo (to ustvarja različne ravni izključevanja). Z upoštevanjem tega bi najina analiza pokazala večjo globino heteronormativnosti in njene razsežnosti. To definitivno ni opravičilo, je pa zavedanje pomanjkljivosti raziskave in vodilo za najino nadaljnje pisanje in raziskovanje.

Pojavnost heteronormativnosti sva opazovali na podlagi tematik, ki sva jih prepoznali kot tiste, s katerimi lahko ugotovimo, ali je diskurz heteronormativen. Te tematike sva izbrali na podlagi najinega dojemanja heteronormativnosti. Zaradi vpetosti v diskurze gotovo obstajajo polja, katerih nisva prevpraševali. Tematike sva potem združili v več sklopov:

- Diskurz o spolu. Heteronormativen diskurz o spolih temelji na predpostavki, da obstajata izključno dva, nasprotna spola, ki izhajata iz biološke determinante. Zato govori o »ženskih« in »moških« spolnih vlogah in favorizira performativnost »moške« spolne vloge.

Prek vodil za vprašanja sva opazovali, kako najine intervjuvanke_ci na Fakulteti za socialno delo govorijo o spolih: *ali menite, da je SD feminiziran poklic? Zakaj? Kaj po vašem mnenju študentke_e razumejo pod terminom spolne vloge? Kako mislite, da mi kot družba prepoznamo spole oseb? Kako, če sploh, opredeljujete svoj spol? Na podlagi česa? Vaše mnenje o osebnih zaimkih.*

- Diskurz o spolnih usmerjenostih. Heteronormativen je takrat, ko predvideva, da nujno čutimo privlačnost samo do »nasprotnega spola«, in tudi takrat, ko predvideva, da ima vsako razmerje razmejeni, nasprotni spolni vlogi, ki ustrezata hetero matrici, ter ko vse spolne usmerjenosti, ki niso heteroseksualne, predstavi kot deviacije od norme.

Preko vodil za vprašanja sva opazovali na kakšen način najine intervjuvanke_ci na Fakulteti za socialno delo govorijo o spolnih usmerjenostih: *kakšno je po vašem mnenju stališče študentk_ov do spolnih usmerjenosti? Kakšno je stališče stroke socialnega dela do spolnih usmerjenosti? Če bi vprašali študentke_e, kakšna je spolna usmerjenost socialnega dela, kakšen odgovor, mislite, da bi dobili? Kako po vašem mnenju na fakulteti govorimo o spolnih usmerjenostih? Kako vi, če sploh, definirate svojo spolno usmerjenost?*

- Diskurz o partnerstvih in družinah. Heteronormativno matrico prepoznamo, ko se predpostavlja, da si vse_i želimo živeti v monogamnih zvezah. Te zveze se tako postavlja kot normo, vse ostale oblike pa kot deviacijo. Kot norma je še vedno videna nuklearna družina, ki jo sestavljajo starša »nasprotnih spolov« in vsaj en otrok. Vse druge oblike skupnosti pa so videne kot transgresija norme. Že samo predpostavlanje želje po oblikovanju takšne skupnosti, ki bo dobila družbeno priznanje družine, je heteronormativno.

Prek vodil za vprašanja sva opazovali, kako najine intervjuvanke_ci na Fakulteti za socialno delo govorijo o partnerstvih in družinah: *kakšno predstavo o družinah imajo po vašem mnenju študentke_i ob koncu študija? Ali lahko malo več poveste o mavričnih družinah? Govorili smo tudi o mavričnih družinah, kako mislite, da študentke_i razumejo ta pojem? Kakšna oblika partnerstva je norma v socialnem delu?*

- Diskurz o socialnih bojih. Precejšen del diskurza identitetnih politik LG(btiq?) organizacij v Sloveniji je heteronormativen, saj je veliko boja usmerjenega predvsem v pridobivanje pravic, ki temeljijo na vključevanju v heteronormativno matrico.

Preko vodila za vprašanja sva opazovali, kako najine intervjuvanke_ci na Fakulteti za socialno delo govorijo o socialnih bojih: *kaj menite o LGBT gibanjih v Sloveniji?*

Zaradi prostorske omejitve predstavlja le nekaj večjih tematskih sklopov.

Spol

Telo je ospoljeno in interpretirano na podlagi družbenih simbolov, zato je, ko govorimo o spolu, nemogoče razložiti, kaj naj bi bilo »materialno resnično« in kaj »družbeno resnično« (Butler 2004 a). Naučene_i smo, katerim telesnim značilnostim se pripisuje »ženskost« in katerim »moškost«. Telo brez pripisanega družbenega pomena samo po sebi nima spola (kakor razlagajo queer teoretičarke_ji). Nasilje norme dveh »bioloških« spolov vidimo v prirejanju telesnih značilnosti (interseksualnih) oseb, ki jim ne moremo pripisati natančno določenega družbenega pomena. Otrokom, katerih telesa ne morejo biti ospoljena v eno izmed kategorij, se normirana morfologija spola dobesedno vreže v telo (*op. cit.* Butler). Otrokom, ki se rodijo s telesi, ki ne ustrezajo normi enega ali drugega »biološkega« spola, medicina v veliki večini predpiše kirurški razrez telesa, da bi telo ustrezalo normi.

Izjave, ki jih prikazuje v nadaljevanju, so del zbranega empiričnega gradiva, in jih uporablja kot prikaz prevladujočih diskurzov na Fakulteti za socialno delo, ki so, kot kaže najina analiza, predvsem heteronormativni.

V intervjujih so se pri govoru o spolih pogosto pojavljale izjave, ki predpostavljajo, da obstajata le dva, ločena spola, ki izhajata iz »naravnih preddispozicij«.

Ja, po spolu mislim, da vaju res ni treba spraševati. (Oseba A)

Izjava predpostavlja, da je spol prepoznaven že na prvi pogled; najina spolna identiteta pri tem ni imela nobene vloge, ampak je bila zreducirana na sogovorničino_kovo predpostavko o spolih. *Moški* in *ženska* v družbi obstajata, vendar obstajata samo tam in sta konstituirana na podlagi družbenih sistemov (patriarhat, kapitalizem itn.), ne pa na podlagi bioloških resnic, saj tudi te, na katerih naj bi družbena konstrukta temeljila, ustvarja družba (Butler 2001, 2004 a, b).

[S]em spolno usmerjen do nasprotnega spola. (Oseba B)

Z uporabo besedne zveze »nasprotni spol« predpostavljamo obstoj zgolj dveh opozicionarnih spolov; če predvidevamo nasprotje, s tem označimo tudi lastnosti teh dveh spolov. Ženska je tako nasprotje moškega.

V fokusni skupini so študentke_i na vprašanje »O katerih spolih so pedagoške delavke govorile na fakulteti?« odgovorile_i:

Moški, ženski in tisti v Indiji. Nekaj takega je bilo. (Študent_ka A)

Berdače ali kaj so že bile, a to so tudi tretji spol? A te smo tudi omenjali? Ne vem že, kaj so. To so te ženske, ki so ženske, samo prevzamejo moško vlogo. In se popolnoma spremenijo. V vseh pogledih razen v biološkem spolu. (Študent_ka B)

Pa še tu se mi zdi, da ni nek tretji spol, samo da je iz moškega v žensko ali pa iz ženske v moškega. Tako da ni bilo neke, kot da je samo to dvojje in potem ali je eno, ali je drugo, ali malo zamenjša. V temu smislu. (Študent_ka C)

V diskurzu, kjer obstajata dva nasprotna spola, so obema določene specifične lastnosti. Ženska, ženskost je v patriarhatu z različnimi mehanizmi zgodovinsko podrejena.

In da bi varovala to svoje žensko življenje, moram povedati še, kaj vse notri spada, in te stalne skrbi za druge ... To smo mi prinesli, to tudi nevroznost potrjuje, ta ženska naravnost v skrb za druge. Ta drugačen pogled na to, saj vidite, da vsaj ideja vojn, tudi to, kar se zdaj dogaja v Ukrajini, mislim, to je absolutno izven vsakega človeškega ženskega principa. Nobena ženska, ki misli človeško, ne samo, da tega ne bi naredila, ampak tudi, ko misli o odnosih, o čustvih, o ljudeh, o življenju, s strahospoštovanjem in veseljem, to je bil moj ženski svet, ne bi šla v to. (Oseba C)

Poudarjanje »ženskega principa« ne ostaja zgolj pri biološkem determinizmu, temveč predstavlja ženske kot skupino s skupnimi značilnostmi; ženske opisuje kot nežne, materinske, uslužne, skrbstvene in podredljive, če pa temu ne ustrezajo ali se temu uprejo, niso »dovolj« ženske. Skrbstvena vloga se v takšnem diskurzu naturalizira, skrbstveno delo pa postane delo iz ljubezni. »Moški princip« se potemtakem prikazuje kot nasprotno, dominantno, moški je močen, pogumen in avtoritativen; je tisti, ki mora delati delo, ki proizvaja kapital (Federici 2012). Tak diskurz utrjuje hierarhizacijo družbene moči spolov, unificira izkušnje spolov in spolne vloge prikazuje kot samoumevne, neproblematične; ženske ne more misliti drugače kot patriarhalno in heteroseksualno.

[L]očene ženske, ki ostanejo same z enim ali z dvema, tremi otroki in ki potem najdejo razumevanje samo pri drugih ločenih ženskah. In to nastanejo zelo zanimive, bi rekel, medsebojne povezave, kakor ena solidarnost, ki je, se mi zdi, silno pomembna. Brez teh povezav in brez tega, da se potem recimo tri ženske tako med seboj podpirajo, velikokrat so tu tri ženske, ne dve. Kakor da zdaj ta trikotnik ščiti potem vsako od njih, da ne bi njihovo druženje preraslo v neko nežno vez med dvema. Ampak da njihovo druženje služi pač temu, podpora našim materinskim vlogam in tudi podpora temu, če imam prijatelja, potem lahko peljem moja dva otroka k prijateljici, tam prespita in jaz imam potem tako, eno možnost, tudi za erotično življenje. Drugače so pa ženske, ki ostanejo same, to je, se mi zdi, najstrašnejši problem družbe. Ampak o tem problemu se na tej šoli skoraj nič ne govori. (Oseba A)

V izjavi so ženske primarno portretirane kot mame, njihovo erotično življenje je mišljeno le z moškimi, še več, zaradi nevarnosti »homoerotične nežnosti«, se morajo združevati v trojke. Predvsem zato, da si lahko poiščejo partnerja in ne ostanejo same – to sogovornik prikaže kot največji problem družbe.

Poleg patriarhalnega portretiranja žensk je problematična tudi arhaična uporaba priimka v obliki svojilnega pridevnika.

In na primer, zadnjič mi je bilo tako zelo fajn poslušat Barbaro Novakovo. (Oseba Č)

S takšno uporabo, ki je sicer slovnično pravilna, vendar nepotrebna, se žensko postavi v položaj lastnine; v tem primeru naj bi obstajal nek Novak, kateremu Barbara pripada, je torej Novakova.

Tisto, kar je izključeno iz jezika, vzdržuje oblast; moška oblast izvira tudi iz jezika, iz njegovega izključevanja vseh ostalih spolov. Izključenost iz jezika (torej tudi družbenega) je treba gledati iz zgodovinske perspektive patriarhalnega razvoja jezika in slovnice (Šribar 2013 b). Razlog za uporabo ženske slovnične oblike, kadar naslavljamo skupino, ne sme biti večje število udeleženk ženskega spola, temveč naša politična odločitev, katere namen je prikazati androcentričnost jezika, ki moško slovnično obliko predstavlja kot nevtralno. S tem posredno izpostavljamo in problematiziramo tudi patriarhalnost družbe.

Zavedanje lastnega razumevanja spola, razmerij moči in družbenega konteksta je ključno zato, da lahko izobražujemo za spolno specifično in kompetentno socialno delo. Feministične in queer teorije ter študije transspolnosti omogočajo razumevanje konstrukcije spolov. Niso zgolj študije o »redkih, označenih« osebah, za katere se magično verjame, da so njihove spolne navigacije ločene od kulturnih praks, ki ustvarjajo spol za vse ostale, ampak »vsem omogočajo vpogled v to, kako vse_i izvajamo spol« (Enke 2012: 2). Študije transspolnosti temeljijo na tem, da ni naravnega procesa, s katerim katerakoli oseba postane ženska, in na tem, da je spol vsake osebe ustvarjen: tako družbeni kot tudi biološki spol sta ustvarjena s kompleksnimi socialnimi in tehničnimi manipulacijami, ki naturalizirajo ene, drugim pa to oporekajo (*op. cit.*).

Drugost

V diskurzu se *drugost* večinoma ustvarja z govorom o »normalnosti« in »drugačnosti«.

Ko pride do neke težave v istospolni skupnosti, je težje reševati po pravnih poteh, ker niso urejene tako, kot za to običajno družino. (Oseba B)

Da bi pa kakšna študentka meni kdaj povedala, »jaz čutim pri sebi drugačno spolno usmerjenosti«, to se mi še ni zgodilo. (Oseba A)

Iz tega, ko so ljudje drugačne spolne usmeritve. (Oseba D)

Ali tudi, če sta obe fizično ženski ali kako? Ali ne? Ali zdaj klasično gledamo moški ali ženska? (Oseba E)

Uporaba besed »običajno«, »drugačno« in »klasično« prikaže, kje je določena meja med »nami« in »drugimi«, med normo in deviacijo. V izjavah sva videli, da so takšne meje določile_i tudi sogovornice_ki.

Biološko pa tu ni nobenega problema. Drugo je seveda potem, da začnejo potem pa tudi organsko stvari drugače *špilat*. So pogruntali, da imamo tudi možgane različne in da en od koncev transseksualnosti je to, da imaš spodnji del telesa sicer enega spola, možgansko si pa drugega spola. Na primer, to so v medicini že ugotavljali. Marsikaj je na tem svetu. To je tisto, kjer tudi najbolj tradicionalni zdravniki zagovarjajo operacijo za menjavo spola. Če je to res, dejansko, potem človek z možgani enega spola grozno trpi v telesu drugega spola in so to zdravljenja ali pa izboljšanje kakovosti življenja. (Oseba F)

Diskurz te izjave kot deviacijo, kot nekaj patološkega opisuje osebe, katerih telo se ne sklada z njihovo spolno identiteto. Mencin Čepelak (2009: 121) opozarja na

nevarnost medikalizacije in psihologizacije, ki zameglita družbene oziroma politične izvore in funkcije sovražnosti in s tem podpirata hierarhična razmerja med »naravnim«/»moralnim«/»normalnim« ter »nenaravnim«/»nemoralnim«/»nenormalnim«.

Trans osebe so razumljene kot zgolj posameznice_ki, ki si želijo ali potrebujejo operativni poseg za »izboljšanje kakovosti življenja«. Sama trans identiteta ne pomeni nujno, da osebi njeno telo ne ustreza ali da čuti potrebo po operativni potrditvi/prilagoditvi⁵. Tak diskurz predvideva, da je »kakovost življenja« mogoča šele takrat, ko naj bi telo ustrezalo normi določenega spola v binarni matrici, in hkrati zanemarja, da vse spolno nenormativne osebe niso in/ali ne bodo imele operativnega posega⁶.

Tu nam tudi trans pisateljice in aktivistke_i ponujajo nove načine razumevanja. Govoriti o spolih mora pomeniti tudi govoriti z besedami trans ljudi. Upoštevati moramo izkušnje trans ljudi, ki postavljajo izzive spolnemu redu, katerega odsevajo tudi družbene in državne institucije (med katere sodi tudi fakulteta).

Prideš pred neko dejstvo, pred neko vprašanje, po drugi strani pa si lahko hitro stereotipen, če misliš, da osebe, ki so istospolno usmerjene, da je potem zdaj tam, ne vem, tipično moški, ženska, a res? Ne vem. Lahko pa, da se obe počutita kot ženski, sam pač imata druga ... ne vem, to še sama ne vem. (Oseba E)

Spolni red je možno problematizirati, vendar sva prepoznali, da je v diskurzih nekonformen spolni izraz največkrat patologiziran. Patologija se potem utrjuje še s povezovanjem z nenormativno spolno usmerjenostjo.

Na Fakulteti za socialno delo se pri izobraževanju za socialno delo na mikro ravni pogosto osredotočamo na marginalizirano populacijo in razmišljamo o njeni »integraciji« v družbo, s tem pa predpostavimo, da obstaja nekakšna homogena družba, v katero naj bi se posameznice_ki integrirale_i. Koncept integracije torej predvideva, da je posameznica_ik deviantna_en in si prizadeva za to, da se prilagodi zahtevam družbe, ki je le na videz homogena, dejansko pa je sestavljena iz mnogoterih realnosti, od katerih nobena ne ustreza idealu. Pri delu s posameznici_ki je pomembno, da se vsaki_emu približamo, tako kot nas uči postmoderna paradigma; vsak_a ima specifične izkušnje in je vsekakor ekspert_inja za lastno življenje. Problem pa se pojavi, ko

⁵ Uporaba terminov, kot so »sprememba« ali »menjava« spola, ko govorimo operativnih posegih, je problematična, saj »trans osebe ne doživljajo spremembe spola, temveč potrditev in/ali prilagoditev« (Koletnik 2014).

⁶ Nekatere nimajo dostopa do zdravstvenih storitev, nekatere si ne želijo operativnega posega.

posameznico_ka vidimo kot tako_ega, izvzeto_ega iz družbenega okvirja. Raziskovanje, kako ljudje *postanejo* označeni kot deviantni, z namenom osvetlitve, kako je »normalno« konstruirano, nam omogoča vpogled v širši svet moči, pomenov in družbene organiziranosti (Epstein 1996). Osredotočenost na posameznico_ka in neupoštevanje sistemske pozicioniranosti, lastnih privilegijev in razmerij moči sistemsko diskriminacijo individualizira ali pa jo zanemari. Da se to ne bi zgodilo, Jelka Zorn (2008: 127) poudari, da je treba vedno znova definirati

[k]aj je pravičnost, kaj je perspektiva uporabnikov, [...] kajti socialno delo ne deluje na nevtralnem terenu, nekakšnem praznem prostoru; v tem poklicu ni mogoče prezreti širšega konteksta družbenih struktur in odnosov.

V fokusni skupini je en_a izmed študentk_ov opozorila na poudarke na predavanjih in vajah.

Po navadi, kadar smo se pogovarjali ali kadar smo delali kakršnekoli vaje, ki so se ukvarjale s partnerstvu ali z družino, so bila vedno strejt. [...] In tudi ženske so bile dostikrat predstavljene kot žrtve, vsaj jaz sem to tako zaznala, tudi če ni bilo namerno. Po navadi je bilo – moški je alkoholik in ženska ne zmore sama, ali pa mati samohranilka, ki ne zmore sama. Vem, da ni bilo mišljeno tako, ampak mene je to ful motilo, da nismo govoril o ženskah na drugačen način, o ženskah, ki zmorejo. (Študentka Č)

Namesto pogovora o »deviacijah« bi bilo bolje sprožiti debato o normah samih, ki ustvarjajo »normalnost« in »deviacijo«, saj s tem ozavestimo, *zakaj* so določene osebe diskriminirane. Ni dovolj, da smo zgolj poučene_i o tistih, ki norme kršijo. Če si želimo sprememb v družbi, moramo raziskati predvsem, *kako* norme, moč in vpliv delujejo (Ahlsdotter *et al.* 2009).

Pri predmetih, pri katerih se pogovarjamo zgolj o določeni marginalizirani skupini, se nam riše slika pripadnic_kov teh skupin kot ubogih, potrebnih podpore in pomoči, kot tistih, ki trpijo v konstantnem boju z vsakdanjim življenjem. Ne pustimo pa si prostora, da bi videle_i vse subverzivne bitke, ki jih te osebe bijejo na vsakodnevni ravni, ne vidimo, kako njihov/naš obstoj spreminja hegemonске diskurze in kako je že to lahko njihov/naš vir moči.

Asimilacijske politike

so mi v bistvu [LGBT gibanja] po eni strani dobrodošla, ker nas pač opozarjajo na te stvari. Všeč mi je, da je tisto, kar jaz zasledim, mirno oziroma da ne gre v neke ekscese, v uničevanje tuje lastnine, na primer. Po eni strani mi je škoda, da so potrebna, se pa strinjam, da so potrebna. Ne bi imela nič proti, tudi če bi jih bilo več. Jih pa v bistvu ne poznam kaj zelo dosti, tudi nikoli se še nisem udeležila, pa ne zdaj zato, ker bi bila kaj proti, ampak pač očitno nisem bila dosti angažirana ali pa imela časa ali karkoli. Ampak drugače mi je čisto fajn. (Oseba H)

Pozicija privilegirane skupine se kaže tudi z vrednotenjem družbenih gibanj in poudarjanjem, da je gibanje všečno takrat, kadar ne moti njihovega idiličnega vsakdana. Tak diskurz asimilacije nenormativnim skupinam dovoljuje le določene oblike boja.

Mediji predstavijo slike, ko nekdo pleše na tovarnjaku gor zraven zvočnika, ko se dva geja zalizujeta, skratka, te ekstreme pokaže. Kar je daleč od vprašanj, s katerimi se ukvarja parada ali pa ki bi jih želela rešit. [...] S tem da te parade so se ponekod zelo izrodile, so prerasle v tako, mogoče bi rekel v parado ... orgija. Seksa se po parkih, uletavajo ljudje, ki to izkoristijo za nek žur pa tako, za neke ... (Oseba B)

Diskurz, ki ples na zvočniku in poljubljanje dveh gejev prikaže kot ekstrema, implicira, da tako vednje v družbi ni sprejemljivo. Ples in poljubljanje nista videna kot upor in problematiziranje heteronormativnega prostora, temveč kot izroditev parade ponosa. Parada tako ne sme biti kritika heteronormativnosti, ampak mora izražati željo po vključitvi, asimilaciji, zato da ohranja heteronormativni *status quo*. Tak diskurz je problematičen iz dveh vidikov; opisuje nesprejemljivo in hkrati sprejemljivo vedenje v družbi ter razvrednoti vse oblike boja, ki ne temeljijo na asimilaciji v hetero norme.

Besede Patricia Califia-Ricea (2007: 95) v čudovito jeznem jeziku besnega queera prikazujejo, kako boji, ki temeljijo na asimilacijskih politikah, ohranjajo mejo »normalnosti« in »spodobnosti«:

Problem je, da čeprav so dekriminalizirali sodomijo v Kanadi in odobrili monogamne gejevske poroke v Ontariu, kanadski cariniki še vedno plenijo knjige, ki upodabljajo analni seks ali podobe vklepanja, *fistanja* ali drugačnih seksualnih zabav med dvema moškima ali dvema ženskama. Pornografije, ki upodablja telesa in želje ljudi, kot sem jaz, skorajda ni, tako da zaplembe niti niso potrebne, da bi moje življenje ostalo nevidno. V istem času, ko vrhovni sodniki blagoslovijo oralni in analni seks ter druge variacije družinskega *fuka* v pozah mrtve žuželke, je pravosodno ministrstvo sprožilo novo vojno proti »obsценosti«.

V izjavah oseb H in B prepoznavava, da sogovornici_ka, podpirata boje LG(btqi?)⁷, dokler ostajajo v mejah heteronormativnosti. Na vprašanje, kaj vidi kot prevpraševanje heteronormativnosti, naslednja_i sogovornica_k odgovori:

Preseganje tega heteronormativnega okvira bi pomenilo, da se ukvarjamo s temami, kot je vsakdanje življenje gejev in lezbijk, ki gredo onstran heteroseksizma. (Oseba G)

Tak diskurz ostaja znotraj heteronormativnosti, saj ostaja na predpostavkah, da obstajata le dva spola in da je možna privlačnost do zgolj enega od teh dveh. Čeprav bi, kot menita Renata Šribar in Valerija Vendramin (2011), prav raziskovanje nenormativnih spolnih praks lahko bila točka razbijanja in subverzije hierarhičnosti spolnih vlog, ki so kreirane znotraj binarnega sistema in razmerij moči. Kot meni Metka Mencin Čeplak (2009: 130), queer teorije opozarjajo, da omejevanje

na širjenje definicije normalnosti na geje in lezbijke [ni zadostno]: temeljno vprašanje je, kako subvertirati vrednotenje subjektivnih pozicij in pripisovanje ne/normalnosti, kako subvertirati idejo o stabilnih (spolnih in seksualnih) identitetah.

Privolitev v dihotomijo hetero/homo ustvarja idejo o dveh spolnih usmerjenostih in ju opiše kot fiksni, nezmožni kakršnekoli fluidnosti, zanemari pa vse ostale, predvsem takšne, ki izstopajo iz binarnega sistema spolov.

Najine intervjuvanke_ci so spregovorile_i tudi o mavričnih družinah.

Na fakulteti, med profesorji, imamo mavrične družine. Ali sta šla [on] in [on] narazen, ne vem. Ampak onadva sta par, nimata otrok. Zdaj družina kot družina je pa [njena, ki ima otroka]. Je pa ta zaresna. (Oseba F)

Analiza govora zadnje izjave pokaže, da od »spolno usmerjenih ljudi« pri nas obstajajo samo lezbijke in geji, o katerih se govori zgolj znotraj monogamnih razmerij – vsi ti pari pa postanejo (mavrična) družina šele z otrokom. Takšen diskurz je močno prepleten z diskurzi »koncepta ljubezni«, »poroke« in »družine«, ki, kot meni Vivien Burr (2001), konstruirajo naše življenje in naša hotenja ter s tem maskirajo namene, ki spodbujajo neenake družbene ureditve. Koncept »romantične ljubezni« nam željo po poroki in ustvarjanju družine prikazuje kot našo lastno ter nam s tem zakriva vpogled v družbena razmerja moči, ki za svojo ohranitev te koncepte potrebujejo. Kapitalistična ekonomija nujno potrebuje družino, moškega kot delavca, ki mora biti nahranjen, oblečen in neobremenjen z drugimi družinskimi dolžnostmi, kot so skrb za otroka, gospodinjstvo, itn. Zato je pomembno, da ženska s svojo vlogo skrbi za moškega in opravlja brezplačno reprodukcijo delovne sile, saj bi drugače to bila naloga ekonomskega sistema države (gl. tudi Oakley 2000).

Poroka kot regulativen instrument istospolne pare vključi v prihodnost, ki jo »reklamira« država. Eden izmed glavnih »propagandnih panojev« države v zvezi s poroko je reprodukcija (kar služi nacionalistični ideologiji) (Clark 2011). Ko je poslanstvo reprodukcije izpolnjeno, otrok

⁷ Kratiko LG(btqi?) (Lezbijke, Geji, biseksualne, trans, interseksualne in queer osebe?) zapiševa tako, ker hočeva poudariti, da v socialnih bojih na tem področju v Sloveniji dominirajo identitetne politike lezbijk in gejev. Sprašujeva se, koliko je ta boj tudi boj BTIQ?

odnos povzdigne na raven družine. Otrok postane obvezen del družine, za katero se zdi, da je ni mogoče misliti brez otroka, saj je »otrok predstavljen kot mesto prenašanja in reprodukcije kulture, pri tem pa ‚kultura‘ vsebuje implicitne norme rasne čistosti in dominacije« (Butler 2004 a: 110). Otrok v takšni ideologiji za zdrav razvoj potrebuje očeta in mamo v njih stereotipnih, »pravih«, heteronormativnih spolnih vlogah, namen katerih je ustvarjanje otroka kot »pravega« utelešenja kulture.

George L. Mosse (2005: 30) meni, da je nacionalizem za razvoj potreboval simbole, saj nacionalna zavest temelji na simbolih, s katerimi se ljudje lahko istovetijo: »Nacionalna zastava, nacionalna himna, nacionalni spomeniki prav tako kakor moški in ženski nacionalni stereotipi – vse to izvira iz 19. stoletja« (2005: 30). Družina je torej institut, ki poustvarja nacijo, in če ne ustreza temu idealu, je grožnja nacionalni identiteti in obstoječemu družbenemu redu.

»Družina« je pomembna in prodorna beseda v naši kulturi in vsebuje različne družbene, kulturne, ekonomske in simbolne pomen; vendar je tradicionalno razumljena kot temelj družbe. (Weeks et al. 2001: 19)

Pluralizacija koncepta družine sicer odpira prej strogo zaprto definicijo družine – občasno zelo neposrečeno, ko uvaja »nove« »alternativne«, »nekonvencionalne«, »istospolne« družine, ki so tako vedno označene kot deviacija od *prve, samoumevne* nuklearne družine (gl. npr. Švab 2010). Prav zaradi ideoloških pomenov, ki jih ima beseda družina (ker je koncept družine ustvarjen, da bi krepil nacijo), družina morda ni najboljši izraz za opisovanje skupnosti, v katerih ljudje živijo.

Iz analize govora ugotavlja, da so normativne prezentacije ves čas navzoče, o nenormativnih pa se molči. Heteroseksualnost, cisspolnost in monogamnost so vedno predpostavljene. »Diskurz nosi odtis oblasti v neobstoječem izjavljanju, neizgovorljivem« (Šribar 2013 a: 56).

Spolna usmerjenost prostorov

Vedno je lahko boljše, ampak meni se zdi, da je veliko boljše, mislim, zgodi se oni napad na Mitjo [Blažiča] pa še kaj, ampak v Zagrebu, kolikor se pač pri enih straneh nekaj dogaja, po drugi strani je pa HDZ v Zagrebu oziroma na Hrvaškem totalno zastrupil sceno. V Beogradu si jaz ne bi upal iti z ekipo iz Legebitre po Beogradu. (Oseba I)

Namen homofobnega napada ni zgolj osebni, ampak je tudi kolektiven, saj celotni skupnosti sporoča, da ni zaželena. Takšna izjava napad izvzame iz družbenega okolja, ki je prepleten s heteronormativnostjo; norme v družbi ne vidi oziroma krepitev te normalizira. Tak napad se ne samo zgodi, mogoč je le v določenem družbenem ozračju, je mehanizem podrejanja in utrjevanja družbene dominacije ene skupine nad drugo; nesankcioniranje homofobnega napada dominantni skupini sporoča, da so taki napadi legitimni ali celo zaželeni. Napad na znano_ega LGBT aktivistko_a⁸ ni zgolj ulični pretep, temveč jasno označevanje prostora kot izključno heteroseksualnega.

Ljubljana je zato super kraj za bivat, tudi zaradi Legebitre in vsega tega, lahko hodiš po svetu pa rečeš: »Ponosen sem, da sem iz Ljubljane! Kaj vse imamo tukaj?!« (Oseba I)

V tej izjavi se pokaže nezavedanje heteronormativnosti prostorov in ulic v Ljubljani, ki niso varne za vse. Nevidna heteronormativnost ulic opozarja, izloči in postavi na ogled vse tiste, ki tej normi ne ustrezajo. Vsaka nenormativnost je zaznana v hipu, ko kdo stopi na ulico, in je videna, kot da kriči. Ker nenormativnost opozarja na normo in vsem postavlja ogledalo,

⁸ »Med literarnim večerom, ki je [...] potekal v Cafe Open, je skupina sedmih ali osmih v črno zamaskiranih fantov napadla lokal. Ko so prišli izza vogala lokala, so napadli Mitja Blažiča, ki je takrat stal pred lokalom. Prišlo je do pretepa in Mitja je medtem padel na tla, vendar se je takoj pobral. Skupina je hkrati grozila z gorečimi baklami, ki so jih hoteli vreči v lokal. V lokal jim je uspelo vreči eno gorečo baklo, v steklo lokala so vrgli kamen, potem pa so zbežali s prizorišča. Mitja Blažič pravi, da so med napadom vpili ‚pedri!‘« (Narobe 2009)

spodbudi nasilje, katerega namen je ohranjanje *statusa quo*. Zaradi težnje po ohranjanju (hetero)normativnega prostora ulice niso varne. Takšna izjava pa zanika, iz zavednega briše obstoj uličnega (homofobnega) nasilja.

Kot na videz dobra praksa je bilo med intervjujem omenjeno odprtje »gay friendly« lokala.

Pomembno je tudi, da recimo, da MOL svoje prostore za lokal, ki je v bistvu kao gej friendly, v smislu, meni se to zdi tako zelo pomembna politična poteza. Zelo pohvalna. (Oseba J)

Takšno izjavo lahko zelo dobro umestimo v neoliberalno logiko, kjer svobodo najdemo predvsem na trgu. Lokal sicer na videz omogoča druženje v javnem prostoru, torej tudi vidnost v določenem varnem okolju; hkrati pa je njegovo bistvo dobiček, tako da imajo možnost sodelovati v javnem okolju samo tiste_i, ki pripadajo višjim ekonomskim slojem. Tudi Mestni občini Ljubljana (MOL) je v interesu, da prostore uporabljajo dobičkonosni lokali. Sočasno z odpiranjem takih lokalov želi mestna občina zapreti prostore, kjer se razvijajo oblike življenja zunaj heteronormativnosti in kapitalizma (npr: AKC Metelkova in Tovarna Rog). V izjavi se pokaže nerazumevanje, da MOL svojih prostorov ne namenja določeni skupnosti z namenom, da bi se ta okrepila, temveč zgolj upošteva interes kapitala; da torej MOL ne deluje antidiskriminatorsko. Takšni diskurzi med izobraževanjem za socialno delo ne omogočajo kritičnega razmišljanja in ne spodbujajo miselnega povezovanja med družbenimi (hetero) normami, javnimi/državnimi institucijami in kapitalom, ampak pozdravljajo *zližanost* heteronormativnosti in kapitalizma.

Rosa Parks tudi ni vprašala, če lahko sedi v avtobusu na sedežu za belce. Lahko bi šla do tistega voznika in rekla: »Poglejte, imam tak pa tak problem. Lahko soustvariva rešitev?« Rosa Parks so aretirali in to je bila pika na i za mobilizacijo deprivilegirane skupnosti, da se upre. Dejanja nepokorščine izzovejo konflikt in ta konflikt nas prisili, da moramo problem videti še v drugačni luči. Če je administrativna logika prevladujoča, do tega, kaj je spol, sploh ne pridem. [Grafit] obravnavamo kot popackano steno, kot vprašanje lastnine, ne pa kot upor – torej kot politično dejanje. Spol pa ni le antropološka, ampak tudi politična kategorija. In tu mi manjka. (Oseba G)

Med enim izmed intervjujev je pogovor o spolu nanese tudi na pregon Vstajniških socialnih delavk⁹ (VSD). V izjavi lahko opazimo, da bi morali spol razumeti tudi kot politično kategorijo, in na to so želele opozoriti tudi VSD s svojo akcijo. Vendar pa pregon VSD prikazuje, da fakulteta deluje kot zgolj birokratsko telo, ki v kritiki, izraženi z grafitiranjem, ne prepozna poskusa politizacije, ampak zgolj vandalizem in s tem kriminalizira politična dejanja. V tem primeru vidiva birokratsko telo kot še enega izmed mehanizmov za utrjevanje heteronormativnosti, telo, ki podreja in kriminalizira kritike z namenom ohranjanja lastne pozicije moči v hierarhiji. Grafitiranje vidiva kot dejanje upora, ki ne želi sodelovati s sistemom, saj to

9 Vstajniške socialne delavke (2014) so v izjavi takole zapisale potek dogodkov:

»Fakulteta za socialno delo (!?) je pred mesecem dni sprožila postopek pred sodiščem proti dvema članicama skupine Vstajniške socialne delavke zaradi akcije grafitiranja 'Ven iz predavalnic', ki smo jo izvedle v začetku leta 2014. Z akcijo smo želele opozoriti na to, da se breme odplačevanja krize prelaga na tiste, ki je nismo povzročile – na študentke, profesorice, asistentke in druge zaposlene na fakulteti. [...] Za akcijo smo se odločile, ker menimo, da je kritika fakultete na mestu, saj ni naredila ničesar, da bi študentke in zaposlene povezala v boj proti kapitalu in varčevalnim ukrepom. Namesto ustvarjanja vzdušja skupnosti, solidarnosti, kjer bi bili vsi del skupne rešitve, se fakulteta sama spopada s finančnimi težavami in stanje prikriva študentkam. Hkrati menimo, da je bila akcija grafitiranja pomemben poskus politizacije fakultete, vnašanja kritike v učni prostor – ker si želimo, da se začne praksa socialnega dela spreminjati, radikalizirati. In to se mora začeti na fakulteti. Da ne bi bili več aparat države, ampak v službi ljudi. Akcijo so prekinili policisti, ki so obkolili našo skupino, pridržali dve članici in jima napisali globi za prekršek. Globi smo plačale in menile, da je zadeva zaključena – na kar je več mesecev za tem prišlo obvestilo, da od nas fakulteta terja v višini 2.175,09 eur za stroške čiščenja. Ker denarja nobena od nas nima (pa tudi cena barvanja fasade se nam zdi izredno visoka, sumimo celo, da so v znesek všteta tudi barvanja grafitov drugih skupin, ki so sledila našim!), računa nismo mogle poravnati. [...] Ker torej računa nismo poravnale, smo pred kratkim prejele pošto, da nas fakulteta kazensko preganja.«

sodelovanje nujno vsebuje privolitev v podrejen položaj. Grafiti so ustvarjali nove diskurze, ki so ponujali možnost vpogleda v banalnost želje po soustvarjanju z zatiralskim sistemom. Poleg tega so problematizirali ustaljeni spolni red in pomanjkanje feminizma v izobraževanju za socialno delo. Birokratsko telo ne more izpolnjevati funkcije vzdrževanja redu znotraj kapitalistično-patriarhalnega sistema brez normativnih spolov, normativnih spolnih vlog in normativnih oblik razmerij, zato tudi ne prepozna subverzivnega potenciala takšnih akcij, ampak jih razume kot uničevanje lastnine. S takšnim ravnanjem tudi drugim (študentkam_om) sporoča, da je kritika izobraževanja za socialno delo dovoljena zgolj v določeni formi, *drugačna* bo kriminalizirana.

O tej tematiki se je razgovorila tudi ena od študentk v fokusni skupini:

Če se socialno delo ful reducira samo na te neke vloge, ki so tipično ženske, kar je pa ostalo, je pa manj vrednoteno, tudi na našem faksu. Aktivizem ali pa neke družbene analize ali pa anti-sistemske, nekaj, kar je onkraj, kar je proti, kar je proti avtoritarno, ni o.k., zato ker se na nek način tudi ne sklada s tem, kakšnega spola je socialno delo in kaj se pričakuje od nas, in da pač tudi to delo, ki ga delamo, ki se nam zdi pač pomembno, da delamo reproduktivno delo, oziroma skrbstveno delo, zakaj more biti to delano na isti način, kakor nas je stoletje zatiralo, zakaj pač ne znamo izumiti, da to počnemo na druge načine, ki ne bodo patriarhalni. (Študentka Č)

Socialno (delo) je politično

Z raziskavo sva ugotovili, da se heteronormativni pedagoški diskurzi na FSD pojavljajo pogostejše kot diskurzi, ki heteronormativnost prevprašujejo, zavračajo oziroma presegajo. S takšnimi, heteronormativnimi diskurzi se izobraževanje za socialno delo ustvarja kot belo, cispolno, heteroseksualno, monogamno in patriarhalno. Ustvarjanje stroke socialnega dela je eno izmed poslanstev Fakultete za socialno delo, tako se z izobraževanjem ti modeli prenašajo v prakso. Zaradi nekritičnosti izobraževanja lahko socialno delo ostaja državno orodje za nadzor in reprodukcijo norm, ki koristijo vzdrževanju razmerij moči med državo in posameznico_kom.

Raziskavo vidiva kot sestavljanko teoretskih ozadij sociologije, antropologije in drugih področij. To prikaževa predvsem z opiranjem na teorije transfeminizma in queer teorije, ki so podlaga za najino razumevanje heteronormativnosti. Teoretska refleksija o socialnem delu se v najini raziskavi kaže predvsem pri načinu raziskovanja in utemeljevanja raziskovalnih metod, saj sva koncepte razmerij moči in pozicioniranja prenesli v prakso; prav tako analiza in rezultati raziskave pokažejo, da sociološke teorije lahko prevedemo v izobraževanje za socialno delo in ta jih tudi moramo prevesti.

Naloge socialnega dela temeljijo na vrednotah, ki se jih učimo na FSD. V izjavah sva razbrali, da aktivno spreminjanje družbe ni videno kot naloga socialnega dela. Stroka socialnega dela, ki se ustvarja tudi z izobraževanjem za socialno delo, je velikokrat opisana kot zgolj ujeta v družbene norme, potisnjena v sledenje.

Socialno delo pravzaprav se o značilnostih spolov, spolnih vlog pravzaprav ne sprašuje prav veliko. Jih tudi ne reflektira, nekako kakor socialne delavke v praksi v glavnem nekako bi rekel molče, nereflektirano, brez diskusije sprejemajo spolne vloge tako kot jih nekako norme, kot jih ljudje živijo. (Oseba A)

Nepremišljeno prevzemanje tradicionalnih spolnih vlog pri izobraževanju za socialno delo razumeva kot problematično, saj se tako študentka socialnega dela in socialna delavka lahko ujameta v predpisano, skrbniško, podrejeno vlogo v patriarhatu.

V socialnem delu se mi zdi, da to [heteronormativnost] ni en zelo pereč problem. Ker je toliko hujših problemov in se bojim, da je to lahko tako, nekaj kakor za preusmerjanje pozornosti od resnične bede in hudih, hudih življenjskih stisk na nekaj, kar je bolj kulturni problem. (Oseba A)

Strinjava se z Iainom Fergusonom (2006: 186), ki poudarja:

Če profesionalno socialno delo ni pripravljeno [...] glasno spregovoriti v obrambo zatiranih skupin, [...] potem je trditev, da je socialno delo poklic, ki temelji na socialni pravičnosti, dokaj prazna.

Čeprav spoli in spolne usmerjenosti niso eksplicitna tema določenega predmeta, so definitivno neposredno vpeti v vse predmete. Izobraževanje za socialno delo dela in govori tudi z ljudmi, ki imajo spol in spolno usmerjenost, in o njih, zato se mora ves čas zavedati norm, ki ustvarjajo te konstrukte – da jih ne bi reproduciralo. Nerazumevanje, da heteronormativnost socialnega dela in družbe pogosto ustvarja življenjske stiske, vidiva kot očitno nezavedanje razmerij moči in lastnih privilegijev. Učinki takšnega diskurza so minimaliziranje stiske oseb, nad katerimi je (bilo) izvedeno (hetero)seksistično, homofobno in transfobno nasilje.

Vesna Leskošek (1995: 196) predstavi skupini modelov, ki na ločena načina obravnavata političnost socialnega dela. Prva zavrača kakršnokoli političnost socialnega dela in je osredotočena na spreminjanja posameznice_ka, kjer se »[s]ocialn[e_]i delav[ke_]ci [...] po njihovo ne smejo ukvarjati s politiko, ker zanj niso usposobljen[e_]i.« Ker socialnemu delu odvezujemo akcijsko vlogo, ga potisnemo v neskončen krog zgolj odpravljanja posledic zatiralskega sistema. Zato se strinjava z drugo skupino, ki poudari, da je spreminjanje okolja pomembno, da za posameznico_ka ne bo izključujoče:

»Politično« ne pomeni samo tistega, kar zadeva državo, torej delovanje političnih strank ali vlade, temveč pomeni soustvarjanje skupnih pogojev življenja tudi na nižjih ravneh, npr. na ravni lokalne skupnosti. (*Ibid.*)

S tem razumevanjem političnega soustvarjanja na najnižjih ravneh razumeva tudi kot soustvarjanje diskurza. V raziskavi sva ugotovili, da se v izobraževanju žal na diskurzivni ravni večinoma reproducira heteronormativne, zatiralske prakse, s tem pa se že pokaže politična umestitev stroke socialnega dela. Ko govorimo o heteronormativnosti, govorimo ne samo o spolnih usmerjenostih in spolih, temveč tudi o širšem družbenem sistemu, v katerem bi morala stroka socialnega dela zavzemati interseksijske (uporabniške) pozicije in ne zgolj slediti direktivam države. V izobraževanju za socialno delo moramo zato začeti razmišljati, kako delovati zunaj državnih in družbenih okvirjev, saj zamejujejo dostop in predpisujejo družbeno zaželene oblike življenja.

Šesti člen Kodeksa etike socialnih delavk in delavcev Slovenije (2006) določa delo socialne_ga delavke_ca kot antidiskriminatorsko. Če torej stroko socialnega dela razumemo kot politično in če naj bo socialno delo antidiskriminatorsko, morata tako izobraževanje kot stroka socialnega dela aktivno spreminjati heteronormativne diskurze, s katerimi sta konstruirana.

Viri

- Ahlsdotter, M., Bernhardt, V., Börjesson, K., Carlsson, M., Dahlén, S., Forkstam, P., (2009), *Break the norm: methods for studying norms in general and the heteronorm in particular*. Living History Forum in RFSL Ungdom. Dostopno na: <http://www.includegender.org/wp-content/uploads/2014/02/BreakTheNorm.pdf> (15. 3. 2017).
- Berlant, L., Warner, M. (1995), What does queer theory teach us about X?. *PMLA: Publications of the modern language association of America*, 110, 3: 343–349.
- Burr, V. (2001), *An introduction to social constructionism*. East Sussex: Routledge.
- Butler, J. (2001), *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- (2004 a), *Undoing gender*. New York: Routledge.
- (2004 b), Imitation and gender insubordination. V: Salih, S., Butler, J. (ur.), *The Judith Butler reader*. Malden, MA: Blackwell publishing (119–137).
- (2011), Giving an account of oneself. *Diacritics*, 31, 4: 22–40.
- Califa-Rice, P. (2007), Legalizirana sodomija je politična predigra. *Časopis za kritiko znanosti*, 35, 229/230: 94–98.

- Castro Varela, M. do M., Dhawan, N., Engel A. (2011), Introduction: hegemony and heteronormativity: revisiting »the political« in queer politics. V: Castro Varela, M. do M., Dhawan, N., Engel, A. (ur.), *Hegemony and heteronormativity: Revisiting »the political« in queer politics*. Farnham: Ashgate (1–24).
- Clark, A. (2011), Falling through the cracks: queer theory, same-sex marriage, Lawrence v Texas, and liminal bodies. *DisClosure: journal of social theory*, 20, 4: 25–43.
- Enke, A. F. (2012), Introduction: transfeminist perspectives. V: Enke, A. (ur.), *Transfeminist perspectives: in and beyond transgender and gender studies*. Philadelphia: Temple university press (1–15).
- Epstein, S. (1996), A queer encounter: sociology and the study of sexuality. V: Seidman, S. (ur.), *Queer theory/ sociology*. Cambridge (Mass.), Oxford: Blackwell (145–167).
- Fairclough, N., Wodak, R. (1997), Critical discourse analysis. V: van Dijk, T. (ur.), *Discourse as social interaction (Discourse studies: a multidisciplinary introduction)*. London: Sage.
- Federici, S. (2012), *Revolution at point zero: housework, reproduction and feminist struggle*. Oakland: PM Press.
- Ferguson, I. (2006), Drugačen svet je mogoč: Radikalno socialno delo v 21. stoletju. *Socialno delo*, 45, 3/5: 183–187.
- Freedman, J., Combs, G. (1996), *Narrative therapy: the social construction of preferred realities*. New York: Norton.
- Gressgård, R. (2011), Revisiting contingency, hegemony and universality. V: Castro Varela, M. do M., Dhawan, N., Engel, A. (ur.), *Hegemony and heteronormativity: Revisiting »the political« in queer politics*. Farnham: Ashgate (25–41).
- Jorgensen, M., Phillips, L. J., (2002), *Discourse analysis as theory and method*. London: Sage.
- Kodeks etike socialnih delavk in delavcev Slovenije (2006), Dostopno na: <https://www.fsd.uni-lj.si/mmal/Eticna-kodeka-SV-in-SD/2015102913184767/> (4. 11. 2016).
- Koletnik, A. (2014), Strokovno srečanje TransMisija. Dostopno na: <http://www.narobe.si/blog-mobile/myblog/strokovno-srecanje-transmisija> (16. 5. 2015).
- Kuhar, R. (2003), *Medijske podobe homoseksualnosti: analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Leskošek, V. (1995), Socialno delo ni politično (ali pač?). *Socialno delo*, 34, 3: 195–201.
- Mencin Čepelak, M. (2009), Spolne/seksualne norme, legitimacija izključevanja in šola. *Sodobna pedagogika*, 60=126, 4: 120–132.
- Mosse, G. L. (2005), *Nacionalizem in seksualnost: morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi*. Ljubljana: *cf.
- Narobe (2009), Blog: Napadli Cafe Open. Dostopno na: <http://www.narobe.si/myblog/napadli-cafe-open> (19. 5. 2015).
- Oakley, A. (2000), *Gospodinja*. Ljubljana: *cf.
- Rener, T. (1988), K razmerju med sociologijo in socialnim delom. *Socialno delo*, 27, 3: 212–213.
- Šribar, R. (2013 a), Konceptualno sodelovanje med ženskami: »mejnost« in »feministična presežna subjektivacija«. V: Ule, M., Šribar, R., Umek Venturini A. (ur.), *Ženske v znanosti, ženske za znanost: znanstvene perspektive žensk v Sloveniji in dejavniki sprememb*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV: Komisija za ženske v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport RS (51–64).
- (2013 b), Jezik kot razmerje opoljene oblasti. V: Ule, M., Šribar, R., Umek Venturini A. (ur.), *Ženske v znanosti, ženske za znanost: znanstvene perspektive žensk v Sloveniji in dejavniki sprememb*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV: Komisija za ženske v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport RS (148–161).
- Šribar, R., Vendramin, V. (2011), The epistemological and methodological application of genders and intersecting oppressions. *Monitor ISH*, 13, 2: 151–182.
- Švab, A. (2010), Kdo se boji (raznovrstnosti) družin?. *Socialno delo*, 49, 5–6: 341–349.
- Vstajniške socialne delavke (2014), *Stop kriminalizaciji upora*. Dostopno na: <http://spol.si/blog/2014/10/23/vstajniske-socialne-delavke-potrebujejo-tvojo-podporo/> (23. 5. 2015).
- Warner, M. (1993), Introduction. V: Warner, M. (ur.), *Fear of a queer planet*. Minnesota: University of Minnesota Press (vii–xxxi).
- Weeks, J., Heaphy, B., Donovan, C. (2001), *Same sex intimacies: families of choice and other life experiments*. London: Routledge.
- Zorn, J. (2008), Ljudje brez pravice do pravic in vloga socialnega dela. *Socialno delo*, 47, 3/6: 115–131, 387, 395.

Publisher
University of Ljubljana Faculty of Social Work
All rights reserved

Editor in chief
Bogdan Lešnik

Senior Editor
Borut Petrović Jesenovec

Editorial Board
Lena Dominelli, Srečo Dragoš
Tamara Rape Žiberna
Mojca Urek, Darja Zaviršek

Advisory Board
Gabi Čačinovič Vogrinčič, Bojan Dekleva
Vito Flaker, Andreja Kavar Vidmar, Zinka Kolarič
Anica Kos, Blaž Mesec, Zdravko Mlinar
Marija Ovsenik, Jože Ramovš, Tanja Renner
Bernard Stritih, Nada Stropnik

In memoriam
Jo Campling

Address
Topniška 31, 1000 Ljubljana, Slovenia
phone (+386 1) 2809 273, fax 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Web site
www.fsd.uni-lj.si/sd_eng

Subventions
Slovenian Research Agency

The Journal is issued bimonthly.
Guidelines for authors are published
on the Journal's web pages.

SOCIALNO DELO, Vol. 55, Issue 5–6
(September–December 2016)

THEMATICAL EDITION: INTERSECTION
BETWEEN SOCIAL WORK AND
SOCIOLOGY

Guest editors: Darja Zaviršek,
Ana Marija Sobočan, Milica Antić Gaber

SELECTED CONTENTS

- 221 Lea Šuman Bohinc – Social work in the process of implementing ideals for a just society
- 239 Irena Selišnik, Ana Cergol Paradiž – The work of women from charity to social work: A historical overview of the development of charity and the beginning of social work between 1850 and 1941 in the Slovene-speaking area
- 253 Sonja Bezjak – Role of women Catholic religious in institutional care on the territory of present-day Slovenia
- 267 Klemen Ploštajner – Ideology of ownership and (re)production of inequality
- 279 Gašper Krstulović – Images of helplessness, patronage, and social oppression of people with intellectual disabilities in Slovenia
- 289 Chu-Li Liu – Culture or oppression? An anti-oppressive perspective on women with mental health problems who survived their male partners' violence
- 301 Katja Sešek, Maja Ivačič – Heteronormative discourse within the faculty of social work

TEMATSKA ŠTEVILKA: PRESEČIŠČE MED SOCIALNIM DELOM IN SOCIOLOGIJO

UVODNIK

PREPLET SOCIALNEGA DELA IN SOCIOLOGIJE – 219

ČLANKI

Lea Šugman Bohinc – **SOCIALNO DELO V URESNIČEVANJU IDEALOV PRAVIČNE DRUŽBE – 221**

Irena Selišnik, Ana Cergol Paradiž – **DELOVANJE ŽENSK OD KARITATIVNOSTI DO SOCIALNEGA DELA: ZGODOVINSKI PREGLED RAZVOJA DOBRODELNOSTI IN ZAČETKI IDEJ SOCIALNEGA DELA V LETIH 1850–1941 NA SLOVENSKEM – 239**

Sonja Bezjak – **»SOCIALNA SLUŽBA KOT SREDSTVO ZA PRIDOBIVANJE DUŠ«: VLOGA REDOVNIC NA PODROČJU INSTITUCIONALNEGA SKRBTVA NA OZEMLJU DANAŠNJE SLOVENIJE – 253**

Klemen Ploštajner – **IDEOLOGIJA LASTNIŠTVA IN (RE)PRODUKCIJA NEENAKOSTI – 267**

Gašper Krstulović – **PODOBE NEMOČI, POKROVITELJSTVA IN DRUŽBENEGA ZATIRANJA LJUDI Z INTELEKTUALNIMI OVIRAMI V SLOVENIJI – 279**

Chu-Li Liu – **CULTURE OR OPPRESSION? AN ANTI-OPPRESSIVE PERSPECTIVE ON WOMEN WITH MENTAL HEALTH PROBLEMS WHO SURVIVED THEIR MALE PARTNERS' VIOLENCE – 289**

POROČILO

Katja Sešek, Maja Ivačič – **HETERONORMATIVNOST DISKURZA NA FAKULTETI ZA SOCIALNO DELO – 301**